JAINA MEDITATION
CITTA-SAMĀDHI : JAINA-YOGA

By

DR. NATHMAL TATIA, M.A., D. LITT. (Cal)
Director
Anekānta Śodha Pīṭha
Jaina Viśva Bhāratī
Ladnun (Rajasthan)

Jain Vishva Bharati
Ladnun, Rajasthan
INDIA

JAINA MEDITATION
CITTA-SAMĀDHI : JAINA-YOGA

JAINA MEDITATION
CITTA-SAMĀDHI : JAINA-YOGA

By

DR. NATHMAL TATIA, M.A., D. LITT. (Cal)
Director
Anekānta Śodha Pīṭha
Jaina Viśva Bhāratī
Ladnun (Rajasthan)

Jain Vishva Bharati
Ladnun, Rajasthan
INDIA

Published By :
Shreechand Bengani,
Secretary, Jain Vishva Bharati,
LADNUN-341306.

First Edition : 1986

Price : Rs. 25/-

Printed at :
JAIN VISHVA BHARATI PRESS,
[Established through the financial co-operation of
Mitra Parishad, Calcutta]
Ladnun (Rajasthan)

TO

PANDIT ŚRĪ DALSUKH MALVANIYA

THIS HUMBLE WORK IS

RESPECTFULLY DEDICATED

सुचिरं वि संकिलिट्ठं विहरंतं झाणसंवरविहूणं ।
उझाणेण संवुडप्पा जिणदि अंतोमुहुत्तेण ॥

—*Bhagavatī Ārādhanā*, 1885

By means of meditation, an aspirant, guarding himself against sin, excels, in a moment, the person ever engaged in self-mortification, but devoid of self-control through meditation.

PUBLISHER'S NOTE

Anekānta Śodha Pīṭha, the Research Division of Jain Vishva Bharati, has been publishing critically edited texts of the Jaina canon and their English translation and also comparative studies in Jainism in the form of monographs. It has already published scholarly works like *Aspects of Jaina Monasticism*, *Āyāro*, *New Dimensions in Jaina Logic* and *Illuminator of Jaina Tenets*. The present volume, *Jaina Meditation—Citta-Samādhi : Jaina-Yoga*, is another work in the same series, which embodies some duly edited basic Prakrit and Sanskrit texts on the Jaina doctrine of meditation and critical and comparative studies written in Hindi and English on the same subject by Dr. Nathmal Tatia, Director, Anekānta Śodha Pīṭha.

Meditation is now a current topic among the intelligentsia all over the world. It occupies an important position in the Buddhist world, and Zen meditation, prevalent in Japan, has attracted the attention of the elite.

Jainism also has a rich heritage of the science of meditation. The canonical literature of the Jainas and also the medieval scholarly treatises composed by Jaina thinkers give an elaborate treatment to the topic in its different aspects. The Jaina savants had always kept their mind open, and did not hesitate to accept anything that was beneficial to the development of knowledge in the field of humanities and sciences.

The Jain Vishva Bharati has published a good number of books on meditation, which have drawn the attention of all classes of people in the country and abroad. In our Research Journal, *Tulasī-Prajñā*, two volumes (VII, No. 1-2, and VIII, No. 1-3) were specially devoted to Jaina Yoga. They contain articles by eminent scholars working in the field of Jainism. Valuable material on Jaina psychology, ethics and metaphysics is also published in the Journal, throwing light on the importance of meditation and *yoga* in Jaina philosophy. A dictionary of the technical terms of *yoga*, in the Prakrit and Sanskrit languages, spread over the treatises composed by the Jaina authors is under preparation. An encyclopaedia of Jaina Yoga is a vital necessity which can be fulfilled only by a joint effort of scholars devoted to Jaina learning at different research centres all over the world. The Jain Vishva Bharati

has to play an effective role in the compilation of such encyclopaedia.

The present volume, I hope, will draw the attention of scholars engaged in oriental studies in general and Indology in particular. The general impression that Jainism is exclusively devoted to physical penances, and is, more or less, indifferent to the discipline of *dhyāna* and *yoga* now stands refuted by the huge mass of Jaina literature on these topics that has been brought to light by the Jain Vishva Bharati through the efforts of Yuvācārya Śrī Mahāprajña under the constant inspiration of Ācārya Śrī Tulasī.

The press and the proof-readers Śrī R.S. Soni and Dr. M.P. Mehta have done their job efficiently and deserve thanks.

Ladnun
Rajasthan
29th March, 1986.

—**Shreechand Bengani**
Secretary
Jain Vishva Bharati.

PREFACE

The present volume is a miscellany of critical studies and critically re-edited texts on the subject of meditation There is diversity of language and also of treatment of the topic. Some chapters are written in Hindi and others in English. Some of the original texts compiled in it are in Prakrit and others in Sanskrit. The treatises of as many as six distinguished Jaina thinkers, viz. Umāsvāti, Siddhasena Divākara, Jinabhadragaṇī Kṣamāśramaṇa, Siddhasenagaṇī, Vīrasenācārya and Abhayadevasūri, on the subject of meditation have been brought together in one volume. All the texts have been thoroughly revised on the basis of internal evidence and the appropriateness of the meaning.

I am grateful to the original editors of the texts that I have compiled in this volume.

The introductory essay, *Jaina Meditation*, attempts at reconstructing the early phase of meditation in Jainism and gives the classical theory of the four types of meditation and also the treatment of the topic at the hands of Siddhasena Divākara, Haribhadra, Śubhacandra, Hemacandra and Yaśovijaya.

The first chapter contains the text of the *Sthānāṅga Sūtra* on *dhyāna* and the Sanskrit commentary thereon by Abhayadevasūri. The classical theory of the four varieties of meditation has received a lucid treatment here. The second chapter, which is written in Hindi, gives a general view of Jaina *yoga*, delineating the development of the concept through the ages. In the third chapter, a short critical and comparative commentary is written in Hindi on the *Dhyānadvātriṁśikā* of Siddhasena Divākara. The fourth chapter deals, in English, with the ten stages of the concentrated mind as given in the fifth chapter of the *Āyāradasāo*. The fifth chapter contains the critically re-edited text of Siddhasenagaṇī's commentary on the *Tattvārtha-Bhāṣya* of Umāsvāti. The text has been revised on the basis of the photocopy of a fairly correct manuscript, belonging to Muni Śrī Jambūvijayaji, obtained through Śrī Joharimalji Parakh of Sewa Mandir, Rawaṭi, Jodhpur. I am grateful to both of them for the courtesy and kindness shown to me by them. The sixth chapter gives the text of the *Dhyānaśataka* ascribed to Jinabhadragaṇī Kṣamāśramaṇa. In the seventh chapter the portion of Vīrasenā-

cārya's *Dhavalā*, dealing with the topic of *dhyāna*, is reproduced. The eighth chapter makes a critical study of the mutual relationship between the *gāthās* of the *Dhyānaśataka* and Siddhasenagaṇī's commentary given in the fifth chapter. In the ninth chapter some of the verses quoted in the *Tattvārtha-Bhāṣya-Ṭīkā* are compared with similar *gāthās* in the *Bhagavatī Ārādhanā*. And in the last chapter, the sections on *dhyāna-māhātmya* and *leśyāviśuddhi* of the *Bhagavatī Ārādhanā* are reproduced in order to stress the importance attached to *dhyāna* in Jainism and point out the necessity of purifying the *leśyā* for progress in meditation.

Abhayadevasūri and Vīrasenācārya quote copiously from the *Dhyānaśataka* in support of their expositions of the doctrine of *dhyāna*. The commentary of Siddhasenagaṇī does not quote any *gāthā* of the *Dhyānaśataka*. But it is in perfect agreement with the views propounded in the latter. This led me to the critical study of the two treatises and place similar extracts side by side for the purpose of comparison. This study has revealed the fact that the classical theory did not undergo any substantial change at the hands of the later authors, and that the *Dhyānaśataka* was treated as the standard text acceptable to all. Ācārya Haribhadra, Śubhacandra, Hemacandra, Yaśovijaya and others added new material to the doctrine on the basis of their vast knowledge of the non-Jaina conceptions that were in vogue in their times. All of them had a comparative outlook in consonance with their non-absolutistic attitude. The original doctrine, however, remained intact, and has relevance even today. The cultivation of equanimity and tranquillity of mind and maintenance of calmness and equilibrium amidst adverse situations was the chief objective of the ancient doctrine and this is certainly the primal need of the strife-torn humanity of modern times.

The blessings of Ācarya-Śrī Tulasī have always been with me in my scholarly pursuits at the Jain Vishva Bharati and the guidance and direction of Yuvācārya-Śrī Mahāprajña are my inspiration. I have no words to express my indebtedness and gratitude to them.

This book is most respectfully dedicated to Pandit Śrī Dalsukh Malvaniya in appreciation of his profound scholarship and glorious achievements in the field of Prakrit and Jaina learning.

The love and sympathy of Śrī Shreechandji Bengani, Chairman, Research Department, give a good deal of impetus to the research programmes and their execution with patience and perseverance. The

tedium of scholarly life does not stand in the way on account of the constant encouragement and words of appreciation received from him.

I should also thank Samaṇī Smitaprajñā, Ujjvalaprajñā and Chinmayaprajñā for their unstinted co-operation and scholarly suggestion on many an occasion.

My thanks are also due to Dr. M.P. Mehta who prepared the nice press copy of the book and carefully revised the proofs. The assistance rendered by Śrī R.S. Soni from time to time was also valuable. I also thank Śrī Sudhir Kumar, Librarian, and Śrī Ramesh Dan charan, Library Assistant, for the quick discharge of their job in supplying necessary reference material to me.

The workers of the press also deserve my thanks for printing the book so quickly and efficiently.

Jain Vishva Bharti,
Ladnun (Rajasthan)
March 31, 1986.

Nathmal Tatia
Director
Research Department

ABBREVIATIONS

अंगुत्तरनिकाय—नव नालंदा महाविहार, नालंदा, द्वारा प्रकाशित।

अकोभा—अभिधर्मकोशभाष्य, के० पी० जायसवाल संस्थान, पटना, द्वारा प्रकाशित।

अभिधर्मकोशभाष्य—के० पी० जायसवाल संस्थान, पटना, द्वारा प्रकाशित।

आयारदसा—आगम अनुयोग प्रकाशन, सांडेराव (राजस्थान), १९७७।

आयारो—जैन विश्व भारती, लाडनूं, से प्रकाशित।

आवश्यकनिर्युक्ति—आगमोदय समित, सूरत, द्वारा प्रकाशित।

आवश्यकसूत्र—नव-सुत्ताणि के अन्तर्गत, जैन विश्व भारती, लाडनूं, द्वारा प्रकाशित।

इष्टोपदेश—जीवराज जैन ग्रंथमाला, सोलापुर, १९७३।

उत्तराध्ययन—जैन विश्व भारती, लाडनूं, द्वारा प्रकाशित।

ज्ञानार्णव—श्रीमद् राजचन्द्र जैन शास्त्रमाला-४, अगास १९७५।

तत्त्वार्थभाष्य—**देखो** तत्त्वार्थभाष्य-टीका।

तत्त्वार्थभाष्य-टीका—तत्त्वार्थाधिगमसूत्र, स्वोपज्ञभाष्य, सिद्धसेनगणिकृत टीका, श्रेष्ठि देवचन्द्र लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फण्ड ग्रन्थमाला ६७, ७६; २ खण्ड, बम्बई, १९२६, १९३०।

दशवै०—दशवैकालिक, जैन विश्व भारती, लाडनूं, द्वारा प्रकाशित।

दसवेयालिय—जैन विश्व भारती, लाडनूं, द्वारा प्रकाशित।

ध्यानतपोनिरूपण—इसी पुस्तक में मुद्रित।

ध्या०श०—ध्यानशतक, इसी पुस्तक में प्रकाशित।

नियमसार—मूलचन्द किसनदास कापडिया, सूरत, द्वारा प्रकाशित।

पटिसम्भिदामग्ग—नव नालंदा महाविहार, नालंदा, द्वारा प्रकाशित।

प्रमाणवार्तिक—बौद्धभारती ग्रंथमाला प्रकाशन-३, वाराणसी, १९६८।

प्रवचनसार—श्रीमद् राजचन्द्र जैन शास्त्रमाला, अगास, १९६४।

प्रशम०—प्रशमरतिप्रकरण, श्रीमद् राजचन्द्र आश्रम, अगास, १९५०।

बृहत्स्वयम्भूस्तोत्र—आचार्य समन्तभद्र विरचित।

ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय—ला० द० भा० विद्यामन्दिर, अहमदाबाद, द्वारा १९६५ में प्रकाशित।

भ० आ०—देखो भगवती आराधना।

भगवती आराधना—भाग १-२, जैन संस्कृति संरक्षक संघ, शोलापुर, १९७८।

मध्यान्तविभागशास्त्र—मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, द्वारा प्रकाशित।

मनुस्मृति—चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी, १९७०।

महापुराण—श्रीजीवराज जैन ग्रन्थमाला, सोलापुर, १९७५।

मूलाचार—भाग १-२, माणिकचन्द्र दिगम्बर जैन ग्रन्थमाला समिति, बम्बई, वि० सं० १९७७, १९८० ।

योगदर्शन—भारतीय विद्या प्रकाशन, वाराणसी, द्वारा प्रकाशित ।

योगदृष्टिसमुच्चय—ला० द० भा० विद्यामंदिर, अहमदाबाद, द्वारा १९६८ में प्रकाशित ।

योगबिन्दु—ला० द० भा० विद्यामंदिर, अहमदाबाद, द्वारा १९६८ में प्रकाशित ।

योगविंशिका—ला० द० भा० विद्यामंदिर, अहमदाबाद, द्वारा १९७० में प्रकाशित ।

योगशतक—ला० द० भा० विद्यामंदिर, अहमदाबाद, द्वारा १९६५ में प्रकाशित ।

योगशास्त्र—आचार्य हेमचन्द्र विरचित, श्री ऋषभचन्द्र जौहरी, किशनलाल जैन, दिल्ली १९६३ ।

वि० भा०—विशेषावश्यकभाष्य, यशोविजय जैन ग्रंथमाला नं० ३५ ।

विसुद्धिमग्ग—भाग १-३, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी, १९६९, १९७२ ।

व्यासभाष्य—देखें योगदर्शन ।

श्रीमद्भगवद्गीता—गीता प्रेस, गोरखपुर ।

समवाओ—जैन विश्व भारती, लाडनूं, द्वारा प्रकाशित ।

समाधितन्त्र—सहजानन्द शास्त्रमाला, मेरठ, १९६७ ।

सूयगडो—जैन विश्व भारती, लाडनूं, द्वारा प्रकाशित ।

Aṅguttaranikāya—Nava Nālandā Mahāvihāra, Nalanda.

Āyāradasāo—In *Nava-Suttāṇi*—Jain Vishva Bharati, Ladnun.

Āyāro—Jain Vishva Bharati, Ladnun.

BhĀ—*Bhagavatī Ārādhanā.*

Bhagavatī—Jain Vishva Bharati, Ladnun.

Bhagavatī Ārādhanā—Jain Sanskriti Samrakshaka Sangha, Sholapur, 1978.

Dasāo—In *Nava-Suttāṇi*—Jain Vishva Bharati, Ladnun.

Dhyānaśataka—Vīra Sevā Mandira, Delhi, 1976.

Dhyānataponirūpaṇa—Printed in this volume.

Dīghanikāya—Nava Nālandā Mahāvihāra, Nalanda.

Jñānārṇava—Śrīmad Rājacandra Jaina Śāstramālā 4, Agas, 1975.

Mahāvagga—Nava Nālandā Mahāvihāra, Nalanda.

Mūlamadhyamakakārikās—Edited by Poussin, 1913.

Ṣoḍaśakaprakaraṇa—Of Haribhadra, with Yaśobhadra's *Ṭīkā*—Jamnagar, V.S. 1992.

ṢP—See *Ṣoḍaśakaprakaraṇa*.

SSi—*Sarvārthasiddhi*, Bhāratīya Jñānapīṭha, Varanasi, 1971.

Sthānāṅgavṛtti—Motilal Banarsidass, Delhi.

Studies in Jaina Philosophy—Jain Cultural Res. Society, Banaras. 1951.

Tattvārthavārtika—2 Vol., Bhāratīya Jñānapīṭha, Kashi, 1953, 1957.

Ṭhāṇaṁ—Jain Vishva Bharati, Ladnun.

TSū—*Sabhāṣya-Tattvārthādhigamasūtra*, Śrīmad Rājachandra Ashram, Agas, 1932.

TVā—*Tattvārthavārtika*.

Visuddhimagga—The Harvard Oriental Series, Vol. 41, Oxford, 1950.

YBh—See *Yogadarśana*.

YBi—See *Yogabindu*.

YDS—See *Yogadṛṣṭisamuccaya*.

Yogabindu—L.D. Intitute of Indology, Ahmedabad, 1968.

Yogadarśana—With *Vyāsa-Bhāṣya* and *Tattvavaiśāradī*, Bhārātīya Vidyā Prakashan, Varanasi.

Yogadṛṣṭisamuccaya—L.D. Intitute of Indology, Ahmedabad, 1970.

Yogaśāstra—Of Hemacandra

Yogaviṁśikā—Of Haribhadra with Yaśovijaya's *Vyākhyā*, Agra, 1922.

YV—See *Yogaviṁśikā*.

CONTENTS

PUBLISHER'S NOTE vii

PREFACE ix

ABBREVIATIONS xii

JAINA MEDITATION

I. INTRODUCTION xvii. II. MEDITATION IN EARLY JAINISM—1. Physical Postures xvii; 2. Mental Qualifications xviii; 3. Impediments to Meditation xxi; 4. *Dhyāna* and *Prajñā* xxi; 5. *Aśubhatvānuprekṣā* xxi; 6. The Temptation of Supernatural Powers xxii; 7. Early Jaina Meditation and *Vipassanā* xxiii. III. THE CLASSICAL THEORY OF MEDITATION—1. Introductory xxiv; 2. The Definition and Types of *Dhyāna* xxv; 3. The *Ārta Dhyāna* xxv; 4. The *Raudra Dhyāna* xxvi; 5. The *Dharma Dhyāna* xxvii; 6 The *Śukla Dhyāna* xxviii; 7. *Dhyāna* from the Standpoint of *Guṇasthāna* xxx. IV. SCHOLASTIC ORIENTATION OF CLASSICAL THEORY—1. The *Dhyānadvātriṁśikā* of Siddhasena Divākara xxxii; 2. Haribhadra's Comparative Studies in *Yoga* xxxiii; 3. Śubhacandra and Hemacandra xliv. V. CONCLUSION l. xvii-li

CHAPTER I

स्थानाङ्गसूत्रस्य चतुर्थाध्ययनम्—सूत्राणि ६० तः ७३ पर्यन्तम् १

CHAPTER II

जैन परम्परा में योग ७

जैन आगमों में योग ७; कुन्दकुन्द साहित्य में योग ११; पूज्यपाद साहित्य में योग १२; समन्तभद्र साहित्य में योग १३; हरिभद्र साहित्य में योग १३; जिनसेनकृत महापुराण में योग १४; शुभचन्द्रकृत ज्ञानार्णव में योग १४; हेमचन्द्रकृत योगशास्त्र में योग १६; यशोविजयकृत द्वात्रिंशिकाओं में योग १७; आचार्यश्री तुलसीकृत मनोऽनुशासन में योग १८; उपसंहार १८; परिशिष्ट २०.

CHAPTER III

सिद्धसेनदिवाकर-प्रणीत ध्यानद्वात्रिंशिका २८

CHAPTER IV

Cittasamādhiṭṭhāṇas—The Ten Stages of the Concentrated Mind— 41

Introductory 41; The Ten Stages 41; Versified Summary 44.

CHAPTER V

वाचक-श्रीमदुमास्वाति-विरचितं तत्त्वार्थाधिगमसूत्रं स्वोपज्ञभाष्येण सिद्धसेनकृतटीकया च समलङ्कृतं ध्यानप्रकरणमात्रं IX. 27 तः IX. 46 पर्यन्तम् ४७

CHAPTER VI

श्रीमद्धरिभद्रसूरि-विरचिता-वश्यकनिर्युक्तिटीकान्तर्गतं ध्यानशतकम् ६७

CHAPTER VII

श्रीवीरसेनाचार्यविरचित-धवलाटीकान्तर्गतं ध्यानतपोनिरूपणम् ७५

CHAPTER VIII

Dhyānaśataka and the *Dhyāna* section of *Tattvārtha-Bhāṣya-Ṭīkā*—A Comparative Study 86

CHAPTER IX

Tattvārtha-Bhāṣya-Ṭīkā and *Bhagavatī-Ārādhanā* 98

CHAPTER X

विजयोदयाटीकासमलङ्कृत-भगवती-आराधनान्तर्गतं ध्यानमाहात्म्यं लेश्याविशुद्धिप्रकरणं च १०५

Addenda and Corrigenda 110

JAINA MEDITATION

I. INTRODUCTION

Meditation has always occupied an important position in Jainism. But there are phases through which it passed in order to reach the classical stage. The Āgamic literature of the Jainas has preserved sufficient material for the reconstruction of the earlier phase of meditation that was probably followed by Lord Mahāvīra himself during his ascetic life. Although it is not possible to determine the various phases of the doctrine of meditation in early Jainism, a general review of it can be attempted on the basis of the earliest portions of the Ardhamāgadhī canon. I shall here try to collect together the strands in the course of Jaina meditation, that lie strewn over the corpus of the Āgamic lore, before giving an account of the classical theory which will be followed by a description of the stage of speculations of the later Jaina thinkers on the subject.

II. MEDITATION IN EARLY JAINISM

The elements of meditation in early Jainism can be discussed from various angles, keeping in view the treatment of the subject in the systematic treatises like the *Yogadarśana* of Patañjali and the *Visuddhimagga* of Buddhaghosa, which give genuine accounts of the disciplines in their pristine character. Accordingly, we shall discuss meditation under several heads, such as physical postures, mental qualifications, and so on, in order that a comprehensive idea of the subject can be brought out.

1. Physical Postures

In early Jainism, it is clearly indicated that the meditator fixed his eyes on the horizontal plane of the length of a man, without blinking. The meditator usually remained in the *kāyotsargamudrā* (standing position) with his legs close and parallel to one another, arms hanging down, fully stretched. His body was slightly bent forward and kept fully alert with all the senses completely guarded against external influences. This is confirmed in the description of the meditative posture of Lord Mahā-

vīra mentioned in the *Āyāro* and the *Bhagavatī Sūtra*.[1] A similar account is found in the *Dasāo*.[2] The postures in fact played an important role in the practices of the meditator. In Jainism, they are discussed under the category of penance called *kāyakleśa*. The equanimity of the meditator was put to the test in these postures which were considered compulsory and to be strictly maintained at any cost.[3]

Some of the postures prevalent in early Jainism were *ṭhāṇātie*, *ukkuḍuyāsaṇie*, *paḍimaṭṭhāi*, *vīrāsaṇie*, *nesajjie*, *daṇḍāyatie* and *lagaṇḍasāī*.[4]

2. Mental Qualifications

The competence of a person to meditate depends on his mental attitudes—cagnitive, conative and emotive. We give below a list of psychical features that qualify an aspirant for successful meditation. These are collected from the earliest strata of the Jaina canon :

(i) *Saṁvega* : disgust toward worldly life. It generates transcendental faith in the moral discipline (*dhamma-saddhā*).

(ii) *Nirveda* : the spirit of detachment and renunciation, leading to the abandonment of interest in worldly things.

(iii) *Ekāgratā* : concentration or one-pointedness of mind; it helps in suspending the activities of the mind, essential to meditation.

(iv) *Gupti* : guarding of the self by withdrawing the organs of mind, speech and body, respectively called *mano-gupti*, *vāg-gupti* and *kāya-gupti* By means of *mano-gupti*, the meditator achieves the power of concentration that enables him to observe self-restraint. By means of *vāg-gupti*, he stops the speculative tendencies (*vicāra*), and consequently equips him-

1 Āyāro, I. 9.1.5 :
adu porisiṃ tiriyaṃ bhittiṃ cakkhumasajja aṃtaso jhāi/
Bhagavatī, III. 105 :
do vi pāe sāhaṭṭu vagghāriyapāṇī ega-poggalaniviṭṭhadiṭṭhī aṇimisaṇayaṇe isipabbhāragaeṇaṃ kāeṇaṃ, ahāpaṇihiehiṃ gattehiṃ, savvindiehiṃ guttehiṃ egarāiyaṃ mahāpaḍimam uvasampajjettā ṇaṃ viharāmi.

2 Dasāo, VII. 33 :
do vi pāe sāhaṭṭu vagghāriyapāṇissa ega-poggalaniruddhadiṭṭhissa aṇimisaṇayaṇassa isiṃ pabbhāragateṇaṃ kāeṇaṃ ahāpaṇihitehiṃ gattehiṃ savvindiehiṃ guttehiṃ ṭhāṇaṃ ṭhaittae.

3 Āyāro, I. 8.8.19 : savvagāya-ṇirodhe vi thāṇāto ṇa viubbhame,

4 Ṭhāṇaṃ, VII. 49. Also see Dasāo, VIII. 28-31.

self with the higher faculty of transcendental meditation (*adhyātma-yoga-sādhana-yukta*).[1] By *kāyagupti*, the meditator generates the power of inhibiting the effluence of sinful propensities (*pāpāsava-saṁvara*).

(v) *Samādhāraṇatā* : cultivation of the attitude of equilibrium. The mental equilibrium generates a kind of concentration that cleanses the faculty of knowledge and ultimately purifies the faith (*samyaktva*) by destroying perversity (*mithyātva*). The equilibrium of speech produces firmness of faith and ultimately generates the power of an easy approach to enlightenment (*sulabhabodhitva*) ; equilibrium of the body purifies the conduct and makes it perfect. It is considered necessary even for the *kevalin* (omniscient saints) for eliminating the residual *karmans* by means of the last two varieties of *śukla-dhyāna*.[2]

(vi) *Akaukṛtya* : freedom from worry or remorse or difficulty of conscience.

(vii) *Prekṣā* : pure perception free from conceptual thinking.

(viii) *Apratijñā* : freedom from any affective attitude.

(ix) *Akaṣāyatā* : freedom from passions, viz. anger, pride, deceit and greed.

(x) *Agṛddhi* : freedom from covetousness.

(xi) *Amūrcchā* : freedom from possessiveness.

(xii) *Parākrama* : enthusiasm, also called *vīrya*.

(xiii) *Apramāda* : absence of remissness and indolence; vigilance, alertness.

(xiv) *Sākṣātkāritā* : immediate perception of the object of meditation.

(xv) *Āyatayogatā* : complete concentration of mind, speech and body.

(xvi) *Ātmaśodhi* : purification of the self.

(xvii) *Abhinirvṛti* : tranquillity of mind.

(xviii) *Amāyitā* : freedom from deceit.

1 Cf. Yogadarśana, I. 47-8, which says that the lucidity of *nirvicāra* meditation produces the insight into the nature of truth (*nirvicāra-vaiśāradye'dhyātmaprasādaḥ; ṛtambharā tatra prajñā*). The *vāggupti* can be identified with the *nirvicāra-samādhi* of Patañjali's system.

2 The qualifications no.(i) to (v) are based on *Uttarādhyayana*, XXIX. For the function of the last two varieties of *śukla-dhyāna*, vide *Studies in Jaina Philosophy*, pp. 292-3.

(xix) *Samiti* : composed behaviour and activity.[1]

(xx) *kāmavirāga* : freedom from desire.[2]

(xxi) *Divya-māyā-varjana* : avoidance of temptation put by gods and other agencies.[3]

(xxii) *Asneha* : absence of worldly affection, conducive to concentration of the mind on the self.[4]

(xxiii) *Anidānatā* : absence of ambition born of anger and anguish.[5]

(xxiv) *Rati-arati-yatanā* : avoidance of love and hatred, pleasure and pain.[6]

(xxv) *Pathaprekṣā* : careful perception of the passage. It is representative of all kinds of activities such as walking, standing, sitting, sleeping, eating, speaking, etc.[7]

(xxvi) *Mādhyasthya, Ātmagaveṣaṇā* : equanimity and concentration on pure self, abandoning attachment, both internal and external.[8]

(xxvii) *Āsevanā* : uninterrupted practice for a long period.[9]

1 The psychical factors no. (vi) to (xix) are mentioned in the following *gāthās* (Āyāro, I. 9.4.14-16) that describe Lord Mahāvīra in the state of meditation :

avi jhāti se Mahāvīre āsanatthe akukkue jhāṇaṃ /
uddhamahe tiriyaṃ ca pehamāṇe samāhimapaḍiṇṇe //
akasāī vigayagehī saddarūvesu 'mucchie jhāti /
chaumatthe parakkamamāṇa no pamāyaṃ saiṃ pi kavvitthā //
sayameva abhisamāgamma āyatajogamāyasohīe /
abhinivvuḍe amāille āvakahaṃ bhagavaṃ samiāsī //

2 Āyāro, I. 8.8.23 : bheuresu na rajjejjā kāmesu bahutaresu vi /

3 Ibid., I. 8.8.24 : sāsaehiṃ ṇimantejjā divvaṃ māyaṃ ṇa saddahe /

4 Ibid., I. 4.3.33 : evaṃ attasamāhie aṇihe.

5 Ibid : I. 4.3.38 : je nivvuḍā pāvehiṃ kammehiṃ, aṇidānā te viyāhiyā.

6 Ibid, I. 9.2.10 : araiṃ raim abhibhūya rīyai.

7 Ibid., I. 9.1,21 : panthapehī care jayamāṇe.
Also Dasaveāliya, IV, śloka 8 :

jayaṃ care jayaṃ ciṭṭhe, jayamāse jayaṃ sae /
jayaṃ bhuñjanto bhāsanto, pāvaṃ kammaṃ na bandhai //

8 Āyāro, I. 8.8.5 :

majjhattho nijjarāpehī, samāhimanupālae /
anto bahiṃ viusijja, ajjhatthaṃ suddhamesae //

9 This is illustrated in the life of Lord Mahāvīra who meditated for a long period of more than twelve years. The following gāthā (Āyāro, I. 9.2.4) describes his long penance :

etehiṃ muṇī sayaṇehiṃ, samaṇe āsī patelasa vāse /
rāindiyaṃ pi jayamāṇe, appamatte samāhie jhāti //

3. Impediments to Meditation

The chief impediment to meditation is *vicikitsā*, that is, doubt about the efficacy and the final end of meditation. It is not possible for the meditator to achieve peace of mind until and unless he frees himself from all vestiges of doubt. One cannot attain ecstasy so long as one is agitated and disturbed in his mind on account of the doubt, *vitigiccha-samāvannenaṁ appāṇeṇaṁ ṇo labhati samādhiṁ.*[1] Among the other impediments, the most prominent ones are : *kaukṛtya, kaṣāya, gṛddhi, pramāda, mūrcchā,* and the like. In brief, what is opposed to the psychical factors favourable to meditation is an impediment.

4. *Dhyāna* and *Prajñā*

Dhyāna (meditation) and *prajñā* (wisdom, insight) go hand in hand. One without the other is impossible. It is difficult to attach priority to any between the two. One can however make the beginning with *dhyāna. Prajñā* is then bound to arise. The power of penance, the *prajñā* and the purity of the soul gradually increase along with the progress in meditation accompanied with the absolute control of desires. It is said of an ascetic who has completely subdued his cravings and passions and meditates on the transcendent *dhamma* (discipline) that he increases his penance, wisdom and faith like the ever growing lustre of the flame of fire.[2]

5. *Aśubhatvānuprekṣā*

A vivid picture of the impurity of the body is drawn in the *Ācārāṅga Sūtra*. This may be regarded as the earliest form of *aśubhānuprekṣā* (also called *aśucitvānuprekṣā*)[3] in Jainism. Such *anuprekṣā* is a common feature of all three spiritual disciplines, viz. Jainism, Buddhism and the Yoga system of Patañjali. In Buddhism it is known as *aśubha-bhāvanā*, that is, meditation on the impure nature of the body.[4] In the Yoga philosophy of Patañjali, it is a form of *avidyā* that mistakes the impure for the pure.[5]

The *aśubhatvānuprekṣā* is impressively embodied in the following

1 Āyaro, I. 5.5.93.

2 Ibid., II. 16.5 :
vidū ṇate dhammapayaṁ aṇuttaraṃ viṇīyataṇhassa muṇissa jhāyao |
samāhiyassa'ggisihā va teyasā tavo ya paṇṇā ya jaso ya vaḍḍhai ||

3 Bhagavatī Ārādhanā, gāthās 1710, 1807.

4 Visuddhimagga, VI.

5 Yogadarśana, II. 5.

passage :

> *āyatacakkhū logavipassī, logassa ahobhāgaṁ jāṇai, uḍḍhaṁ bhāgaṁ jāṇai, tiriyaṁ bhāgaṁ jāṇai, gaḍhie loe aṇupariyaṭṭamāṇe, sandhiṁ viditta, iha macciehiṁ, esa vīre pasaṁsie, je baddhe paḍimoyae, jahā anto tahā bāhiṁ, jahā bāhiṁ tahā anto, anto-anto pūi-dehantarāṇi pāsai puḍhovi savantāiṁ paṇḍie paḍilehāe.*[1]

In this quotation, it is said that the wise man perceives the world with his mental eye wide open and with a penetrating insight. He perceives the interior world of passions and also the interior of the body with foul humours and streams of blood flowing all over it. Such vision produces a feeling of disgust toward the world. Commenting on this passage, the commentator Śīlāṁkācārya quotes a verse that bears a close resmblance to one quoted in the *Visuddhimagga*. Śīlāṁka's quotation runs as :

> *yadi nāmāsya kāyasya yad antas tad bahir bhavet* /
> *daṇḍam ādāya loko'yaṁ śunaḥ kākāṁś ca vārayet* //

The corresponding verse in the *Visuddhimagga* is :

> *sace imassa kāyassa anto bāhirako siyā* /
> *daṇḍaṁ nūna gahetvāna kāke soṇe nivāraye* //[2]
>
> If of this body inside were outside,
>
> We'd grasp a stick to keep off crows and dogs.

These quotations clearly demonstrate the fact that there was an undercurrent of thought that stressed the necessity of the cultivation of *vairāgya* (detachment and renunciation) for the successful practice of meditation.

6. The Temptation of Supernatural Powers

A very significant passage of the *Āyāro*, which appears isolated, virtually refers to a stage of the attainment of supernatural powers through meditation. This passage definitely echoes the contents of a *sūtra* of the *Yogadarśana* of Patañjali. Both the texts are quoted here. The *Āyāro* passage runs as :

> *sāsaehiṁ ṇimaṁtejjā divvaṁ māyaṁ ṇa saddahe* /
> *taṁ paḍibujjha māhaṇe savvaṁ nūmaṁ vidhūṇiyā* //[3]

1 Āyāro, I. 2.5.25-31.
2 Visuddhimagga, p. 161.
3 Āyāro, I. 8.8.24.

A *yogin*, when he makes headway in his practice, may be tempted by gods to enjoy things that are eternal. But he should not believe in such temptations, considerring them as mean and worthy of being discarded.

The corresponding *sūtra* of the *Yogadarśana* is :

sthānyupanimantraṇe saṅgasmayākaraṇaṁ punar aniṣṭaprasaṅgāt.[1]

Commenting on this, the *Bhāṣya* says that at the second stage, called *madhumatī*, the *yogin* is invited by the gods to enjoy beautiful damsels, immortalizing drugs, and the like. But he should ignore such invitations and contemplate on the demerits of the attachment to such things and keep himself away from the feeling of pride and honour for being invited even by gods on account of his great attainments in meditation.[2]

The above-mentioned passages prove beyond doubt that there existed a nexus between thinkers and practitioners of meditation in the days of Lord Mahāvīra.

7. Early Jaina Meditation and *Vipassanā*

There was a close affinity between the meditation of Mahāvīra and that of the Buddha. I have shown this in detail in my Introduction to the *Āyāro*. What is known as *vipassanā* in Buddhism has found a hint in the *Āyāro* through the expression *loga-vipassī*.[3] In fact, the meditation practised by Mahāvīra was closer to *vipassanā-bhāvanā* than the one propounded in Patañjali's *Yogadarśana*.

Now we come to the classical theory of meditation.

III. THE CLASSICAL THEORY OF MEDITATION

The elements of meditation discussed by us up till now needed to be incorporated in a self-sufficient theory. There were age-old doctrines that could be accepted as the model. The classical Jaina theory of four-fold *dhyāna* was the product of age-long experience. The established non-Jaina doctrines played a significant role, however indirect, in the formulation of the Jaina theory. Let us see how this theory incorporated in itself some very important features of Buddhism and the Yoga

1 Yogadarśana, III. 51.
2 YBh, III. 51 : tatra madhumatīṃ bhūmiṃ sākṣātkurvato brāhmaṇasya sthānino devāḥ······sthānair upanimantrayante—bho···ramyatām···kamanīyeyaṃ kanyā, rasāyanam idam jarāmṛtyū bādhate···evam abhidhīyamānaḥ saṅgadoṣān bhāvayed···saṅgam akṛtvā smayam api na kuryād evam ahaṃ devānām api prārthanīya iti.
3 Āyāro, I. 2. 5. 125. Vide supra,p. xxii, line 2.

system of Patañjali in order to attain a viable character.

1. Introductory

In the Brāhmaṇical religions, meditation found a full representation in the *Yogadarśana* of Patañjali, where it has been assigned its proper place in the eight yogic limbs, viz. *yama* (principal moral vows), *niyama* (auxiliary vows), *āsana* (yogic postures), *prāṇāyāma* (control of respiration), *pratyāhāra* (withdrawal of the senses from sensual objects), *dhāraṇā* (retention of the mind on a particular object), *dhyāna* (concentrated flow of the mind), and *samādhi* (ecstasy). The purpose of the *yoga* is the illumination of the object in its true character and emaciation of the *kleśas* (afflictions) and their ultimate elimination. The cultivation of the virtues of *maitrī* (sympathy and friendliness), *karuṇā* (compassion), *muditā*, (sympathetic joy) and *upekṣā* (equanimity and calmness), and *vairāgya* (complete freedom from all kinds of cravings and attachment to the things of the world) constitute the path to salvation. Egotism and the sense of mineness are considered the deadly sins of spiritual life, that stand in the way of the realization of the truth of absolute separation between the *puruṣa* (the principle of consciousness) and *prakṛti* (primordial matter). A full course of meditation is prescribed for getting rid of the enemies by means of the cultivation of *vairāgya*. Similarly, in Buddhism which propounds the theory of universal flux, *dhyāna* enjoys an important place in the trio of *śīla* (morality), *samādhi* (meditation and ecstasy) and *prajñā* (wisdom, insight), where *samādhi* stands for *dhyāna*. *Śīla* is the base for the *samādhi* and *prajñā* is the principle that adorns the structure of spirituality. There is of course no *samādhi* without *prajñā*, even as there is no *prajñā* without *samādhi*. One helps the other. In fact, *prajñā* lies at the root of both *śīla* and *samādhi* inasmuch as the latter two, in order to be right, must derive their inspiration from *prajñā*. Every living being has the spark of *prajñā* in him, which in due course establishes its superiority in the human mind. *Samādhi* or *dhyāna* plays an intermediate role which nevertheless is an essential ingredient of the path of *nirvāṇa*. *Dhyāna* is twofold, viz. *samatha* and *vipassanā*, the former being the tranquillization of passions and the latter standing for penetration into the truth. In the same way, in Jainism, *dhyāna* is regarded as a form of *tapas* (penance) which is one of the trio of *ahiṁsā* (non-violence), *saṁyama* (self-restraint) and *tapas* (penance) that constitute the quintessence of *dhamma* (*dhammo maṅgalam ukkiṭṭham ahiṁsā saṁjamo tavo*). In the *Āyāro*, as we have seen, the earliest features of Jaina meditation are available and they bear a close resemblance to *vipassanā-bhāvanā* of the

Buddhists The *nirvicāra-dhyāna* (conceptless meditation) and the *ṛtambharā prajñā* (wisdom full of truth) of the *Yogadarśana* of Patañjali find their parallel in the twenty-ninth chapter of the *Uttarādhyayana* of the Jainas.[1] Here I shall give a short account of Jaina meditation as found in the fourth chapter of the *Ṭhāṇaṁ*, the third book of the Ardhamāgadhī canon, as commented upon by Abhayadevasūri who also added the views of some later authors.

2. The Definition and Types of *Dhyāna*

Dhyāna or *samādhi* or *ekāgratā* is a common feature of all types of mental activity, good or bad, according to the Buddhist Abhidharma as well as the Yoga system of Patañjali. The Jainas also have recognized two types of *dhyāna* that are bad, being due to the rise of intense passions of *rāga* (lust) and *dveṣa* (animosity), as distinguished from the two types of good *dhyāna* that are characterized by a natural love for truth and absolute detachment from the world. *Dhyāna* is defined as 'the concentration of thought on a particular object' (*ekāgra-cintā-nirodho dhyānam*).[2] The mind is ever restless. The regulation and concentration of it on a particular object is *dhyāna*. The concentration of mind, according to the Jaina thinkers, cannot exceed the limit of forty-eight minutes, though reconcentration on the same object after that period is possible. This is true only in the case of the imperfect beings (*chadmastha*). But in the case of those who have achieved omniscience, the problem of concentration of mind does not arise at all. The function of *dhyāna* in their case is to stop the physical activity during the last few moments of their worldly career, to be immediately followed by final emancipation.[3]

One can canalize one's thought for an evil as well as a good purpose. Accordingly, the *dhyāna* is broadly classified into two categories, viz. inauspicious or evil, (*apraśasta*) and auspicious or good (*praśasta*). What leads to the inflow and bondage of bad karmic matter is inauspicious concentration, and what is conducive to the dissociation or destruction of karmic matter is auspicious concentration The first category of *dhyāna* is divided into two types, viz. *ārta* and *raudra*, and the second into the types called *dharma* (or *dharmya*) and *śukla*. Each of the types is again considered in a number of ways.

3. The *Ārta Dhyāna*

The word *ārta* is derived from *ṛta*, meaning 'agony and anguish',

1 Vide Supra, p. xix, fn. 1.
2 TSū, IX. 27.
3 *Studies in Jaina Philosophy*, p. 282.

and accordingly it stands for the mental condition that suffers from agony and anguish. The concentration of mind that is overlaid with deep anguish is *ārta-dhyāna.* It takes place under four circumstances and so there are the following four varieties of the *ārta-dhyāna* :

(i) When a person is confronted with an undesirable object, and directs his entire attention towards getting rid of that object and non-recurrence of such confrontation in the future, there occurs the first variety of *ārta-dhyāna.*

(ii) When a person is confronted with a desirable object, and directs his entire attention towards non-separation from that object and a permanent conjunction with the same, there occurs the second variety of *ārta-dhyāna.*

(iii) When a person is confronted with a painful ailment, and directs his entire attention towards getting rid of it and non-recurrence of such confrontation in the future, there occurs the third variety of *ārta-dhyāna.*

(iv) When a person recollects the enjoyment of objects in the past, and directs his entire attention towards non-separation from such enjoyment and its permanent retention, there occurs the fourth variety of *ārta-dhyāna.*

The above mentioned four varieties are condensed into three, and a fresh variety is added in the *Dhyānaśataka*[1] in the following way :

(i) same as (i) defined above,
(ii) same as (iii) defined above,
(iii) same as (ii) & (iv) defined above,
(iv) when a person is tortured with the ambition (born of envy), called *nidāna,* for superhuman powers and positions, there occurs the fourth variety of *ārta-dhyāna.*

The characteristic signs of the person inclined towards *ārta-dhyāna* are four, viz. bewailings, a sense of inferiority and humbleness, weeping, and mournful murmuring. A person depressed with *nidāna* despises his own acts and heaps up praises on and wonders at the supernatural powers of others and craves for them and directs his energy towards acquiring them for himself.

4. The *Raudra Dhyāna*

This *dhyāna* is attended with extreme forms of cruelty. Such con-

1 Gāthās, 6-9.

centration occurs in a person who persistently indulges himself in deadly sins. His aggressive urge and possessive instinct are very deep and difficult to inhibit. This *dhyāna* has four varieties according as the person indulges in (i) *hiṁsā* (injurious acts), (ii) *mṛṣā* (lying), (iii) *stena* (stealing) or (iv) *saṁrakṣaṇa* (protection of possessions).

The characteristic signs of the person inclined towards *raudra-dhyāna* are four, viz.

(i) *osanna-doṣa*, the habit of indulging repeatedly in any one of the four sins mentioned above;

(ii) *bahu-doṣa*, the habit of indulging in all those four sins;

(iii) *ajñāna-doṣa*, the habit of indulging in sins due to wrong views;

(iv) *āmaraṇānta-doṣa*, the habit of indulging in sins without halt till death without the least sense of repentence.

5. The *Dharma Dhyāna*

Another expression for this *dhyāna* is *dharmya* which means 'what is not antagonistic to the scriptural knowledge and the moral conduct.'[1] It is considered under four heads, viz. (i) *svarūpa* (self-nature), (ii) *lakṣaṇa* (the signs of the soul inclined towards this *dhyāna*), (iii) *ālambana* (the factors that support this *dhyāna*), and (iv) *anuprekṣā* (contemplations that accompany it).

Under self-nature, the objects to be concentrated and contemplated upon (*vicaya*) in the *dharma-dhyāna* are mentioned. The infallible and immaculate nature of the revelation (*ājñā*), the fact of universal suffering (*apāya*) and its conditions, the nature of the fruition (*vipāka*) of various *karmans*, and the structure (*saṁsthāna*) of the universe are the four objects of this *dhyāna*. This *vicaya* or contemplation can be compared with the Buddhist concept of *dharma-pravicaya* for the eradication of *kleśas*.[2]

The signs of the person inclined towards this type of meditation are four, viz. (i) predilection for the revelation (*ājñā-ruci*) through learning, (ii) natural predilection for truth (*nisarga-ruci*), (iii) predilection for the scripture (*sūtra-ruci*) and (iv) predilection for the deep study of the scripture (*avagāḍha-ruci*). The four factors that support *dharma-dhyāna* are : (i) exposition of the scripture to others (*vācanā*), (ii) critical enquiry about the contents of the scripture (*pratipracchanā*), (iii) repeated study

1 Infra, p. 2 : śrutacaraṇadharmād anapetaṃ dharmyam.

2 Abhidharmakośa, I. 3.

(parivartanā) and (iv) reflection or contemplation on the meaning *(anuprekṣā)* of the scripture.

The contemplations *(anuprekṣā)* that accompany this type of meditation are musing upon (i) the loneliness of the soul in its wanderings through transmigrations *(ekānuprekṣā)*, (ii) the fleeting nature of the mental and physical phenomena *(anityānuprekṣā)*, (iii) the helplessness of the soul in the world full of birth, old age and death and mental and physical ailments, but for the light derived from the scripture *(aśaraṇānupekṣā)*, and (iv) the nature of the world as endless transformation of the relationship between individuals through rebirths : the mother turning daughter, sister and wife, and the son becoming father, brother or even an enemy in turn *(saṁsārānuprekṣā)*.

The *dharma-dhyāna* thus strengthens the faith in the religious discipline through cultivation of the scripture and a rational understanding of its contents. The characteristic inclinations of the person practising this *dhyāna* clearly show that he has deep faith in the revelation.[1] The wisdom that accrues from this meditation is obviously the *śrutamayī prajnā* and the *cintāmayī prajñā* mentioned in Buddhism, the *śruta* (or *āgama*) *prajñā* and *anumāna prajnā* in the *Yogadarśana* of Patañjali, and *śravaṇa* and *manana* in the Upaniṣads.

6. The *Śukla Dhyāna*

This *dhyāna* is defined as 'the eradicator of the dirt of *karman* and the demolisher of the sufferings of living beings'.[2] It is also considered under the same heads as those of the *dharma-dhyāna*.

Under the head of self-nature, the designations of the four varieties of *śukla-dhyāna* are given, viz. (i) *pṛthaktva-vitarka-savicāri*, (ii) *ekatva-vitarka-avicāri*, (iii) *sūkṣma-kriyā-'nivarti* and (iv) *samucchinna-kriyā-'pratipāti.*

In the first variety, the meditator concentrates his mind separately *(pṛthaktvena)* on any one of the alternative modes *(vitarka, vikalpa)*, such as origination, cessation or continuity of a particular entity (say his own self), guided by his scriptural knowledge, from different standpoints; he also moves from the entity to its verbal symbol, from the verbal symbol to the entity and mutually from any one of the activities of mind, speech and body to another. The meditator, however, has to remain free from all kinds of attachment *(arāgabhāva)* and maintain perfect equanimity

1 Infra, p. 6 : tattvārthaśraddhānarūpaṃ samyaktvaṃ dharmasya liṅgam iti.
2 Infra, p. 2 : śodhayaty aṣṭaprakāraṃ karmamalaṃ śucaṃ vā klamayatīti śuklam.

throughout this course of meditation.[1] In the second variety, the meditator concentrates his mind on a single mode (*ekatva-vitarka*)—either origination or cessation or continuity—of an entity or a verbal symbol, and stops moving (*avicāra*) from entity to the verbal symbol or vice versa, and also from any one of the mental, vocal or psysical activity to another. This meditation is as unflickering and steadfast as the lamp situated in a chamber through which no wind is allowed to pass.

In the third variety of *śukla-dhyāna*, which is undertaken by the *arhat*, a few moments before his final emancipation, all the activities, gross and subtle, of the mind and the sense-organ of speech, and also the gross activity of the body are absolutely stopped. The subtle activities (*sūkṣma-kriyā*) of the body such as respiration and the like, however, are still there. There is, moreover, no fall (*anivarti*), because one does not return to the previous state when the *dhyāna* is over, but rises up to the last variety of *śukla-dhyāna*.

In the fourth variety of *śukla-dhyāna*, even the residual subtle activities of the body are stopped (*samucchinna*), and moreover there is no fall (*apratipāti*) from it because it is immediately followed by final emancipation. In this *dhyāna* the self becomes as motionless as a rock being devoid of all movements of mind, speech and body.

The four characteristic signs of the person established in *śukla-dhyāna* are : (i) absolute absence of fear (*avyathā*) or agitation when confronted with adverse situations, natural or artificially created by gods or demons, (ii) absolute freedom from delusion (*asammoha*), (iii) discriminating perception (*viveka*) of the body and soul as absolutely separate entities, and (iv) abandonment of the body (*vyutsarga*) as the result of absolute detachment from it, and renunciation of the worldly interests.

The four factors that support *śukla-dhyāna* are : (i) forbearance (*kṣānti*), (ii) modesty (*mārdava*), (iii) simplicity (*ārjava*) and (iv) unfetteredness (*mukti*).

The four contemplations that accompany *śukla-dhyāna* are musing upon (i) the endless continuity (*anantavartitā*) of *saṁsāra*, (ii) the ceaseless change (*vipariṇāma*) in the nature of things, (iii) the ugly and uncouth (*aśubha*) nature of things, and (iv) the suffering (*apāya*) caused

1 Infra, p. 6-7 :
uppāya-ṭhiti-bhaṃgāi-pajjayāṇaṃ jam egadavvaṃmi /
nānānayānusaraṇaṃ puvvagayasuyānusāreṇaṃ //
saviyāram attha-vaṃjanajogaṃtarao tayaṃ paḍhamasukkaṃ /
hoti puhuttaviyakkaṃ saviyāraṃ arāgabhāvassa //

by the immoral conduct and sinful activities (*āsravas*).

The characteristic signs of the person established in *śukla-dhyāna*, clearly demonstrate the close affinity between this *dhyāna* and the *bhāvanāmayī prajñā* found in Buddhism, the *dhyānābhyāsarasa* in the *Yogadarśana* of Patañjali, and *nididhyāsana* in the Upaniṣads.

7. *Dhyāna* from the Standpoint of *Guṇasthāna*

Meditation in early Jainism or even in the early formulation of the classical doctrine had no direct reference to the doctrine of *guṇasthanā*.[1] But in the works of Śivārya and Umāsvāti we find a clear linking of the two doctrines, one being considered as the integral part of the other. Of course, *apramāda* (alertness and vigilance) was always considered as the *sine qua non* of meditation, but the seventh, viz. the *apramatta-saṁyata guṇāsthana* as such was not mentioned in the earlier formulation of the doctrine of *dhyāna* in the *Sthānāṅga Sūtra.*

The later Jaina thinkers invariably explained the types of meditation with reference to the *guṇasthāna*. A very brief account of *dhyāna* from the standpoint of *guṇasthāna* is given here.

The *ārta-dhyāna* is possible only upto the sixth *guṇasthāna*, and the *raudra* upto the fifth.[2]

The *dharma-dhyāna*, according to Umāsvāti, is possible only at the seventh and onward upto the twelfth.[3] According to Pūjyapāda Devanandi and Akalaṅka, however, it is possible even at the lower *guṇasthānas*, beginning from the fourth, but it is not possible while climbing up the *śreni*, that is, in the eighth *guṇasthāna* and onward.[4] In the opinion of Vīrasena, only the aspirants prone to passions (*sakaṣāya*) are qualified for *dharmadhyāna*. In other words, it is possible only upto the tenth *guṇasthāna*.[5] An ingenious solution of the conflict in these views has been attempted by pointing out that *dharmadhyāna* is possible at the fourth, fifth and sixth *guṇasthānas* only secondarily, the primary

1 For a brief outline of the doctrine of *guṇasthānas* vide *Studies in Jaina Philosophy*, pp. 268-280.

2 TSū, IX. 35-6. There is no clear mention of the first three *guṇasthānas* in these *sūtras*. But they can be understood by implication. Haribhadra's commentary on *Dhyānaśataka*, 18, is quite clear on the point.

3 Ibid., IX. 37-8. Cf. *Dhyānaśataka*, 63.

4 SSi, IX. 36; TVā, IX. 36. SSi, IX. 37 and TVā, IX. 37 : śreṇyārohaṇāt prāg dharmadhyānaṃ, śreṇyoḥ śukladhyānam.

5 Dhyānataponirūpaṇa, p. 79.

practice of it being feasible only at the seventh.[1]

The *śukladhyāna*, according to Umāsvāti, is possible only at the eleventh *guṇasthāna* and onward for a meditator who is well-versed in the *Pūrvas*.[2] The first variety of *śukladhyāna* generally takes place at the eleventh, and the second at the twelfth *guṇasthāna*, although the opposite possibility is also accepted.[3] The last two varieties of it are possible only at the thirteenth and fourteenth *guṇasthānas*.[4]

This brief survey of the theory of *dhyāna* in Jaina literature clearly shows its points of affinity with the theories that were contemporaneous with it. The special mention of the bad types of *dhyāna* on account of the rise of possions is a unique feature of the Jaina theory, though of course they are accepted implicitly in the other theories also. Such instinctual types of *dhyāna* are common to all creatures, human and sub-human. The subjugation of such fits of concentration is the prerogative of human consciousness, and this is also the line that divides the human species from the animal world. It is the task of human beings to devise ways and means for transcending the animal instincts and urges and discover the secrets of a higher life. Morality and religion are the outcome of human attempts at finding the ways of peaceful living and eliminating the urge to compete and establish supremacy and leadership. Scriptures are the records of the experiences of great souls inspired with the ideal of peace and emancipation of creatures entangled in endless sufferings. Meditation on the principles that have found place in the scripture for the realization of salvation is *dharma-dhyāna* whereas the *śukla-dhyāna* is the light discovered by the individual independently of any help from outside.

The classical Jaina theory of *dhyāna* enjoyed important additions and alterations at the hands of eminent thinkers and saints in the light of their own experiences and study of alien faiths and thoughts. We shall now give a brief account of the views of these Jaina thinkers of the early and late medieval periods on the subject.

IV. SCHOLASTIC ORIENTATION OF CLASSICAL THEORY

The Jaina thinkers of the early and late medieval periods, under

1 Jñānārṇava, 25 :
mukhyopacārabhedena dvau munī svāminau matau /
apramatta-pramattākhyau dharmasyaitau yathāyatham //

2 TSū, IX. 39-40.

3 Dhyānataponirūpaṇa, pp. 81-2, BhĀ, 1874, 1877.

4 TSū, IX. 41.

the impact of contemporary thought, either rationalized their othodox theory or engrafted heterodox doctrines into it. We propose here to illustrate these trends with reference to the works of Siddhasena Divākara, Haribhadra, Śubhacandra and Hemacandra, and also Yaśovijaya's treatises related to Haribhadra's works.

1. The *Dhyānadvātriṁśikā* of Siddhasena Divākara

The orthodox Jaina theory of the four types of *dhyānā* was critically interpreted by Siddhasena Divākara in the light of his knowledge of the Buddhist doctrine of meditation. The *ārta* and *raudra* types of meditation were explained by him with reference to the Buddhist concept of *tṛṣṇā* (craving), *bhava* (longing) and *upādāna* (grasping). The inhibition of perverse faith and passions was the chief aim of *dharma-dhyāna*, according to him. The self-nature of *dharma-dhyāna*, viz contemplation on *ājñā*, *apāya*, *vipāka* and *saṁsthāna*, was interpreted by him as musing on the nature of the mind, object and body, which was definitely inspired by the Buddhist doctrine of *vipassanā* as perception of the transitory character of body, feeling, mind and phenomena in general. The Jaina conception of *dharma-dhyāna* was originally perhaps identical with *dharma-pravicaya* of the Buddhists. I have considered these problems in the third article of this book.

The inadequacy of Buddhist *anātma-vāda* and *pratītyasamutpāda-vāda* was explained by Siddhasena Divākara on the basis of the experience at the deep level of meditation and the demand of logical thinking that finds expression through speech.

In appreciating the merits of the *prāṇāyāma* of Patañjali's Yoga, he condenses the entire tradition behind it in a few words in the verse :

prāṇāyāmo vapuścittajāḍya-doṣa-viśodhanaḥ /
śaktyutkṛṣṭakalatkāryaḥ prāyeṇaiśvaryasattamaḥ //[1]

The *prāṇāyāma* cures the dullness of the body and mind and generates supernormal powers and sovereignty over nature through *aṇimā*, *laghimā*, etc.

He echoes the Buddhist conception while describing *nirvāṇa* as quiescence of all suffering and cycle of existence, complete goodness, absolute freedom, pure consciousness, ineffableness, and final emancipation :

sarvaprapañcoparataḥ śivo'nanyaparāyaṇah /
sadbhāvamātraprajñaptir nirupākhyo'tha nirvṛtaḥ //[2]

1 Vide infra, p. 38. 2 Vide infra, p. 40.

The orthodox theory of *dhyāna* was explained by Siddhasena Divākara, keeping in view its practicalities, and shearing it of its superfluities. He did not engraft any new doctrine, but only rationalized the old one. In this respect, he perhaps stands alone among the Jaina thinkers, both before and after him.

2. Haribhadra's Comparative Studies in *Yoga*

Haribhadra made a very valuable contribution to the comparative study of *Yoga*. He composed a number of works on the subject. His *Yogabindu* and *Yogadṛṣṭisamuccaya* are very valuable works. The *Yogaviṁśikā* and the *Ṣoḍaśakas* also deserve notice. Upādhyāya Yaśovijaya revived the studies of Haribhadra. We shall therefore advert to his works as well for the sake of better understanding of Haribhadra's works. Let us begin with the *Yogaviṁśikā* and the *Ṣoḍaśakas*, and then come to the *Yogabindu* and the *Yogadṛṣṭisamuccaya*. We shall refer, where necessary, also to the other works of Haribhadra.

All spiritual and religious activities that lead towards final emancipation are considered by Haribhadra as *yoga*. But special importance should be attached, he says in his *Yogaviṁśikā*, to these five kinds of activities : (i) practice of proper posture (*sthāna*), (ii) correct utterance of sound (*ūrṇa*), (iii) proper understanding of the meaning (*artha*), (iv) concentration on the image of a *tīrthaṅkara* in his full glory (*ālambana*), and (v) concentration on his abstract attributes (*anālambana*). Of these five, the first two constitute external spiritual activity (*karmayoga*) and the last three the internal one (*jñānayoga*).[1] These activities can be properly practised only by those individuals who are in the fifth or a still higher stage of spiritual development (*guṇasthāna*). One attains perfection in these activities in the following order. At the outset one develops an interest in these activities, and comes to have a will (*icchā*) for practising them. Then he takes an active part in them, and begins actual practice (*pravṛtti*). Gradually he becomes steadfast in them and achieves stability (*sthairya*). Finally he attains perfection (*siddhi*) in the activities.[2] Each of the five activities is mastered in the following order. First of all one is to master the posture (*sthāna*), then correct utterance (*ūrṇa*), then the meaning (*artha*). After that one should practise concentration upon an image (*ālambana*), and finally one should attempt at mastery over the concentratlon upon the abstract attributes of an eman-

1 YV, 1-2; ṢP, XIII. 4; for *sālambana* and *nirālambana yoga* see ṢP, XIV. 1.
2 YV, 4.

cipated soul. This is a full course of yogic practice. One may practise these spiritual activities either out of love (*prīti*), or reverence (*bhakti*), or as an obligatory duty prescribed by scriptures (*āgama* or *vacana*), or without any consideration (*asaṅga*).[1] When a spiritual activity is done out of love or reverence it leads to worldly and other-worldly prosperity (*abhyudaya*). And when it is done as a duty or without any consideration whatsoever, it leads to final emancipation.[2] Of the fivefold activities mentioned above, the last two, viz. concentration of the mind upon the image of a *tīrthaṅkara*, or upon the abstract attributes of him are the most important. We shall therefore deal with them in some detail.

When one has practised posture (*sthāna*), correct utterance (*ūrṇa*), and the correct understanding of the meaning, one is qualified for concentration (*dhyāna*). The beginner is to practise concentration on an image of a *tīrthaṅkara* in his full glory and splendour. When one has perfected this practice and has achieved steadfastness, one begins the practice of concentration on the abstract attributes of a *tīrthaṅkara*. This concentration is known as *anālambana* inasmuch as its object is not a concrete entity perceptible by a sense-organ.[3] The soul at this stage concentrates upon the abstract attributes which are not the objects of empirical perception. By this time the soul has reached the seventh stage of spiritual development (*guṇasthāna*). The concentration is however only in its primary stage even in the seventh *guṇasthāna*. The soul now develops an irresistible urge for the realization of the transcendental self and reaches the eighth stage of spiritual development on the ladder of annihilation (*kṣapakaśreṇi*). The concentration becomes more steadfast at this stage. The soul has now achieved full detachment from the world, and earnestly proceeds onwards to the realization of the truth. It now does not rest until it has reached the consummation. The soul is then in the ninth *guṇasthāna* and is pressing forward to the twelfth on the ladder of annihilation. It has now revealed its full capacity (*sāmarthyayoga*)[4] for spiritual development and is bound to reach the twelfth stage and attain the knowledge of the transcendental self. In this state the soul attains concentration on the abstract attributes. Of course, it has not realized those attributes. But it has an ardent spiri-

1 YV, 18; ṢP, X. 1. 2 ṢP, X. 9.

3 The word *anālambana* does not mean devoid of any *ālambana* (object), but only 'devoid of a concrete *ālambana*'. The perfix a (n) here means 'abstract' or 'subtle' (*sūkṣma*). Cf. *sūkṣmo 'tīndriyaviṣayatvād anālambano nāma yogaḥ*—Yaśovijaya's Ṭīkā on YV, 19; also cf. ṢP, XIV. 1.

4 It is a technical term for the meaning whereof vide infra, p. xl.

tual urge for the realization of them. This is *anālambana yoga*.[1] The soul is detached from the world and is on the verge of realizing the self. It has not yet realized the self, but is only striving for it. And so it is not concentrated on any object whatsoever at this stage. This is the reason why the concentration is without any object.[2] The soul is here compared with an archer, the ladder of annihilation with bow, the realization of the self with the target and the concentration with the arrow. The *anālambana yoga* lasts until the arrow is shot. The arrow is sure to pierce the target. The soul immediately attains realization of the self as the final end of the concentration.[3] The soul, as we have stated, concentrates upon the abstract formless (*arūpin*) attributes of the transcendental self in the *anālambana dhyāna*. The distinction therefore between the *sālambana* and the *anālambana yoga* is this that in the former one concentrates upon an object having form (*rūpin*) while in the latter on a formless object (*arūpin*).[4] Yaśovijaya, following Haribhadra, says that this *anālambana yoga* is known as *samprajñāta samādhi* in another(that is, Patañjali's) system.[5] The perfection of this *anālambana* concentration is omniscience which, according to Yaśovijaya, is the state of *asamprajñāta samādhi* of Patañjali's system. The functions of the mind and the sense-organs cease when omniscience is achieved, and so there is annihilation of all the transformations of the mind (*aśeṣavṛtti-nirodha*). And so it is not improper to compare the state of omniscience with the *asamprajñāta samādhi* of Sāṅkhya-Yoga.[6] There is however another higher stage of this *samādhi*. The soul attains that stage in the fourteenth *guṇasthāna*,[7] where all the activities, gross and subtle, are totally stopped.[8] The soul is now devoid of all vibrations caused by its association with matter. It has now annihilated all the residual

1 Cf. *sāmarthyayogato yā tatra didṛkṣe'ty asṅgasaktyāḍhyā* /
sā' nālambanayogaḥ proktas taddarśanaṁ yāvat //—ṢP, XV. 8.

2 Cf. tatrāpratiṣṭhito'yaṃ yataḥ pravṛttaś ca tatra /
..................................tenā'nālambano gītaḥ //—ṢP, XV. 9.

3 Cf. drāg asmāt taddarśanam iṣupāta-jñāta-mātrato jñeyam /
etac ca kevalaṃ taj jñānaṃ yat tat paraṃ jyotiḥ //—ṢP, XV. 10.

4 Cf. *rūpi-dravyaviṣayaṃ dhyānaṃ sālambanam, arūpiviṣayaṃ ca nirālambanam iti*—Yaśovijaya's *Ṭikā* on YV, 19.

5 *eṣa eva samprajñātaḥ samādhis tīrthāntarīyair gīyate*—Ibid., YV, 20.

6 Cf. *kevalajñāne'śeṣavṛttyādi-nirodhāl labdhātma-svabhāvasya mānasa-vijñāna-vaikalyād asamprajñātatvasiddhiḥ*—Ibid.

7 *ayaṃ cā'samprajñāta-samādhir dvidhā—sayogikevalibhāvī ayogikevalibhāvī ca. ādyo manovṛttīnāṃ vikalpajñānarūpāṇām atyantocchedāt sampadyate, antyāś ca parispandarūpāṇām*—Ibid.

8 Vide *Studies in Jaina Philosophy*, pp. 179-180.

karmans and immediately attains final emancipation. This stage of concentration, says Yaśovijaya, corresponds to the *dharmamegha* of Patañjali's system, to *amṛtātman* of yet another system, to *bhavaśatru* of a third system, to *śivodaya* of yet another, to *sattvānanda* of yet others, and to *para* of a still another school.[1]

The foregoing study was mainly based on the *Yogaviṁśikā*. Now we come to the *Ṣoḍaśakas*. There are some primary defects of the mind which are to be removed before practising the yogic processes. The minds of the common people *(pṛthagjanacitta)* are vitiated by these defects. Haribhadra enumerates them as eight, viz. inertia (*kheda*), anxiety (*udvega*), unsteadiness (*kṣepa*), distraction (*utthāna*), lapse of memory (*bhrānti*), attraction for something else (*anyamud*), mental disturbance (*ruk*), and attachment (*āsaṅga*).[2] The mind of a *yogin* should always be free from these defects. It should be calm and quiet (*śānta*), noble and great (*udātta*). It should be free from all impurities and intent on the well-being of others *(parārthaniyata)*.[3] Such minds are capable of concentration of the highest order and are known as *pravṛtta-cakra*[4] (engaged in yogic practices day and night). Gradually by practising the concentration of mind the soul realizes itself. This self-realization is known as 'supreme bliss' *(paramānanda)* and freedom from nescience (in the Vedānta); it is known as freedom from the specific qualities (in the Nyāya-Vaiśeṣika system); it is the extinguished lamp (*vidhmātadīpa*) of the Buddhists; it is extinction of animality *(paśutvavigama)*, end of suffering *(duḥkhānta)*, and detachment from the elements (*bhūtavigama*).[5] Haribhadra thus tries to show the unanimity in the conceptions of final self-realization of all the systems of thought. He then asks the enquirers to keep their minds open and investigate the truth with perfect detachment and freedom from prejudices. For this purpose he enumerates eight virtues which are necessary for the pursuit of truth. They are: freedom from prejudice *(adveṣa)*, inquisitiveness *(jijñāsā)*, love for listening (*śuśrūṣā*), attentive hearing (*śravaṇa*), comprehension (*bodha*), critical evaluation (*mīmāṁsā*), clear conviction *(pariśuddhā pratipatti)*, and earnest practice *(pravṛtti)* for self-realization.[6]

1 ayaṃ ca dharmamegha iti Pātañjalair gīyate, amṛtātmety anyair bhavaśatrur ity aparaiḥ śivodaya ity anyaiḥ, sattvānanda ity ekaiḥ, paraś ce'ty aparaiḥ—Ibid. See YBi, 422.

2 ṢP, XIV. 2-3.

3 ṢP, XIV. 12.

4 For the technical meaning of the term see YDS, 210.

5 ṢP. XVI. 1-4.

6 ṢP, XVI. 14.

Now we come to the *Yogabindu.* The object and purpose of *yoga* is the realization of truth. And as there is no controversy about this object and purpose of *yoga* there should be none regarding the nature of *yoga* as well.[1] The worldly existence is a fact accepted by all. And freedom from it is the summum bonum of every spiritual system. The problem before us is only the means to that end. Haribhadra says that the same principle is expressed by different terms in different systems. Thus the selfsame principle of consciousness is known as *puruṣa* in the Vedānta as well as the Jaina system, as *kṣetravit* in the Sāṅkhya system, as *jñāna* in the Buddhist school. Similarly the fundamental ground of worldly existence is known as *avidyā* in the Vedānta and the Buddhist system, *prakṛti* in the Sāṅkhya school, and *karman* in the Jaina system. Moreover, the relation between matter and spirit is known as *bhrānti* in the Vedānta and the Buddhist systems, *pravṛtti* in the Sāṅkhya school, and *bandha* in the Jaina system.[2] There is thus fundamental unity among all the apparently conflicting systems of thought. There ought to be no real controversy among them about the fundamental things too. Truth is truth. It is our different ways of looking at it that is responsible for the building up of different systems. Haribhadra does not attempt at cheap and superfluous compromise, but only tries to show the fundamental unity of all thought Every earnest student of philosophy has his own way of looking at the truth. And the result is the origination of different systems Haribhadra asks us to see unity in difference. At least for a spiritual aspirant it is necessary to avoid controversy and strive for self-realization. About the path of self-realization there is absolutely no controversy among the otherwise mutually conflicting systems. Haribhadra lays down these five steps as a complete course of *yoga* : *adhyātma* or contemplation of truth accompanied with moral conduct, *bhāvanā* or repeated practice in the contemplation accompanied with the steadfastness of the mind, *dhyāna* or concentration of the mind, *samatā* or equanimity, and *vṛttisaṁkṣaya* or the annihilation of all the traces of *karman.*[3] But one is not capable of this *yoga* until and unless one has worked out the requisite purification of the self. The soul naturally moves towards emancipation. The worldly existence of a soul falls into two periods, viz. dark (*kṛṣṇa*), and white (*śukla*). The duration of the white period is much shorter in

1 Cf. mokṣahetur yato yogo bhidyate na tataḥ kvacit /
sādhyābhedāt tathābhāve tū'ktibhedo na kāraṇam—YBi, 3.

2 YBi, 17-18 with Svopajñavṛtti.

3 YBi, 31.

comparison with that of the dark period.[1] Only a soul belonging to the white period and following the moral conduct is capable of the first stage called *adhyātma*.[2] From the viewpoint of the stage of spiritual development, only the souls in the fifth or some higher stage are capable of it. But the problem is why should a soul cross into the white period at all ? Or, why should not all the souls do so ? Haribhadra says that it is all due to the inherent nature of things.[3] He also refers to the view of an exponent of the Sāṅkhya system, named Gopendra, which holds that the *puruṣa*, the principle of consciousness, does not even enquire about the path of realization unless and until the *prakṛti* has turned her face from him.[4] It is the nature of the spirit to get disentangled from matter. But this disentanglement is possible only when its conditions are fulfilled. However pious and virtuous and spiritually advanced one may appear to be, one is not capable of *yoga* unless one has cut the knot[5] and attained the requisite purification of the soul. After such state has been achieved the soul is fit for the preliminary preparation *(pūrvasevā)* for *yoga*. This preliminary preparation consists in the worship of the preceptor and the like, good conduct, austerity, and absence of hatred for the final emancipation.[6] The soul now attains right attitude and becomes a *bodhisattva*.[7] All the characteristics of a *bodhisattva* are present in such soul. Thus the soul henceforth does no more fall to the depth wherein heretofore it had been. A *bodhisattva* does not commit an evil act from the depth of his heart, but if he does so at all he does only physically. There is no more spiritual degeneration.[8] He now takes interest exclusively in the well-being of others, acquires wisdom, treads upon the right path, becomes noble, and appreciates merits.[9] He has now attained enlightenment *(bodhi)*. But if the conception of a *bodhisattva* is narrowed down and made to include only those rare souls who are destined to redeem the world from sin and suffering, Haribhadra says that the Jaina conception of the *tīrthaṅkara* fulfils that ideal.[10] There are some souls who are naturally inclined

1 The length of the white period is less than even one *pudgala-parāvarta* while the length of the dark period covers an infinite number of such *pudgala-parāvartas*. A *pudgala-parāvarta* is the time required by a soul to absorb as *karman* at least once all the atoms of the universe and release them after they have come to fruition.

2 YBi, 72. 3 Cf. YBi, 77. 4 Ibid., 100-101.

5 Vide *Studies in Jaina Philosophy*, pp. 270-1.

6 pūrvasevā tu tantrajñair gurudevādipūjanam /
sadācāras tapo muktyadveṣaś ce'ha prakīrtitā //—YBi, 109.

7 YBi, 270. 8 Cf. Ibid., 271. 9 Cf. Ibid., 272.

10 Ibid., 274.

towards universal well-being and are destined to be *tīrthaṅkaras* (founders of religion). Such souls are *bodhisattvas* in the true sense of the term.

In this connection Haribhadra distinguishes three categories of souls destined to be emancipated. The first category comprises such souls who, as soon as they experience the first dawn of enlightenment, make determination to redeem the world from its suffering by means of the enlightenment and work strenuously in accordance with the determination. These souls are destined to become *tīrthaṅkaras*.[1] The second category comprises those souls who are intent upon the well-being of only a limited circle of relatives by means of the enlightenment. These souls become *gaṇadharas* (literally the possessors of the *gaṇa* 'group' of virtues of transcendent intuition, knowledge, and the like), that is, the chief disciples of the *tīrthaṅkara*.[2] The third category comprises those souls who strive for the well-being of themselves with little care for others. These souls are destined to become ordinary (*muṇḍa*) *kevalins*.[3]

Let us revert to the topic of preliminary preparation for *yoga*. After this preparation the soul becomes fit for the first stage of *yoga*, called *adhyātma*. The soul now observes the five vows and meditates upon the truth. It now cultivates universal friendship, appreciates merits of others, develops sympathy for the suffering, and remains indifferent to the wicked. By these practices the soul overcomes the *karmans*, reveals its spiritual energy, improves its power of self-concentration, and becomes wise.[4] It then becomes fit for the second stage called *bhāvanā*. This stage is the perfection of the first. The soul now maintains steady progress. Its power of concentration increases. It now desists from bad habits and develops good ones.[5] The third stage is *dhyāna*. Then we come to the fourth stage of equanimity (*samatā*). Here the soul makes a correct estimate of the nature and value of things, and consequently loses attachment to them. The soul is now disillusioned and does not attach any importance to the supernormal powers that it might have acquired by means of the *yoga*.[6] Then it reaches the fifth stage called annihilation of the residual *karmans* (*vṛttisaṁkṣaya*). It now gradually destroys the accumulated *karmans* once for ever. On the annihilation of the obscuring (*ghātin*) *karman*, the soul attains omniscience. Then in due time it attains final emanci-

1 Ibid., 284-8. 2 Ibid., 289. 3 Ibid., 290.
4 Ibid., 358-59. 5 Ibid., 360-1. 6 Ibid., 364-5.

pation.[1] This is in brief the plan of the *Yagabindu.*[2]

Next we come to Haribhadra's famous work *Yogadṛṣṭisamuccaya.* The author here distinguishes eight stages of yogic development The work records a quite novel plan of classification of yogic stages. The most important feature of spiritual development is acquisition of *samyagdṛṣṭi* (love of truth). The soul undergoes gradual purification and along with the purification its *dṛṣṭi* (love of truth) becomes progressively steady and reaches consummation in the realization of the truth. This gradual development of the *dṛṣṭi* has been classified into eight stages, viz. *mitrā, tārā, balā, diprā, sthirā, kāntā, prabhā* and *parā.* Before coming to the description of these *dṛṣṭis* we shall refer in brief to the threefold *yoga* with the description of which the *Yogadṛṣṭisamuccaya* opens.

A qualified yogic practitioner passes through a number of stages before he reaches the highest stage of the practice. Sometimes even in spite of his knowledge and will, he falters in his practice on account of spiritual inertia *(pramāda).* This faltering practice is called *icchāyoga.*[3] The practice of one who has revealed spiritual energy and does never falter in his yogic practices, strictly follows the scriptural injunctions, and has developed penetrating insight is called *śāstrayoga.*[4] The practice of one who has fully mastered the scriptural injunctions and has developed the power to transcend them is called *sāmarthyayoga.*[5] This latter *yoga,* again, is of two kinds, viz. (1) that which is accompanied with the dissociation of all the acquired virtues (*dharma-saṁnyāsa*), and (2) that which effects the stoppage of all activity (*yoga-saṁnyāsa*).[6] The first kind occurs at the time when the soul undergoes the process of *apūrvakaraṇa* for the second time in the ninth stage of spiritual development, while the second occurs in the last stage of spiritual development which is immediately followed by final emancipation.[7] These, viz. *icchāyoga, śāstrayoga* and *sāmarthyayoga* are the three broad divisions of all the possible stages of *yoga.* The eight *dṛṣṭis* which we shall now describe are only the elaboration of these three.[8]

Dṛṣṭi means attitude towards truth. This attitude is wrong and

1 Ibid., 366-7.

2 Upādhyāya Yaśovijaya has followed this plan in his Dvātriṃśikās No. 12 to 18 as contained in the Dvātriṃśad-dvātriṃśikā published by Şrī Jaina Dharma-prasāraka Sabhā, Bhawnagar.

3 YDS, 3. 4 Ibid., 4. 5 Ibid., 5.

6 Ibid., 9. 7 Ibid., 10. 8 Ibid., 12.

perverse so long as the soul has not cut the Gordian knot[1] of perverse attitude and attained purification. The perverse attitude is known as *darśanamoha* or *mithyātva* or *avidyā*. The attitude of the soul which has not cut the knot is known as *oghadṛṣṭi* (literally, commonplace attitude). The opposite of this is *yogadṛṣṭi* or the attitude of the spiritually advanced soul. It is also known as *saddṛṣṭi*, that is, right attitude. The *oghadṛṣṭi* is held responsible for the origination of the mutually conflicting systems of thought.[2] The eight *dṛṣṭis* that we have enumerated above are *yogadṛṣṭis* and not *oghadṛṣṭis*. Of course, of these eight the first four belong to those who have not cut the knot. But even then they are not *oghadṛṣṭis* in view of the fact that they are destined to lead to the *yogadṛṣṭis*. It is only those souls who are destined to cut the knot and attain final emancipation that are capable of these *dṛṣṭis*. The eight *dṛṣṭis* have respectively been compared to the sparks of straw-fire (*tṛṇāgni*), cow-dung fire, wood fire, the light of a lamp, the lusture of a gem, the light of a star, the light of the sun, and the light of the moon.[3] The first four *dṛṣṭis* are unsteady and fallible. The last four are steady and infallible.[4] The eight *dṛṣṭis* respectively correspond to the eight famous stages of *yoga*, viz. vows (*yama*), sub-vows (*niyama*), posture (*āsana*), regulation of breath (*prāṇāyāma*), withdrawal of the senses (*pratyāhāra*), fixing of the mind (*dhāraṇā*), concentration (*dhyāna*), and ecstasy (*samādhi*), as found in the system of Patañjali. They are respectively free from inertia (*kheda*), anxiety (*udvega*), unsteadiness (*kṣepa*), distraction (*utthāna*), lapse of memory (*bhrānti*), attraction for something else (*anyamud*), mental disturbance (*ruk*), and attachment (*āsaṅga*). They are respectively accompanied with freedom from prejudice (*adveṣa*), inquisitiveness (*jijñāsā*), love for listening (*śuśrūṣā*), attentive hearing (*śravaṇa*), comprehension (*bodha*), critical evaluation (*mīmāṁsā*), clear conviction (*pariśuddhā pratipatti*), and earnest practice (*pravṛtti*).[5] This is about the general features of the *dṛṣṭis*. Now let us state in brief the specific characteristics of them one by one.

In the first *dṛṣṭi* called *mitrā* the soul achieves very faint and indistinct enlightenment. Here it accumulates the seeds of *yoga* (*yogabīja*) which eventually fructify into emancipation.[6] The soul is now attrac-

1 About the Jaina conception of 'knot', vide *Studies in Jaina Philosophy*, pp. 250—1.

2 Ibid., 14, with Svopajñavṛtti:·········etannibandhano'yaṃ darśanabheda iti yogācāryāḥ.

3 Ibid., 15.

4 Ibid., 19.

5 Ibid., 16 with *Svopajñavṛtti*. Haribhadra here refers to the concensus of opinion of a number of authors regarding the stages of *yoga*.

6 Ibid., 22.

ted towards the founders of religion and worships them with reverence. It now earnestly and sincerely renders service to the preceptors and other senior ascetics. The soul now develops fear for worldly existence. It now performs great and noble deeds. It develops sympathy for the suffering multitude. The soul is now free from the envy of the meritorious. It now gets good opportunities for spiritual development. The soul is now just in front of the knot (*granthi*) and is undergoing the process of *yathāpravṛttakaraṇa*.[1]

Now we come to the second *dṛṣṭi* known as *tārā*. The enlightenment becomes a bit distinct here, and the soul is capable of some sort of self-restraint as well. It now attains some sort of steadiness in spiritual activity, and becomes inquisitive about truth It now develops steady love for the discussions in *yoga* and has respect for the *yogins*. The soul is now not so much desperate and does not indulge in evil activities so frequently. It now aspires for spiritual progress and is conscious of its shortcomings. The soul is now earnestly anxious to get rid of the worldly existence.[2]

Next we come to the *dṛṣṭi* called *balā*. Here the enlightenment becomes more distinct. There is now strong desire for hearing the truth. The evil desire automatically disappears at this stage and the soul gains control over posture.[3]

In the fourth *dṛṣṭi* called *diprā* one gets control over breath and is free from the lapse of *yoga*. One has now heard about the truth but has not developed the power of understanding its subtlety. The individual at this stage regards his religion dearer than his life and is always ready to give up his life in order to save his religion.[4]

Real spiritual progress however has not yet set in. The truth has not dawned as yet. The soul is only trying to capture the image of the truth instead of the truth itself. The knowable has not yet been known. The above four *dṛṣṭis* thus are 'not attended with the knowledge of the truth' (*avedyasaṁvedyapada*).[5] It is only the next four *dṛṣṭis* that are 'attended with the knowledge of the truth' (*vedyasaṁvedyapada*). The *avedyasaṁvedyapada* is to be transcended by means of the companionship of the virtuous and the study of the scriptures.[6] One makes various conjectures about truth until one sees it face to face. This leads to a number of speculative systems based on fallacious logic (*kutarka*).[7]

1 Ibid., 22-40. See *Studies in Jaina Philosophy*, pp. 269-72.
2 Ibid., 41-48.
3 Ibid., 49-50.
4 Ibid., 57-58.
5 Ibid., 67.
6 Ibid., 85.
7 Cf. Ibid., 90-98.

Haribhadra, in conformity with our ancient tradition, asks us to realize the truth by means of all these three organs, viz. the scripture, the logical argument, and the practice of *yoga*. One must utilize the store of knowledge inherited from one's ancestors, one's own logical understanding, and the vision gained by spiritual discipline and culture for the ascertainment of truth.[1] The truth is one. It cannot be many. There is only the difference of terminology.[2] The state of final realization is known as *sadāśiva* in one system, as *parabrahman* in another, as *siddhātman* in the third, and as *tathatā* in yet another system.[3] There can be no controversy when the truth has been realized.[4] If it is a fact that those who have revealed the truth had realized it, then there is no reason why there should be controversy among them. The various revelations therefore are to be understood in their relevant contexts. They can in no way be considered as false assertions. The enlightened souls have revealed the truth in accordance with the needs of the spiritual aspirants.[5] The selfsame revelation appears as different to different persons.[6] It is necessary to understand a revelation in its proper context. One should cultivate faith in spiritual revelations. This is most necessary for spiritual progress. This faith is wanting in all the four *dṛṣṭis* described above. It is only when the soul has properly cultivated this faith that it cuts the knot (*granthi*) and comes to possess the fifth *dṛṣṭi* known as *sthirā*.

The soul has now cut the knot. The enlightenment has now dawned. It is now infallible (*nitya*). The soul is now capable of subtle thinking and sinless conduct. It now looks upon the worldly things as the toys made of sand. The world now appears to be a worthless show.[7]

Next we come to the sixth *dṛṣṭi* known as *kāntā*. Here the individual develops personality and attracts others. He is now engrossed in spiritual contemplation and has his mind firmly concentrated on the virtues. The world now loses all attraction for him.[8]

The seventh *dṛṣṭi* is known as *prabhā*. The soul has now developed the capacity for self-concentration and is free from all mental disturbances. It has now achieved peace of mind (*śama*). The soul has now fully developed the power of discrimination [9] It now practises spiritual discipline without any ulterior motive (*asaṅgānuṣṭhāna*). It is now in

1 Ibid., 101. 2 Ibid., 127. 3 Ibid., 128.
4 Ibid., 130. 5 Ibid., 132-3. 6 Ibid., 134.
7 Ibid., 152-4. 8 Ibid., 160-2. 9 Ibid., 168-9.

the seventh stage of spiritual development and is preparing to rise up to the eighth stage on the ladder of annihilation. The soul is now marching on the great path (*mahāpathaprayāṇa*) which leads to the place from which one never returns (*anāgāmipadāvaha*). Haribhadra remarks that this *dṛṣṭi* is known as *praśāntavāhitā* in the Sāṅkhya system, as *visabhaga-parikṣaya* in the Buddhist school, as *śivavartman* in the Śaiva system, and as *dhruvādhvan* according to the Mahāvratikas.[1]

We now come to the eighth *dṛṣṭi* called *parā*. The soul is now completely free from all attachment to the world. It now achieves ecstasy (*samādhi*), the perfection of *dhyāna*. The activities of the soul in this stage are free from all transgressions of the vows, and as such are pure and perfect. The soul now dissociates itself from all the acquired virtues and has its purpose fulfilled.[2] This occurs in the ninth stage of spiritual development. The soul then gradually attains omniscience on the annihilation of all the obscuring *karmans*. Now the final emancipation is attained by means of the last *yoga* known as *ayoga*.[3]

Haribhadra distinguishes four types of *yogins*, viz. *gotrayogin*, *kulayogin*, *pravṛttacakrayogin*, and *niṣpannayogin*. The *yogins* of the first type are not capable of emancipation. The *yogins* of the fourth type have already achieved their objective and so do not need any instruction in *yoga*. It is only the *yogins* of the second and the third type that need instruction.[4]

3. Śubhacandra and Hemacandra

Śubhacandra prescribes the practice of fourfold virtues of *maitrī* (friendship with all creatures), *pramoda* (appreciation of the merits of others), *karuṇā* (compassion and sympathy), and *mādhyasthya* (indifference to the unruly) as the prerequisite condition of *dharmadhyāna*.[5] The slumber of delusion disappears and the quiescence of ecstasy (*yoga*) sets in, and finally the truth reveals itself, when one has perfectly practised these virtues.[6] As regards the selection of a proper place, it is held that one should be very careful about it, and avoid the bad places.[7]

1 Ibid., 173-4. 2 Ibid., 179.

3 Ibid., 184. Here *ayoga* refers to *ayogakevali-guṇasthāna*.

4 Ibid., 206-7 with *Svopajñavṛtti*. About the definitions of these types see Ibid., 208-210.

5 Jñānārṇava, XXVII, 4-15.

6 yoganidrā sthitiṃ dhatte mohanidrā'pasarpati /
āsu samyak praṇītāsu syān munes tattva-niṣcayaḥ //—Ibid., XXVII. 18.

7 Ibid., XXVII. 22-34.

Concentration of mind should be practised in the holy places that have been purified by great saints. Or one may select a beautiful place that is peaceful and soothing.[1] A number of postures (*āsanas*) are also prescribed. One should select the most suitable posture for one's concentration. The most important condition of success in concentration however is the robust structure of the body, and the requisite purification of the soul. One can attain the highest state of concentration in any posture provided one has the requisite strength—physical, moral, and spiritual.[2] One can practise it at any time provided one's mind is cool and collected. According to Śubhacandra, only one who is in the seventh stage of spiritual development is properly qualified for such concentration. One in the sixth stage is only secondarily qualified for it.[3] The person fully qualified for such concentration must be free from spiritual inertia (*apramatta*),[4] should possess well-proportioned body (*susaṁsthāna*), and must have strong physical structure (*vajrakāya*). He must have full control over the senses and steadfastness. He should be well versed in the scriptures, self-controlled, and perfectly patient.[5] Śubhacandra says that the scriptures recognize the capability for this *dharmadhyāna* even in those who are deficient in scriptural knowledge and belong to the lower stages.[6] He also mentions the view that all the stages beginning from the fourth upto the seventh are suitable for this *dhyāna*.[7] Śubhacandra seems to compromise this difference of views by accepting gradation among the persons qualified for such *dhyāna*. We have noticed above the two mutually opposed views regarding the persons qualified for the *dharmadhyāna*. Śubhacandra also is conscious of this opposition and attempts at a happy compromise which is very much appealing. As regards the yogic postures, Śubhacandra says that the conquest of posture (*āsanajaya*) helps the practitioner in keeping steadfast even in the face of adventitious obstacles.[8] He draws a very beautiful picture of a *yogin* engrossed in self-concentration.[9] The *yogin*

1 Ibid., XXVIII. 1-11.

2 Cf. vajrakāyā mahāsattvā niṣkampāḥ susthirāsanāḥ /
sarvāvasthāsv alaṃ dhyātvā gatāḥ prāg yoginaḥ śivam //—Ibid., XXVIII. 13.

3 Cf. mukhyopacārabhedena dvau munī svāminau matau /
apramattapramattākhyau dharmasyaitau yathāyatham //—Ibid., XXVIII. 25.

4 This is possible only in the seventh stage of spiritual development.

5 Cf. apramattaḥ susaṃsthāno vajrakāyo vaśī sthiraḥ /
pūrvavit saṃvṛto dhīro dhyātā sampūrṇa-lakṣaṇaḥ //—Ibid., XXVIII. 26.

6 Ibid., verse 27.

7 Ibid., verse 28.

8 kṛtāsana-jayo yogī khedito'pi na khidyate—Ibid. XXVIII. 32.

9 Ibid., XXVIII. 34-40.

in self-concentration dives deep into the ocean of sympathy and love for all creatures and is absolutely free from attachment to the world. He keeps his body straight and erect and becomes as motionless as a painted figure. His mind is purified by the waves of the ocean of enlightenment. Śubhacandra admits the necessity of the various processes of breath-control *(prāṇāyāma)* as well for the development of the power of concentration.[1] He also prescribes the withdrawal (*pratyāhāra*) of the mind along with the sense-organs from the external objects, and its concentration (*dhāraṇā*) on some place of the body, for instance, the forehead (*lalāṭa*).[2] Such process is held to be more useful than the regulation of breath which sometimes leads to unnecessary pain and uneasiness. Moreover the processes of breath-control lead to the acquisition of various supernormal powers which are detrimental to the spiritual well-being.[3] The most important factor that inspires one for self-concentration and self-realization is the consciousness that the difference between the empirical self and the transcendental self is only one of non-manifestation and manifestation, both being intrinsically possessed of the same attributes which are unmanifest or less manifest in the empirical self, and fully manifest in the transcendental spirit.[4] One must be conscious of one's latent powers before one can develop them. And when one has been sufficiently conscious of them, one must be determined to realize them and exert to the utmost of one's capacity. When one becomes conscious of the eternal nescience that has stifled one's soul, one must exert to overcome it and attain enlightenment, now and here.[5] Only those who have such determination can practise the *dharmadhyāna.* Matter and spirit with the threefold nature consisting in continuity, origination and disappearance, as well as the pure and perfect emancipated spirit, both embodied and disembodied, are held to be objects of this *dhyāna.* The perfection is reached when the formless self, pure and perfect, is concentrated upon. The *yogin* loses his identity and becomes one with the pure self when such concentration is achieved. This is the state of equality (*samarasībhāva*) and unification (*ekīkaraṇa*) where the self merges into the transcendental self and

1 Ibid., XXIX (whole).

2 Śubhacandra has enumerated ten such places.—Ibid., XXX 13.

3 Cf. vāyoḥ sañcāra-cāturyam aṇimādyaṅgasādhanam /
prāyaḥ pratyūhabījaṃ syān muner muktim abhīpsataḥ //—Ibid., XXX. 6.

4 Cf. mama śaktyā guṇagrāmo vyaktyā ca parameṣṭhinaḥ /
etāvān āvayor bhedaḥ śakti-vyakti-svabhāvataḥ //—Ibid., XXXI. 10.

5 Cf. mayā'dyai'va viniśceyaṃ svasvarūpaṃ hi vastutaḥ /
chitvā'py anādi-sambhūtaṃ avidyā-vairi-vāgurām //—Ibid., XXXI. 15.

becomes non-different from it.[1] Śubhacandra distinguishes three states of the soul, viz. the exterior self, the interior self, and the transcendental self. One should run away from the exterior self and concentrate upon the transcendental self by means of the interior self.[2] One can achieve the concentration on the transcendental self by the constant practice in the awareness of the truth of one's identity with it.[3] Such practices are, according to Śubhacandra, common to both the *dharma* and the *śukla dhyāna*, there being difference only in the measure of their perfection.[4] The concentration of thought on the revelation (*ājñā*), suffering (*apāya*), karmic fruition (*vipāka*), and the structure (*saṁsthāna*) of the universe is also accepted as *dharmadhyāna*.[5]

Śubhacandra records furthermore the four types of *dhyāna*, viz. *piṇḍastha*, *padastha*, *rūpastha*, and *rūpātīta*,[6] which it has not been possible for me to trace anywhere in the Jaina works earlier than the *Jñānārṇava*. Of course, we find these types elaborately treated in the *Yogaśāstra* of Hemacandra. But scholars think that the *Yogaśāstra* has borrowed these ideas from the *Jñānārṇava* which is held to be decidedly an earlier work. In the *piṇḍastha*, one is required to concentrate upon five imaginary objects in the following order: (1) One should imagine a vast ocean as big as the world inhabited by animal life (*tiryagloka*) with a thousand-petalled golden lotus as big as the Jambūdvīpa. He should then imagine himself comfortably seated on a white throne situated on the lotus Then he should imagine himself as getting ready to destroy all the *karmans*. This is called *pārthivī dhāraṇā*.[7] (2) Then follows the *āgneyī dhāraṇā* wherein he is required to imagine fire rising up from the mantric syllables in a lotus situated in the navel and burning the eight-petalled lotus situated in the heart, representing the eight *karmans*. Then he should imagine fire situated outside and burning the external body as well as the lotus situated in the navel. When all these are burnt to ashes the fire is automatically extinguished. (3) After this has taken place one is to imagine a devastating whirlwind which carries

1 Cf. so'yaṃ samarasībhāvas tadekīkaraṇaṃ smṛtam /
apṛthaktvena yatrātmā līyate paramātmani //—Ibid., XXXI, 38.

2 Cf. apāsya bahirātmānaṃ susthireṇāntarātmanā /
dhyāyed viśuddham atyantaṃ paramātmānam avyayam //—Ibid., XXXII. 10.

3 Cf. sa evā'haṃ sa evā'ham ity abhyasyann anāratam /
vāsanāṃ draḍhayann eva prāpnoty ātmany avasthitim //—Ibid., XXXII. 42.

4 Cf. iti sādhāraṇaṃ dhyeyaṃ dhyānayor dharma-śuklayoḥ /
viśuddhi-svāmi-bhedena bhedaḥ sūtre nirūpitaḥ //—Ibid., XXXII. 104.

5 Ibid., XXXIII-XXXVI. 6 Ibid., XXXVII-XL.

7 We give only a rough sketch in order to give some idea of these conceptions.

away all the ashes left by the fire. This is *śvasanā dhāraṇā.* (4) Then follows the *vāruṇī dhāraṇā* wherein one is to imagine heavy rainfall which is to wash away all the remaining ashes of the consumed body. (5) Then follows the fifth *dhāraṇā* called *tattvarūpavatī* wherein the *yogin* imagines himself as devoid of the seven elements, as possessed of a lustre as pure as the full moon, and as great as the omniscient.[1] This is the nature of the *piṇḍastha dhyāna.* In the *padastha,* one is required to practise concentration with the help of mantric syllables.[2] Śubhacandra mentions a number of processes of such concentration with the help of *mantras* (incantations) and refers to many supernormal powers achieved by the practice of such processes. But we shall not deal with these in view of their lack of relevant interest. In the *rūpastha* one is required to concentrate his mind on the omniscient *arhats* with all their glory and extraordinary powers, and thus seek inspiration for spiritual endeavour. In the *rūpātīta* one is to meditate upon the self as full of consciousness and bliss, pure and formless, supreme and infallible.[3]

Now we come to Ācārya Hemacandra. Let us begin with Hemacandra's conception of *yoga. Yoga,* according to him, is the cause of final emancipation and consists in the threefold jewels of right knowledge, right attitude, and right conduct.[4] Hemacandra has discussed in detail the nature of right conduct.[5] But then what is the ultimate nature of right knowledge, right attitude, and right conduct ? Hemacandra says that it is the self of the ascetic that is right knowledge, right attitude and right conduct.[6] They are nothing but the comprehension of the self in the self by the self on account of the disappearance of the eternal delusion.[7] Emancipation is nothing but the conquest of the passions and the senses. One cannot conquer the passions unless one conquers the senses. And the conquest of senses is dependent upon the purification

1 saptadhātu-vinirmuktaṃ pūrṇacandrāmalatviṣam /
sarvajñakalpam ātmānaṃ tataḥ smarati saṃyamī //—Ibid , XXXVII. 28.

2 Cf. padāny ālambya puṇyāni yogibhir yad vidhīyate /
tat padasthaṃ mataṃ dhyānaṃ vicitra-naya-pāragaiḥ //—Ibid., XXXVIII. 1.

3 cidānanda-mayaṃ śuddham amūrtaṃ paramākṣaram /
smared yatrātmanā''tmānaṃ tad rūpātītam iṣyate //—Ibid., XL. 16.

4 Cf. caturvarge'graṇīr mokṣo yogas tasya ca kāraṇam /
jñāna-śraddhāna-cāritra-rūpaṃ ratna-trayaṃ ca saḥ //—Yogaśāstra. I. 15.

5 Ibid., I-III.

6 ātmai'va darśana-jñāna-cāritrāṇy athavā yateḥ—Ibid., IV. I.

7 Cf. ātmānam ātmanā vetti mohatyāgād ya ātmani /
tad eva tasya cāritraṃ taj jñānaṃ tac ca darśanam //—Ibid., IV. 2.

of mind. One should conquer the tendencies of attachment and hatred for the purification of the mind.[1] And these tendencies can be conquered by equanimity (*samatva*). Equanimity however is possible only if one has completely given up the sense of mineness. And one should take resort to the twelvefold *anuprekṣās* (contemplations)[2] in order to conquer the sense of mineness.[3] One should practise *dhyāna* after one has attained equanimity, because without equanimity one would try in vain to achieve concentration of mind (*dhyāna*).[4] Concentration of mind leads one to the knowledge of the self, and the knowledge of the self leads to the destruction of the *karmans*, which means emancipation.[5] Hemacandra then classifies *dhyāna* as *dharmya* and *śukla*. The four virtues of friendship (*maitrī*), appreciation (*pramoda*), sympathy (*kāruṇya*) and indifference (*mādhyasthya*) are recognized as the sustainers of *dharmya-dhyāna*. Hemacandra also deals with the questions of the selection of proper place, postures,[6] regulation of breath (*prāṇāyāma*),[7] withdrawal (*pratyāhāra*) of the mind with the senses, and fixing (*dhāraṇā*)[8] of the mind on different places. In these matters he closely follows Śubhacandra, and therefore we do not repeat his views. Hemacandra also recognizes the types of *piṇḍastha*, *padastha*, *rūpastha*, and *rūpātīta dhyāna*.[9] The other particulars about the *dharma-dhyāna* are the same as are usually found elsewhere.

Hemacandra states some facts about *dhyāna* on the basis of his own experience. He distinguishes four kinds of mental states, viz scattered (*vikṣipta*), scattered-cum-collected (*yātāyāta*), collected (*śliṣṭa*), and merged (*sulīna*)[10] The scattered mind is ever restless. The scattered-cum-collected can sometimes concentrate itself and experience spiritual joy. The third kind is capable of greater concentration and spiritual joy. The mind reaches the fourth state when it becomes perfectly steady and enjoys supreme bliss. Hemacandra also recognizes three distinct

1 manaḥśuddhyai ca kartavyo rāga-dveṣa-vinirjayaḥ.—Ibid., IV. 45.

2 Vide TSū, IX. 7.

3 sāmyam syān nirmamatvena tatkṛte bhāvanāḥ śrayet—Ibid., IV. 55. The *bhāvanās* are also known as *anuprekṣās* (contemplations).

4 samatvam avalambyā'tha dhyānam yogī samāśrayet /
vinā samatvam ārabdhe dhyāne svātmā viḍambyate //—Ibid., IV. 112.

5 Cf. mokṣaḥ karmakṣayād eva sa cātma-jñānato bhavet /
dhyānasādhyaṃ mataṃ tac ca tad dhyānaṃ hitam ātmanaḥ //—Ibid., IV. 113.

6 Ibid., IV 123-33.

7 Ibid., V. 1-273.

8 Ibid., VI. 6-8.

9 Ibid., VII-X. Hemacandra uses the word *śarīrastha* for *piṇḍastha*.

10 Ibid., XII. 4.

selves, viz. the exterior, the interior, and the transcendental, and prescribes the rejection of the exterior, and concentration upon the transcendental by the interior.[1] He insists upon the help and guidance of a competent *guru* (preceptor) for the revelation of truth.[2] He also insists upon the supreme importance of the practice of detachment and indifference. He discourages forcible withdrawal of the mind and the senses, but asks to control them by means of the practice of indifference. When the soul ceases to impel the mind, the latter has no reason to impel the senses. And the senses being inactive, the worldly things lose all charm and fascination. Gradually the mind ceases to exist. With the cessation of the mind, the truth reveals itself to the soul.

V. CONCLUSION

Meditation, in Jainism, is the penance *par excellence* By means of it, one can achieve in a moment what cannot be achieved in years through other penances. Meditation purges the mind of its impurities, both cognitive and emotive. The final end of meditation is emancipation from suffering, the awakening of faith (*śraddhā*) through the restraint (*gupti*) of mind and speech, being its beginning. The passions of attachment and hatred, lust and animosity, anger and anguish, pride and deceit, can be inhibited by cultivating the four virtues of *maitrī* (friendliness and fellow-feeling), *karuṇā* (compassion), *muditā* (sympathetic joy) and *upekṣā* (equanimity and equilibrium of mind in adverse situations). Tranquillization of the mind is the *sine quà non* of spiritual advance, and meditation *quà* maintenance of the purity of mind is the only way to it. In fact, it is the calmness of mind, achieved through meditation, that sanctifies other penances such as fasting and the ritual of mortifying the body for the regeneration of the spirit.

The progress in *guṇasthāna* is based on the aspirant's power of meditation The observance of the *mahāvratas* which prescribe a life of hard discipline and privation is necessary for the progress in *guṇasthāna*. But such observance is fruitful only if the practitioner succeeds in achieving steadfastness of mind by the practice of meditation. And this is why meditation is so intimately associated with the *guṇasthāna*. The practice of meditation, strictly speaking, starts from the seventh *guṇasthāna* where the aspirant is absolutely free from all sorts of *pramāda* or remissness. The power of meditation gradually deepens in the subsequent *guṇasthānas* and reaches its climax in the twelfth which is followed by the dawn of enlightenment in the thirteenth. All the passions are

1 Ibid., XII. 6. 2 Ibid., XII. 13-17.

finally eradicated at the twelfth *guṇasthāna* by means of the second variety of *śukla* meditation, the last two varieties of it being in demand during the last few moments in the life of the enlightened saint.

The aforesaid four virtues of *maitrī*, *karuṇā*, *muditā* and *upekṣā* enjoy a respectable position in the systems of meditation propounded in Jainism, Buddhism as well as Sāṅkhya-Yoga, and are relevant to all spheres of life, spiritual, moral and social. The spiritually advanced saint is the beacon to the unenlightened masses and the social philanthrope is the originator of an environment that is congenial to the saints and beneficial to the masses. Both the saint and the social philanthrope derive their strength from these virtues. There is no antagonism between social welfare and spiritual detachment. Renunciation of the world does not mean antipathy towards it. It is mere spiritual aloofness, neither worry nor care, that enables the saint to look at the world dispassionately and take the lead. Such renunciatian or aloofness is possible only for a person who has purged his animal urges and mental and moral perversities by means of meditation.

The orthodox Jaina doctrine of meditation was not fundamentally different from other orthodox doctrines that were contemporaneous with it. This has been amply shown by us in our present essay. The heterodox elements that entered into it in later times were shared by all other doctrines that underwent radical change in course of time. This change should be the subject matter of an independent study exclusively devoted to it.

स्थानाङ्गसूत्रस्य चतुर्थाध्ययनम्

सूत्राणि ६० तः ७२ पर्यन्तम्

(ध्यानपदम्)

अभयदेवसूरि-विरचित-विवरणयुतम्

६०—चत्तारि झाणा पण्णत्ता, तं जहा—अट्टे झाणे, रोद्दे झाणे, धम्मे झाणे, सुक्के झाणे ॥

६१—अट्टे झाणे चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा—

१. अमणुण्ण-संपओग-संपउत्ते, तस्स विप्पओग-सति-समण्णागते यावि भवति ।
२. मणुण्ण-संपओग-संपउत्ते, तस्स अविप्पओग-सति-समण्णागते यावि भवति ।
३. आतंक-संपओग-संपउत्ते, तस्स विप्पओग-सति-समण्णागते यावि भवति ।
४. परिजुसित-काम-भोग-संपओग-संपउत्ते, तस्स अविप्पओग-सति-समण्णागते यावि भवति ।

६२—अट्टस्स णं झाणस्स चत्तारि लक्खणा पण्णत्ता, तं जहा—कंदणता, सोयणता, तिप्पणता, परिदेवणता ॥

६३—रोद्दे झाणे चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा—हिंसाणुबंधि, मोसाणुबंधि, तेणाणुबंधि, सारक्खणाणुबंधि ॥

६४—रुद्दस्स णं झाणस्स चत्तारि लक्खणा पण्णत्ता, तं जहा—ओसण्णदोसे, बहुदोसे, अण्णाणदोसे, आमरणंतदोसे ॥

६५—धम्मे झाणे चउव्विहे चउप्पडोयारे पण्णत्ते, तं जहा—आणाविजए, अवायविजए, विवागविजए, संठाणविजए ॥

६६—धम्मस्स णं झाणस्स चत्तारि लक्खणा पण्णत्ता, तं जहा—आणारुई, णिसग्गरुई, सुत्तरुई, ओगाढरुई ॥

६७—धम्मस्स णं झाणस्स चत्तारि आलंबणा पण्णत्ता, तं जहा—वायणा, पडिपुच्छणा, परियट्टणा, अणुप्पेहा ॥

६८—धम्मस्स णं झाणस्स चत्तारि अणुप्पेहाओ पण्णत्ताओ, तं जहा—

एगाणुप्पेहा, अणिच्चाणुप्पेहा, असरणाणुप्पेहा, संसाराणुप्पेहा ।।

६९—सुक्के झाणे चउव्विहे चउप्पडोआरे पण्णत्ते, तं जहा—पुहत्तवितक्के सवियारी, एगत्तवितक्के अवियारी, सुहुमकिरिए अणियट्टी, समुच्छिण्णकिरिए अप्पडिवाती ।।

७०—सुक्कस्स णं झाणस्स चत्तारि लक्खणा पण्णत्ता, तं जहा—अव्वहे, असम्मोहे, विवेगे, विउस्सग्गे ।।

७१—सुक्कस्स णं झाणस्स चत्तारि आलंबणा पण्णत्ता, तं जहा—खंती, मुत्ती, अज्जवे, मद्दवे ।।

७२—सुक्कस्स णं झाणस्स चत्तारि अणुप्पेहाओ पण्णत्ताओ, तं जहा—अणंतवत्तियाणुप्पेहा, विप्परिणामाणुप्पेहा, असुभाणुप्पेहा, अवायाणुप्पेहा ।।

अभयदेवसूरि-विरचितं विवरणम्

ध्यायतो ध्यानानि, अन्तर्मुहूर्त्तमात्रं कालं चित्तस्थिरता-लक्षणानि, उक्तं च—

अंतोमुहुत्तमित्तं चित्तावत्थाणमेगवत्थुम्मि ।
छउमत्थाणं झाणं जोगनिरोहो जिणाणं तु ।।[1]

[ध्या० श० ३]

इति । तत्र ऋतं-दुःखं तस्य निमित्तं तत्र वा भवं ऋते वा—पीडिते भवमार्तम् । ध्यानं—दृढोऽध्यवसायः । हिंसाद्यतिक्रौर्यानुगतं रौद्रं, श्रुतचरणधर्म्मादनपेतं धर्म्यं, शोधयत्यष्टप्रकारं कर्म्ममलं शुचं वा क्लमयतीति शुक्लम् ।

'चउव्विहे' त्ति चतस्रो विधा भेदा यस्य तत्तथा । अमनोज्ञस्य-अनिष्टस्य, असमणुन्नस्सत्ति पाठान्तरे अस्वमनोज्ञस्य-अनात्मप्रियस्य शब्दादिविषयस्य तत्साधनवस्तुनो वा सम्प्रयोगः—सम्बन्धस्तेन सम्प्रयुक्तः—सम्बद्धः अमनोज्ञसम्प्रयोगसम्प्रयुक्तो ऽस्वमनोज्ञसम्प्रयोगसम्प्रयुक्तो वा य इति गम्यते । 'तस्से' ति अमनोज्ञशब्दादेर्विप्रयोगाय—विप्रयोगार्थं स्मृतिः—चिन्ता, तां समन्वागतः—समनुप्राप्तो भवति यः प्राणी सोऽभेदोपचारादार्त्तमिति । चापीतिशब्द उत्तरविकल्पापेक्षया समुच्चयार्थः । अथवा अमनोज्ञसम्प्रयोगसम्प्रयुक्तो यः प्राणी तस्य प्राणिनः विप्रयोगे—प्रक्रमादमनोज्ञशब्दादिवस्तूनां वियोजने स्मृतिः—चिन्तनं तस्याः समन्वागतं समागमनं समन्वाहारो विप्रयोगस्मृतिसमन्वागतम्, चापीति तथैव, भवति आर्त्तध्यानमिति प्रक्रमः । अथवा अमनोज्ञसम्प्रयोगसम्प्रयुक्ते प्राणिनि 'तस्से' ति अमनोज्ञशब्दादेर्विप्रयोगस्मृतिसमन्वागतमार्त्तध्यानमिति । उक्तं च—"आर्त्तममनोज्ञानां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः" (तत्त्वार्थ० अ० ६ सू० ३१) । इति प्रथमम् । एवमुत्तरत्रापि । नवरं मनोज्ञं—वल्लभं धनधान्यादि ।

---

१ अन्तर्मुहूर्त्तमात्रमेकत्र वस्तुनि मनोऽवस्थानम् ।
ध्यानं छद्मस्थानां जिनानां तु योगनिरोधः ।।

अविप्रयोगः—अवियोग इति द्वितीयमार्त्तमिति । तथा आतङ्को—रोग इति तृतीयम् । तथा 'परिजुसिय' त्ति निषेविता ये कामाः—कमनीया भोगाः—शब्दादयोऽथवा कामौ—शब्दरूपे भोगाः—गन्धरसस्पर्शाः कामभोगाः, कामानां वा—शब्दादीनां यो भोगस्तैस्तेन वा सम्प्रयुक्तः । पाठान्तरे तु तेषां तस्य वा सम्प्रयोगस्तेन सम्प्रयुक्तो यः स तथा । अथवा 'परिझुसिय' त्ति परिक्षीणो जरादिना स चासौ कामभोगसम्प्रयुक्तश्च यस्तस्य तेषामेवाविप्रयोगस्मृतेः समन्वागतं—समन्वाहारः, तदपि भवत्यार्त्तध्यानमिति चतुर्थं, द्वितीयं वल्लभधनादिविषयं चतुर्थं तत्सम्पाद्यशब्दादिभोगविषयमिति भेदोऽनयोर्भावनीयः । शास्त्रान्तरे तु द्वितीयचतुर्थयोरेकत्वेन तृतीयत्वम्, चतुर्थं तु तत्र निदानमुक्तम् । उक्तं च—

अमणुन्नाणं सद्दाइविसयवत्थूण दोसमइलस्स ।
धणियं विओगचिंतणमसंपओगाणुसरणं च ॥[1]

तह सूलसीसरोगाइवेयणाए विओगपणिहाणं ।
तयसंपओगचिंता तप्पडियाराउलमणस्स ॥[2]

इट्ठाणं विसयाईण वेयणाए य रागरत्तस्स ।
अविओगज्झवसाणं तह संजोगाभिलासो य ॥[3]

देविंदचक्कवट्टित्तणाइगुणरिद्धिपत्थणामइअं ।
अहमं नियाणचिंतणमन्नाणाणुगयमच्चंतं ॥[4]

[ध्या० श० ६-९]

इति ।

आर्त्तध्यानलक्षणान्याह—लक्ष्यते—निर्णीयते परोक्षमपि चित्तवृत्तिरूपत्वादार्त्तध्यानमेभिरिति लक्षणानि । तत्र क्रन्दनता—महता शब्देन विरवणं, शोचनता—दीनता, तेपनता—तिपेः क्षरणार्थत्वादश्रुविमोचनं, परिदेवनता—पुनः पुनः क्लिष्टभाषणमिति । एतानि चेष्टवियोगानिष्टसंयोगरोगवेदनाजनितशोकरूपस्यैवार्त्तस्य लक्षणानि, यत आह—

तस्सक्कंदणसोयणपरिदेवणताडणाइं लिंगाइं ।
इट्ठाणिट्ठवियोगावियोगवियणानिमित्ताइं ॥[5]

[ध्या० श० १५]

---

१ शब्दादिविषयसाधनानामनोज्ञानां द्वेषमलिनस्य ।
वियोगचिन्तनं बाढमसंप्रयोगानुस्मरणं च ॥

२ तथा शूलशिरोरोगादिवेदनाया वियोगप्रणिधानं ।
तदसम्प्रयोगचिन्ता तत्प्रतीकाराकुलमनसः ॥

३ इष्टानां विषयादीनामनुभवे रागरक्तस्य ।
अवियोगाध्यवसानं तथा संयोगाभिलाषश्च ॥

४ देवेन्द्रचक्रवर्त्तित्वादिगुणर्द्धिप्रार्थनामयम् ।
अधमं निदानचिन्तनमज्ञानानुगतमत्यन्तम् ॥

५ तस्याक्रंदनशोचनपरिदेवनताडनानि लिंगानि ।
इष्टानिष्टवियोगावियोगवेदनानिमित्तानि ॥

इति । निदानस्यान्येषां च लक्षणान्तरमस्ति, आह च—

निंदइ नियकयाइं पसंसइ सविम्हओ विभूईओ ।
पत्थेइ तासु रज्जइ तयज्जणपरायणो होइ ॥[1]

[ध्या० श० १६]

इति ।

अथ रौद्रध्यानभेदा उच्यन्ते । हिंसां—सत्त्वानां वधवेधबन्धनादिभिः प्रकारैः पीडामनुबध्नाति—सततप्रवृत्तं करोतीत्येवंशीलं यत्प्रणिधानं हिंसानुबन्धो वा यत्रास्ति तद्धिसानुबन्धि रौद्रध्यानमिति प्रक्रमिति, उक्तं च—

सत्तवहवेहबंधणडहणंकणमारणाइपणिहाणं ।
अइकोहग्गहगत्थं णिग्घिणमणसोऽहमविवागं ॥[2] [ध्या० श० १९]

इति । तथा मृषा—असत्यं तदनुबध्नाति पिशुनाऽसभ्यासद्भूतादिभिर्वचनभेदैस्तन्मृषानुबन्धि, आह च—

पिसुणाऽसब्भासब्भूयघायाइवयणपणिहाणं ।
मायाविणोऽतिसंधणपरस्स पच्छन्नपावस्स ॥[3] [ध्या० श० २०]

इति । तथा स्तेनस्य—चौरस्य कर्म्म स्तेयं तीव्रक्रोधाद्याकुलतया तदनुबन्धवत् स्तेयानुबन्धि, आह च—

तह तिव्वकोहलोहाउलस्स भूतोवघायणमणज्जं ।
परदव्वहरणचित्तं परलोगावायनिरवेक्खं ॥[4]

[ध्या० श० २१]

इति । संरक्षणे—सर्वोपायैः परित्राणे विषयसाधनधनस्यानुबन्धो यत्र तत्संरक्षणानुबन्धि, यदाह—

सद्दाइविसयसाहणधणसंरक्खणपरायणमणिट्ठं ।
सव्वाहिसंकणपरोवघायकलुसाउलं चित्तं ॥[5] [ध्या० श० २२]

---

१ निन्दति निजकृतानि प्रशंसति सविस्मयो विभूतीः ।
प्रार्थयति तासु रज्यति तदर्जनपरायणो भवति ॥

२ सत्त्ववधवेधबंधनदहनांकनमारणादिप्रणिधानम् ।
अतिक्रोधग्रहग्रस्तं निर्घृणमनसोऽधमविपाकम् ॥

३ पिशुनासभ्यासद्भूतघातादिवचनप्रणिधानम् ।
मायाविनोऽतिसंधानपरस्य प्रच्छन्नपापस्य ॥

४ तथा तीव्रक्रोधलोभाकुलस्य भूतोपघातनमनार्यम् ।
परद्रव्यहरणचित्तं परलोकापायनिरपेक्षम् ॥

५ शब्दादिविषयसाधनधनसंरक्षणपरायणमनिष्टम् ।
सर्वाभिशंकनपरोपघातकलुषाकुलं चित्तम ॥

इति ।

अथैतल्लक्षणान्युच्यन्ते—'ओसन्नदोसे' त्ति । हिंसादीनामन्यतरस्मिन् ओसन्नं—प्रवृत्तेः प्राचुर्यं बाहुल्यं यत्स एव दोषः, अथवा 'ओसन्नं' ति बाहुल्येनानुपरतत्वेन दोषो हिंसादीनां चतुर्णामन्यतर ओसन्नदोषः, तथा बहुष्वपि—सर्वेष्वपि हिंसादिषु दोषः—प्रवृत्तिलक्षणो बहुदोषः, बहुर्वा—बहुविधो हिंसानृतादिरिति बहुदोषः। तथा अज्ञानात्—कुशास्त्रसंस्कारात् हिंसादिष्वधर्मस्वरूपेषु नरकादिकारणेषु धर्म्मबुद्ध्याऽभ्युदयार्थं या प्रवृत्तिस्तल्लक्षणो दोषोऽज्ञानदोषः, अथवा उक्तलक्षणमज्ञानमेव दोषोऽज्ञानदोष इति । अन्यत्र नानाविधदोष इति पाठस्तत्र नानाविधेषु तु—उक्तलक्षणादिषु हिंसाद्युपायेषु दोषोऽसकृत्प्रवृत्तिरिति नानाविधदोष इति । तथा मरणमेवान्तो मरणान्तः आमरणान्तादामरणान्तम् असञ्जातानुतापस्य कालसौकरिकादेरिव या हिंसादिषु प्रवृत्तिः सैव दोष आमरणान्तदोषः ।

अथ धर्म्यं चतुर्विधमिति स्वरूपेण । चतुर्षु पदेषु—स्वरूपलक्षणालम्बनानुप्रेक्षालक्षणेष्ववतारो विचारणीयत्वेन यस्य तच्चतुष्पदावतारं चतुर्विधस्यैव पर्यायो वाऽयमिति । क्वचित् 'चउप्पडोयार' मिति पाठस्तत्र चतुर्षु पदेषु प्रत्यवतारो यस्येति विग्रह इति । 'आणाविजए' त्ति आ—अभिविधिना ज्ञायन्तेऽर्था यया साऽऽज्ञा—प्रवचनं सा विचीयते—निर्णीयते पर्यालोच्यते वा यस्मिंस्तदाज्ञाविचयं धर्मध्यानमिति । प्राकृतत्वेन विजयमिति । आज्ञा वा विजीयते अधिगमद्वारेण परिचिता क्रियते यस्मिन्नित्याज्ञाविजयम् । एवं शेषाण्यपि । नवरं अपायाः—रागादिजनिताः प्राणिनामैहिकामुष्मिका अनर्थाः, विपाकः—फलं कर्मणां ज्ञानाद्यावरकत्वादि, संस्थनानि लोकद्वीपसमुद्रजीवादीनामिति, आह च—

आप्तवचनं प्रवचनमाज्ञा विचयस्तदर्थनिर्णयनम् ।
आश्रवविकथागौरवपरीषहाद्यैरपायस्तु ।। [प्रशम० २४७]
अशुभशुभकर्म्मपाकानुचिन्तनार्थो विपाकविचयः स्यात् ।
द्रव्यक्षेत्राकृत्यनुगमनं संस्थानविचयस्तु ।।
[प्रशम० २४८]

इति ।

एतल्लक्षणान्याह—'आणारुइ' त्ति । आज्ञा—सूत्रव्याख्यानं निर्युक्त्यादि । तत्र तया वा रुचिः—श्रद्धानमाज्ञारुचिः । एवमन्यत्रापि । नवरं निसर्गः—स्वाभावोऽनुपदेशस्तेन, तथा सूत्रम्—आगमस्तत्र तस्माद्वा, तथा अवगाहनमवगाढं—द्वादशाङ्गावगाहो विस्तराधिगम इति सम्भाव्यते तेन रुचिः, अथवा 'ओगाढ' त्ति साधुप्रत्यासन्नीभूतस्तस्य साधूपदेशाद्रुचिः, उक्तं च—

आगमउवएसेणं निसग्गओ जं जिणप्पणीयाणं ।
भावाणं सद्दहणं धम्मज्झाणस्स तं लिंगं ।।[1] [ध्या० श० ६७]

---

१ आगमोपदेशेन निसर्गतो यज्जिनप्रणीतानाम् ।
भावानां श्रद्धानं तद्धर्मध्यानिनो लिंगम् ।।

इति । तत्त्वार्थश्रद्धानरूपं सम्यक्त्वं धर्मस्य लिङ्गमिति हृदयम् ।

धर्मस्यालम्बनान्युच्यन्ते—धर्मध्यानसौधारोहणार्थमालम्ब्यन्त इत्यालम्बनानि । वाचनं वाचना—विनेयाय निर्जरायै सूत्रदानादि, तथा शङ्किते सूत्रादौ शङ्कापनोदाय गुरोः प्रच्छनं प्रतिप्रच्छना, प्रतिशब्दस्य धात्वर्थमात्रार्थत्वादिति, तथा पूर्वाधीतस्यैव सूत्रादेरविस्मरण-निर्जरार्थमभ्यासः परिवर्त्तनेति, अनुप्रेक्षणमनुप्रेक्षा सूत्रार्थानुस्मरणमिति ।

अथानुप्रेक्षा उच्यन्ते—अन्विति ध्यानस्य पश्चात्प्रेक्षणानि—पर्यालोचनान्यनुप्रेक्षाः । तत्र—

एकोऽहं न च मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् ।
न तं पश्यामि यस्याहं नासौ भावीति यो मम ।। [ ]

इत्येवमात्मन एकस्य—एकाकिनो असहायस्यानुप्रेक्षा—भावना एकानुप्रेक्षा । तथा—

कायः सन्निहितापायः सम्पदः पदमापदाम् ।
समागमाः सापगमाः सर्वमुत्पादि भङ्गुरम् ।। [ ]

इत्येवं जीवितादेरनित्यस्यानुप्रेक्षा अनित्यानुप्रेक्षेति । तथा—

जन्मजरामरणभयैरभिद्रुते व्याधिवेदनाग्रस्ते ।
जिनवरवचनादन्यत्र नास्ति शरणं क्वचिल्लोके ।।

[प्रशम० १५२]

एवमशरणस्य—अत्राणस्यात्मनोऽनुप्रेक्षा अशरणाऽनुप्रेक्षेति । तथा—

माता भूत्वा दुहिता भगिनी भार्या च भवति संसारे ।
व्रजति सुतः पितृतां भ्रातृतां पुनः शत्रुताञ्चैव ।।

[प्रशम० १५६]

इत्येवं संसारस्य—चतसृषु गतिषु सर्वावस्थासु संसरणलक्षणस्यानुप्रेक्षा संसारानुप्रेक्षेति ।

अथ शुक्लमाह—'पुहुत्तवितक्के' त्ति । पृथक्त्वेन—एकद्रव्याश्रितानामुत्पादादिपर्यायाणां भेदेन पृथुत्वेन वा विस्तीर्णभावेनेत्यन्ये । वितर्को—विकल्पः पूर्वगतश्रुतालम्बनो नाना-नयानुसरणलक्षणो यस्मिंस्तत्तथा । पूज्यैस्तु वितर्कः श्रुतालम्बनतया श्रुतमित्युपचारादधीत इति । तथा विचरणम्—अर्थाद् व्यञ्जने व्यञ्जनादर्थे तथा मनःप्रभृतीनां योगानामन्यत-रस्मादन्यतरस्मिन्निति विचारः । 'विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्ति' रिति (तत्त्वार्थ० अ० ९ सू० ४६) वचनात् । सह विचारेण सविचारि, सर्वधनादित्वादिन्समासान्तः । उक्तं च—

उप्पायठितिभंगाइपज्जयाणं जमेगदव्वंमि ।
नाणानयाणुसरणं पुव्वगयसुयाणुसारेणं ।।[1]

---

१ उत्पादस्थितिभंगादिपर्यायाणां यदेकस्मिन् द्रव्ये ।
नानानयैरनुसरणं पूर्वगतश्रुतानुसारेण ।।

सवियारमत्थवंजणजोगंतरओ तयं पढमसुक्कं ।
होति पुहुत्तवियक्कं सवियारमरागभावस्स ॥[1]

[ध्या० श० ७७-७८]

इत्येको भेदः । तथा 'एगत्तवियक्के' त्ति एकत्वेन—अभेदेनोत्पादादिपर्यायाणामन्यतमैकपर्यायालम्बनतयेत्यर्थः, वितर्कः—पूर्वगतश्रुताश्रयो व्यञ्जनरूपोऽर्थरूपो वा यस्य तदेकत्ववितर्कम् । तथा न विद्यते विचारोऽर्थव्यञ्जनयोरितरस्मादितरत्र तथा मनःप्रभृतीनामन्यतरस्मादन्यत्र सञ्चरणलक्षणो निर्वातगृहगतप्रदीपस्येव यस्य तदविचारीति पूर्ववदिति । उक्तं च—

जं पुण सुनिप्पकंपं निवायसरणप्पईवमिव चित्तं ।
उप्पायठिइभंगाइयाणमेगंमि पज्जाए ॥[2]

अवियारमत्थवंजणजोगंतरओ तयं बिइयसुक्कं ।
पुव्वगयसुयालंबणमेगत्तवियक्कमवियारं ॥[3]

[ध्या० श० ७९-८०]

इति द्वितीयः । तथा 'सुहुमकिरिए' त्ति निर्वाणगमनकाले केवलिनो निरुद्धमनोवाग्योगस्यार्द्धनिरुद्धकाययोगस्यैतद्, अतः सूक्ष्मा क्रिया कायिकी उच्छ्वासादिका यस्मिंस्तत् । तथा न नियत्तंति—न व्यावर्त्तत इत्येवंशीलमनिवर्त्ति प्रवर्द्धमानतरपरिणामादिति । भणितं च—

निव्वाणगमणकाले केवलिणो दरनिरुद्धजोगस्स ।
सुहुमकिरियाऽनियट्टिं तइयं तणुकायकिरियस्स ॥[4]

[ध्या० श० ८१]

इति तृतीयः । तथा 'समुच्छिन्नकिरिए' त्ति समुच्छिन्ना—क्षीणा क्रिया—कायिक्यादिका शैलेशीकरणे निरुद्धयोगत्वेन यस्मिंस्तत् । तथा 'अप्पडिवाए' त्ति अनुपरतिस्वभावमिति चतुर्थः । आह हि—

---

१ सविचारमर्थव्यञ्जनयोगान्तरतस्तत् प्रथमशुक्लम् ।
भवति पृथक्त्ववितर्कं सविचारमरागभावस्य ॥

२ यत्पुनः सुनिष्प्रकंपं निवातस्थानप्रदीपमिव चित्तं ।
उत्पादस्थितिभंगादीनामेकस्मिन् पर्याये ॥

३ अविचारमर्थव्यञ्जनयोगान्तरतस्तत् द्वितीयं शुक्लम् ।
पूर्वगतश्रुतालम्बनमेकत्ववितर्कमविचारम् ॥

४ निर्वाणगमनकालेऽर्द्धनिरुद्धयोगस्य केवलिनः ।
सूक्ष्मक्रियानिवृत्ति तृतीयं सूक्ष्मकायक्रियस्य ॥

तस्सेव य सेलेसीगयस्स सेलोव्व निप्पकंपस्स ।
वोच्छिन्नकिरियमप्पडिवाई झाणं परमसुक्कं ॥[1] [ध्या० श० ८२]

इति । इह चान्त्ये शुक्लभेदद्वये अयं क्रमः—केवली किलान्तर्मुहूर्त्तभाविनि परमपदे भवोपग्राहिकर्मसु च वेदनीयादिषु समुद्घाततो निसर्गेण वा समस्थितिषु सत्सु योगनिरोधं करोति । तत्र च—

पज्जत्तमेत्तसन्निस्स जत्तियाइं जहन्नजोगिस्स ।
होंति मणोदव्वाइं तव्वावारो य जम्मेत्तो ॥[2]
[वि० भा० ३०५९]

तदसंखगुणविहीणे समए समए निरुंभमाणो सो ।
मणसो सव्वनिरोहं कुणइ असंखेज्जसमएहिं ॥[3]
[वि० भा० ३०६०]

पज्जत्तमेत्तबिंदिय जहन्नवइजोगपज्जया जे उ ।
तदसंखगुणविहीणे समए समए निरुंभंतो ॥[4]
[वि० भा० ३०६१]

सव्ववइजोगरोहं संखातीएहिं कुणइ समएहिं ।
तत्तो अ सुहुमपणगस्स पढमसमओववन्नस्स ॥[5]
[वि० भा० ३०६२]

जो किर जहन्नजोगो तदसंखेज्जगुणहीणमेक्केक्के ।
समए निरुंभमाणो देहतिभागं च मुंचंतो ॥[6]
[वि० भा० ३०६३]

---

१ तस्यैव च शैलेशीगतस्य शैल इव निष्प्रकंपस्य ।
व्युच्छिन्नक्रियमप्रतिपाति ध्यानं परमशुक्लम् ॥

२ संज्ञिनः पर्याप्तमात्रस्य यावन्ति जघन्ययोगिनः ।
भवंति मनोद्रव्याणि तद्व्यापारश्च यावन्मात्रः ॥

३ तदसङ्ख्यगुणविहीनानि समये समये निरुन्धन् सः ।
मनसः सर्वनिरोधं करोत्यसङ्ख्यातसमयैः ॥

४ पर्याप्तमात्रद्वीन्द्रियस्य जघन्यवाग्योगपर्यया ये तु ।
तदसङ्ख्यगुणविहीनान् समये समये निरुंधन् ॥

५ सर्ववाग्योगरोधं सङ्ख्यातीतैः करोति समयैः ।
ततश्च सूक्ष्मपनकस्य प्रथमसमयोत्पन्नस्य ॥

६ यः किल जघन्ययोगस्तदसङ्ख्येयगुणहीनमेकैकस्मिन् ।
समये निरुंधन् देहत्रिभागं च मुंचन् ॥

रुंभइ स कायजोगं संखाईतेहिं चेव समएहिं ।
तो कयजोगनिरोहो सेलेसीभावणामेइ ॥[1] [वि० भा० ३०६४]

शैलेशस्येव—मेरोरिव या स्थिरता सा शैलेशीति ।

हुस्सक्खराइं मज्झेण जेण कालेण पंच भन्नंति ।
अच्छइ सेलेसिगओ तत्तियमेत्तं तओ कालं ॥[2] [वि० भा० ३०६८]

तणुरोहारंभाओ झायइ सुहुमकिरियाणियट्टिं सो ।
वोच्छिन्नकिरियमप्पडिवाइं सेलेसिकालंमि ॥[3]
[वि० भा० ३०६९]

इति ।

अथ शुक्लध्यानलक्षणान्युच्यन्ते—'अव्वहे' त्ति । देवादिकृतोपसर्गादिजनितं भयं चलनं वा व्यथा तस्या अभावो अव्यथम्, तथा देवादिकृतमायाजनितस्य सूक्ष्मपदार्थविषयस्य च संमोहस्य—मूढताया निषेधादसम्मोहः, तथा देहादात्मन आत्मनो वा सर्वसंयोगानां विवेचनं—बुद्ध्या पृथक्करणं विवेकः, तथा निःसङ्गतया देहोपधित्यागो व्युत्सर्ग इति । अत्र विवरणगाथा—

चालिज्जइ बीहेइ व धीरो न परीसहोवसग्गेहिं ।
सुहुमेसु न संमुज्झइ भावेसु न देवमायासु ॥[4]

देहविवित्तं पेच्छइ अप्पाणं तह य सव्वसंजोगे ।
देहोवहिवुस्सग्गं निस्संगो सव्वहा कुणइ ॥[5] [ध्या० श० ९१-९२]

इति ।

आलंबनसूत्रं व्यक्तं, तत्र गाथा—

अह खंतिमद्दवज्जवमुत्तीओ जिणमयप्पहाणाओ ।
आलंबणाइं जेहिं उ सुक्कज्झाणं समारुहइ ॥[6] [ध्या० श० ६९]

---

१ स काययोगं संख्यातीतैश्चैव समयै रुणद्धि ।
ततः कृतयोगनिरोधः शैलेशीभावनामेति ॥

२ येन मध्येन कालेन पंच ह्रस्वाक्षराणि भण्यन्ते ।
तावन्मात्रं कालं ततः शैलेशीगतस्तिष्ठति ॥

३ तनुरोधारम्भात् ध्यायति सूक्ष्मक्रियानिवृत्तिं सः ।
व्युच्छिन्नक्रियमप्रतिपाति शैलेशीकाले ॥

४ चाल्यते बिभेति वा धीरो न परिषहोपसर्गैः ।
सूक्ष्मेष्वपि भावेषु न संमुह्यति न च देवमायासु ॥

५ आत्मानं देहविविक्तं प्रेक्षते तथा सर्वसंयोगांश्च ।
देहोपधिव्युत्सर्गं निस्संगः सर्वथा करोति ॥

६ अथ क्षान्तिमार्दवार्जवमुक्तयः आलंबनानि ।
जिनमतप्रधाना यैस्तु शुक्लध्यानं समारोहति ॥

इति ।

अथ तदनुप्रेक्षा उच्यन्ते—'अणंतवत्तियाणुप्पेह' त्ति । अनन्ता—अत्यन्तं प्रभूता वृत्ति:—वर्त्तनं यस्यासावनन्तवृत्तिः, अनन्ततया वा वर्त्तत इत्यनन्तवर्त्ती तद्भावस्तत्ता, भवसन्तानस्येति गम्यते, तस्या अनुप्रेक्षा अनन्तवृत्तितानुप्रेक्षा अनन्तवर्तितानुप्रेक्षा वेति, यथा—

एस अणाइ जीवो संसारो सागरोव्व दुत्तारो ।
नारयतिरियनरामरभवेसु परिहिंडए जीवो ॥[1] [ ]

इति । एवमुत्तरत्रापि समासः । नवरं 'विपरिणामे' त्ति विविधेन प्रकारेण परिणमनं विपरिणामो वस्तूनामिति गम्यते, यथा—

सव्वट्ठाणाइं असासयाइं इह चेव देवलोगे य ।
सुरअसुरनराईणं रिद्धिविसेसा सुहाइं च ॥[2] [प्रकीर्णके]

'असुभे' त्ति अशुभत्वं संसारस्येति गम्यते, यथा—

धी संसारो जंमि (मी) जुयाणओ परमरूवगव्वियओ ।
मरिऊण जायइ किमी तत्थेव कडेवरे नियए ॥[3] [प्रकीर्णके]

तथा अपाया आश्रवाणामिति गम्यते, यथा—

कोहो य माणो य अणिग्गहीया, माया य लोभो य पवड्ढमाणा ।
चत्तारि एए कसिणा कसाया, सिंचंति मूलाइं पुणब्भवस्स ॥[4]
[दशवै० ८।४०]

इह गाथा—

आसवदारावाए तह संसारासुहाणुभावं च ।
भवसंताणमणंतं वत्थूणं विपरिणामं च ॥[5] [ध्या० श० ८८]

इति ।

---

१ एष जीवोऽनादिः सागर इव संसारो दुरुत्तारः ।
जीवो नारकतिर्यग्नरामरभवेषु परिहिंडते ॥

२ इह देवलोके च सर्वाणि स्थानान्यशाश्वतान्येव ।
सुरासुरनरादीनामृद्धिविशेषाः सुखानि च ॥

३ धिक् संसारं यस्मिन् युवा परमरूपगर्वितः ।
मृत्वा कृमिर्जायते तत्रैव निजे कलेवरे ॥

४ क्रोधो मानश्चानिगृहीतौ माया च लोभश्च विवर्धमानौ ।
चत्वार एते कृत्सनाः कषायाः पुनर्भवस्य मूलानि सिञ्चन्ति ॥

५ आश्रवद्वारापायान् तथा संसाराशुभानुभावं च ।
अनन्तं भवसन्तानं वस्तूनां विपरिणामं च ॥

जैन परम्परा में योग

□ डॉ. नथमल टाटिया

I जैन आगमों में योग

प्राचीन जैन एवं बौद्ध आगम साहित्य में योग (प्राकृत **जोग**) शब्द का प्रयोग एक विशेष अर्थ में हुआ है। इस शब्द की व्युत्पत्ति "युज्" धातु के आधार पर की जाती है। पाणिनीय धातुपाठ में "युज् समाधौ" (दिवादिगणीय, युज्यते)[1] एवं "युजिर् योगे" (रूधादिगणीय, युनक्ति, युङ्क्ते)[2] ये दो धातुएं उपलब्ध हैं। प्राचीन जैन और बौद्ध साहित्य में प्रयुक्त योग शब्द का सम्बन्ध "युजिर् योगे" से है, ऐसा प्रतीत होता है। प्राकृत "जोग" शब्द का सामान्य अर्थ **क्रिया** है, जो प्रशस्त एवं अप्रशस्त या शुभ एवं अशुभ— इन दोनों प्रकार की हो सकती हैं।[3] बौद्ध-साहित्य में योग शब्द का प्रयोग बन्धन या संयोजन के अर्थ में हुआ है, जो चार प्रकार का होता है—कामयोग, भव-योग, दिट्ठियोग, अविज्जायोग। इस योग के समानान्तर अपर शब्द आस्रव, ओघ एवं उपादान भी हैं।[4] जैन-दर्शन में भी योग को आस्रव कहा जाता है।[5] अतः यह स्पष्ट है कि जैन एवं बौद्ध-परम्परा में योग शब्द का प्रयोग सांसारिक बन्धन के अर्थ में प्रचलित था, यद्यपि बौद्ध-परम्परा में इसका अर्थ अकुशल क्रियाओं के लिए ही होता था।

उपर्युक्त अर्थों के अतिरिक्त अन्य अर्थों में भी योग शब्द के प्रयोग जैन-परम्परा में पाये जाते हैं, जो निम्नोक्त उद्धरणों से स्पष्ट प्रतीत होते हैं—

(१) **झाणजोगं** समाहट्टु कायं वोसेज्ज सव्वसो।[6]
(२) कुव्वंति संथवं ताहिं पब्भट्ठा **समाहिजोगेहिं**।[7]
(३) इह जीवियं अणियमित्ता पब्भट्ठा **समाहिजोगेहिं**।[8]
(४) तवं चिमं **संजमजोगयं** च **सज्झायजोगं** च सया अहिट्ठए।[9]
(५) **जोगं** च समणधम्मंमि, **जुञ्जे** अणलसो धुवं।[10]
(६) वसे गुरुकुले णिच्चं **जोगवं** उवहाणवं।[11]
(७) विणीय-विणये दन्ते **जोगवं** उवहाणवं।[12]
(८) पसन्तचित्ते दन्तप्पा **जोगवं** उवहाणवं।[13]
(९) **अज्झप्पझाणजोगेहिं** पसत्थदमसासने।[14]
(१०) निव्वियारेणं जीवे वइगुत्ते **अज्झप्पजोगझाणगुत्ते** यावि भवइ।[15]
(११) **जोग-सच्चेणं** जोगं विसोहेइ।[16]
(१२) **सामणाणं जोगाणं** जं खडियं जं विराहियं तस्स मिच्छामि दुक्कडं।[17]

इन प्रयोगों के अतिरिक्त **समवायांग-सूत्र**[18] में मानसिक, वाचिक एवं कायिक बत्तीस प्रशस्त-योगों का संग्रह उपलब्ध है, जिनकी विस्तृत व्याख्या आवश्यक-निर्युक्ति[19] में दी गई है। वे बत्तीस योग इस प्रकार हैं—

(१) आलोचना—गुरु के समक्ष अपने दोषों को निवेदन करना।
(२) निरपलाप—शिष्यों के दोष अन्य किसी को न बताना।
(३) आपत्ति-दृढ़धर्मता—आपत्तियों के समय धर्म में दृढ़ रहना।
(४) अनिश्रितोपधान—अन्य किसी की सहायता के बिना तप करना।
(५) शिक्षा—शास्त्रों का अध्ययन-अध्यापन।
(६) निष्प्रतिकर्मता—शरीर-संस्कार न करना।
(७) अज्ञातता—अपनी तपश्चर्या को गुप्त रखना।
(८) अलोभता—लोभ रहित होना।
(९) तितिक्षा—परीषहों पर विजय पाना।
(१०) आर्जव—ऋजुता।
(११) शुचि—सत्य और सयम का पालन।
(१२) सम्यग्दृष्टि—अविपरीत दृष्टि रखना।
(१३) समाधि—चित्त की एकाग्रता।
(१४) आचार—माया रहित आचरण।
(१५) विनय—विनयशीलता।
(१६) धृतिमति—धैर्यप्रधान बुद्धि।
(१७) संवेग—संसार-भय।
(१८) प्रणिधि—सुदृढ निश्चय।
(१९) सुविधि—सद्-अनुष्ठान।
(२०) संवर—आस्रव-निरोध।
(२१) आत्मदोषोपसंहार—अपने दोषों का निरोध।
(२२) सर्वकाम-विरक्तता—सब प्रकार की कामनाओं से वैराग्य।
(२३) प्रत्याख्यान—पंच महाव्रत रूप मूलगुण-विषयक प्रत्यख्यान।
(२४) प्रत्याख्यान—स्वाध्यायादि उत्तरगुण-विषयक प्रत्याख्यान।
(२५) व्युत्सर्ग—द्रव्य-त्याग और भाव-त्याग।
(२६) अप्रमाद—प्रमाद रहित होना।
(२७) लवालव—साध्वाचार का सतत पालन।
(२८) ध्यान-संवर-योग—ध्यानात्मक संवर-योग।
(२९) मारणान्तिक उदय—मारणान्तिक वेदना होने पर भी क्षोभ-रहित होना।
(३०) संग-परिज्ञा—आसक्ति का ज्ञान एवं प्रत्याख्यान।
(३१) प्रायश्चित्त-करण—प्रायश्चित्त करना।

(३२) मारणान्तिक आराधना—तप द्वारा शरीर एवं कषायों को क्षीण करना।

उपर्युक्त योग-संग्रह में निर्ग्रन्थाचार एवं निर्वाण-मार्ग से सम्बन्धित विभिन्न साधना-पद्धतियों का संकलन है।

इससे भी अधिक महत्त्वपूर्ण एक अन्य संकलन हमें **उत्तराध्ययन** के सम्मत्तपरिक्कम नामक उनतीसवें अध्ययन में उपलब्ध है, जिसमें ७३ पद हैं, जिन्हें १९ गुच्छकों में निम्नोक्त प्रकार से विभाजित किया जा सकता है—

(१) संवेग-गुच्छक—१. संवेग, २. निर्वेद, ३. धर्मश्रद्धा, ४. गुरु-साधर्मिक-शुश्रूषा।

(२) आलोचना-गुच्छक—५. आलोचना, ६. निन्दा, ७. गर्हा।

(३) आवश्यक-गुच्छक—८. सामायिक, ९. चतुर्विंशति-स्तव, १०. वन्दना, ११. प्रतिक्रमण, १२. कायोत्सर्ग, १३. प्रत्याख्यान।

(४) स्तव-स्तुति-गुच्छक—१४. स्तव-स्तुति-मंगल, १५. काल-प्रतिलेखन, १६. प्रायश्चित्तकरण, १७. क्षमापना।

(५) स्वाध्याय-गुच्छक—१८. स्वाध्याय, १९. वाचना, २०. प्रतिपृच्छना, २१. परिवर्तना, २२. अनुप्रेक्षा, २३. धर्मकथा, २४. श्रुत-आराधना।

(६) एकाग्रमनःसन्निवेश-गुच्छक—२५. एकाग्रमनःसन्निवेशन, २६. संयम, २७. तप, २८. व्यवदान।

(७) सुखशात-गुच्छक—२९ सुख की स्पृहा का त्याग, ३०. अप्रतिबद्धता, ३१. विविक्त शयनासन सेवन, ३२. विनिवर्तना।

(८) प्रत्याख्यान-गुच्छक—३३. सम्भोग-प्रत्याख्यान, ३४. उपधि-प्रत्याख्यान, ३५. आहार-प्रत्याख्यान, ३६. कषाय-प्रत्याख्यान, ३७. योग-प्रत्याख्यान, ३८. शरीर-प्रत्याख्यान, ३९. सहाय-प्रत्याख्यान, ४०. भक्त-प्रत्याख्यान, ४१. सद्भाव-प्रत्याख्यान।

(९) प्रतिरूपता-गुच्छक—४२. प्रतिरूपता, ४३. वैयावृत्त्य, ४४. सर्वगुण-सम्पन्नता, ४५. वीतरागता।

(१०) क्षान्ति-गुच्छक—४६. क्षान्ति, ४७. मुक्ति, ४८. आर्जव, ४९. मार्दव।

(११) सत्य-गुच्छक—५०. भाव-सत्य, ५१. करण-सत्य, ५२. योग-सत्य।

(१२) गुप्ति-गुच्छक—५३. मनोगुप्तता, ५४. वाक्-गुप्तता, ५५. काय-गुप्तता।

(१३) समाधारणता-गुच्छक—५६. मनःसमाधारणता, ५७. वाक्-समाधारणता, ५८. कायसमाधारणता।

(१४) त्रिरत्न-गुच्छक—५९. ज्ञान-सम्पन्नता, ६०. दर्शन-सम्पन्नता, ६१. चारित्र-सम्पन्नता।

(१५) इन्द्रिय-निग्रह-गुच्छक—६२. श्रोत्रेन्द्रिय-निग्रह, ६३. चक्षुरिन्द्रिय-निग्रह,

६४. घ्राणेन्द्रिय-निग्रह, ६५. जिह्वेन्द्रिय-निग्रह, ६६. स्पर्शेन्द्रिय-निग्रह ।

(१६) कषाय-विजय-गुच्छक—६७. क्रोध-विजय, ६८. मान-विजय, ६९. माया-विजय, ७०. लोभ-विजय ।

(१७) मिथ्यात्व-विजय-गुच्छक—७१. प्रेयो-द्वेष-मिथ्या-दर्शन-विजय ।

(१८) शैलेशी-गुच्छक—७२. शैलेशी ।

(१९) अकर्मता-गुच्छक—७३. अकर्मता ।

उपर्युक्त ७३ पदों में प्रथम पद संवेग एवं अन्तिम पद अकर्मता है । संवेग शब्द का अर्थ है—संसार से भय एवं अकर्मता का तात्पर्य है सर्वथा कर्ममुक्त होना । अध्यात्म मार्ग की यात्रा (दुःख तत्त्व के साक्षात्कार एवं तज्जन्य) भय से प्रारम्भ होती है, जिसकी परिसमाप्ति कर्मों की सम्पूर्ण निर्जरा होने पर होती है । इस प्रसंग में संवेग एवं निर्वेद तथा शैलेशी एवं अकर्मता सम्बन्धी निम्नोक्त पाठ मनन योग्य हैं :

"भन्ते ! संवेग (संसार से भय) के कारण जीव क्या प्राप्त करता है ?"

"संवेग से वह अनुत्तर धर्म-श्रद्धा को प्राप्त होता है । अनुत्तर धर्म-श्रद्धा से शीघ्र ही (और अधिक) संवेग को प्राप्त करता है । अनन्तानुबन्धी क्रोध, मान, माया, और लोभ का क्षय करता है । नये कर्मों का संग्रह नहीं करता । उसके फलस्वरूप मिथ्यात्व-विशुद्धि कर दर्शन (सम्यक् श्रद्धान) का आराधक होता है । दर्शन-विशोधि के विशुद्ध होने पर कई एक जीव उसी जन्म में सिद्ध हो जाते हैं और कई उसके विशुद्ध होने पर तीसरे जन्म का अतिक्रमण नहीं करते (अर्थात् उस अवधि में अवश्य ही सिद्ध-मुक्त हो जाते हैं) ।"

"भन्ते ! निर्वेद (भव-वैराग्य) से जीव क्या प्राप्त करता है ?"

"निर्वेद से वह देव, मनुष्य और तिर्यञ्च सम्बन्धी काम-भोगों में ग्लानि को प्राप्त होता है । सब विषयों से विरक्त हो जाता है । सब विषयों से विरक्त होता हुआ वह आरम्भ और परिग्रह का परित्याग करता है । आरम्भ और परिग्रह का परित्याग करता हुआ संसार-मार्ग का विच्छेद करता है और सिद्धि-मार्ग को प्राप्त होता है ।"[20]

"भन्ते ! शैलशी में जीव क्या प्राप्त करता है ?"

"अकर्मता प्राप्त करता है । अकर्मता से जीव सिद्धि, बोधि, मुक्ति, परिनिर्वृति एवं सर्व दुःखों के अन्त को प्राप्त करता है ।"[21]

संवेग एवं निर्वेद को बौद्ध-साहित्य में भी महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त है । **सुत्तनिपात** के अत्तदण्ड-सुत्त में बुद्ध स्वयं कहते हैं—

"आत्म-दण्ड से भय उत्पन्न होता है । कलहकारी मनुष्यों को देखो । जिस प्रकार मैंने स्वयं अनुभव किया है, वैसा संवेग का वर्णन करूंगा । अल्पजल में रहने वाली मछलियों की तरह स्पन्दमान एवं एक दूसरे के विरोधी लोगों को देखकर मेरे मन में भय उत्पन्न हुआ ।......सब प्रकार के कामों से निर्वेद प्राप्त कर अपने निर्वाण के लिए शिक्षा प्राप्त करें ।"

इसी प्रकार **विसुद्धिमग्ग** में उद्धृत गाथाओं में कहा गया है कि संवेग उत्पन्न होने पर उसी आसन में एक श्रामणेर को अर्हत्त्व की उपलब्धि हो गई।[22] इस अर्हत्त्व को 'स-उपादिसेस निब्बान' कहा जाता है, जिसकी अन्तिम परिणति 'अनुपादिसेस निब्बान' में होती है[23] जिसकी तुलना हम शैलेशी एवं अकर्मता से कर सकते हैं। इसी ग्रन्थ में अन्यत्र संवेग के आठ आलम्बन (वत्थु) बताये गये हैं, जो इस प्रकार है—१. जाति, २. जरा, ३. व्याधि, ४. मरण, ५. अपाय-दुःख, ६. अतीतकालीन दुःख, ७. अनागतकालीन दुःख और ८. वर्तमान आहार-पर्येष्टि-मूलक दुःख।[24] दुःखानुभूति ही धर्मश्रद्धा की उत्पत्ति का परम रहस्य है।[25]

उपर्युक्त उद्धरणों से यह स्पष्ट फलित होता है कि प्राचीन काल में संवेग एवं निर्वेद मोक्ष-मार्ग के अनन्य अंग माने जाते थे।

उपर्युक्त १६ गुच्छकों में जैन अध्यात्म-साधना सम्बन्धी आगमोक्त प्रायः-सम्पूर्ण सामग्री का समावेश हो गया है। पहले गुच्छक का सम्बन्ध धर्मश्रद्धा के प्रादुर्भाव से एवं दूसरे गुच्छक का आत्म-दोषों के विवेचन से है। तीसरे गुच्छक में छः आवश्यकों का संग्रह है। चौथा गुच्छक क्षमापना से सम्बन्धित है, पंचम में स्वाध्याय का निरूपण है। ध्यान, संयम एवं तप द्वारा आत्म-शुद्धि का उल्लेख छठे में एवं अप्रतिबद्धता का निरूपण सातवें गुच्छक में किया गया है। विभिन्न प्रकार के प्रत्याख्यान आठवें गुच्छक में संगृहीत हैं। आचेलक्य एवं वीतरागता नौवें में, क्षान्ति-मुक्ति आदि का दसवें में एवं त्रिविध सत्य का समावेश ग्यारहवें गुच्छक में उपलब्ध है। बारहवें एवं तेरहवें गुच्छक में संवर एवं समाधि-योग का निरूपण क्रमशः गुप्ति एवं समाधारणता के माध्यम से किया गया है, जो प्राचीनतम जैन प्रत्याहार एवं ध्यान-पद्धति की ओर संकेत करता है। चौदहवें गुच्छक में रत्न-त्रय रूपी मोक्ष-मार्ग का निर्देश है। तत्पचात् पन्द्रहवें में इन्द्रिय-निग्रह एवं सोलहवें में कषाय-विजय का निरूपण है। शेष तीन गुच्छकों में क्रमशः मिथ्यात्व-विजय, शैलेशी एवं अकर्मता का समावेश है। इस प्रकार बिखरी हुई तत्कालीन जैन-साधना पद्धति का समग्र रूप से समायोजन आलोच्य अध्ययन में उपलब्ध है।

पतञ्जलि के **योगदर्शन** में योग के आठ अंग बतलाये हैं। उन सबका समावेश जैन-योग-पद्धति में हो जाता है। उदाहरणार्थ—पतञ्जलि के यम एवं नियम के स्थान पर जैन साधना में पांच महाव्रत, उनकी भावनायें एवं बाह्य-आभ्यन्तर तपों के अन्तर्गत स्वाध्याय आदि उपलब्ध हैं। पतञ्जलि के आसन के स्थान पर जैन-साधना में भी कई प्रकार के आसनों का कायक्लेश के रूप में निर्देश है।[26] कायोत्सर्ग के अन्तर्गत प्राणायाम का समावेश है तथा प्रत्याहार, धारणा, ध्यान एवं समाधि के स्थान पर गुप्ति, समाधारणता, ध्यान, समाधि आदि का विधान है। अतः यह स्पष्ट है कि योग के सभी अंगों का समावेश जैन आगमों में विभिन्न पारिभाषिक शब्दों के माध्यम से किया गया है।

II कुन्दकुन्द-साहित्य में योग

योग के विभिन्न अंगों का विभिन्न विधाओं में विस्तार होता गया, जिसका निरूपण

हमें जैन-ग्रागमों एवं ग्रागमोत्तर-साहित्य में प्रचुर मात्रा में प्राप्त है। इन पद्धतियों में बाह्याभ्यन्तर तपों का विशेष रूप से निरूपण है, जिसके कारण तत्कालीन जैनेतर मानस में एक सुदृढ़ ग्रभिमत उत्पन्न हुग्रा प्रतीत होता है कि जैन-साधना मुख्य रूप से कायनिग्रह को ही सम्पूर्ण महत्त्व प्रदान करती है।[27] किसी सीमा तक यह धारणा ग्रवश्य सत्य थी, परन्तु वस्तुस्थिति सर्वथा ऐसी नहीं है, जैसा कि ग्राचार्य कुन्दकुन्द के ग्रन्थों से स्पष्ट प्रतीत होता है। ग्राचार्य कुन्दकुन्द ने ग्रपने **प्रवचनसार**[28] में दिगम्बरचर्या के कठोरतम नियमों का विधान करते हुए भी **नियमसार** में योग का जो स्वरूप बतलाया है, उससे यह स्पष्ट सिद्ध होता है कि ग्रात्मदर्शन ही श्रमणाचार का एक मात्र ध्येय है। इस प्रसंग में **नियमसार** की निम्न गाथा ग्रत्यन्त महत्त्वपूर्ण है—

विवरीयाभिनिवेसं परिचत्ता जोण्ह-कहियतच्चेसु।
जो जुंजदि ग्रप्पाणं णियभावो सो हवे जोगो॥[29]

सभी प्रकार के विपरीत ग्रभिनिवेशों को त्यागकर जिनेन्द्रदेव कथित तत्त्वों से स्वयं को भावित करते हुए निज स्वभाव में स्थित होना ही योग है।

इस प्रसंग में ग्राचार्य कुन्दकुन्द प्रतिपादित ध्यान का लक्षण भी ध्यातव्य है।

जो खविदमोहकलुसो विसयविरत्तो मणो-णिरुंभित्ता।
समवट्ठिदो सहावे सो ग्रप्पाणं हवदि झादा॥[30]

जो पुरुष मोह रूपी मैल को क्षय करता हुग्रा (पर-द्रव्य रूप इष्ट-ग्रनिष्ट इन्द्रियों के) विषयों से विरक्त होकर (चंचल) चित्त को बाह्य विषयों से रोककर ग्रपने (ग्रनन्त सहज चैतन्य) स्वरूप में एकाग्र-निश्चल भाव से ठहरता है, वह पुरुष ग्रात्मा का ध्यान करने वाला होता है।

III पूज्यपाद-साहित्य में योग

ग्राचार्य पूज्यपाद विरचित **समाधितंत्र** के निम्नलिखित श्लोक योग के स्वरूप पर एक नया प्रकाश डालते हैं—

एवं त्यक्त्वा बहिर्वाचं त्यजेदन्तरशेषतः।
एष योगः समासेन प्रदीपः परमात्मनः॥
यन्मया दृश्यते रूपं तन्न जानाति सर्वथा।
जानन्न दृश्यते रूपं ततः केन ब्रवीम्यहम्॥[31]

मैं जिस रूप को देखता हूं, वह सर्व प्रकार से ग्रज्ञ है; जो ज्ञाता है वह ग्रदृश्य है; ग्रतः मैं किससे बोलूं। इस प्रकार बाह्य वचन-वृत्ति को त्यागकर ग्रन्तर्वृत्ति का भी सम्पूर्ण रूप से त्याग करें। यह संक्षेप में परमात्मा को प्रकाशित करने वाला योग है।

इस योग-साधना में वाग्गुप्ति (मौन-साधना) को विशेष महत्त्व दिया गया है, जिसकी तुलना हम **उत्तराध्ययन** के २९ वें ग्रध्ययन के वाग्गुप्ति एवं वाक्समाधारणता से

कर सकते हैं।

पूज्यपाद का योग सम्बन्धी दूसरा ग्रन्थ है **इष्टोपदेश**। उसमें उन्होने योग से परमानन्द की उत्पत्ति का निर्देश करते हुए कहा है—

> **आत्मानुष्ठाननिष्ठस्य व्यवहारबहिःस्थितेः।**
> **जायते परमानन्दः कश्चिद् योगेन योगिनः॥**[32]

लोकव्यवहार से निवृत्त होकर अपने आत्मा में स्थित रहने वाले योगी के हृदय में योग द्वारा एक अनिर्वचनीय परमानन्द उत्पन्न होता है।

IV समन्तभद्र-साहित्य में योग

आचार्य समन्तभद्र ने बाह्य एवं आभ्यन्तर तप की मार्मिक समीक्षा की है, जो उनके **स्वयंभूस्तोत्र** के निम्न पद्य से प्रतिफलित होती है—

> **बाह्यं तपः परमदुश्चरमाचरस्त्वमाध्यात्मिकस्य तपसः परिबृंहणार्थम्।**
> **ध्यानं निरस्य कलुषद्वयमुत्तरस्मिन् ध्यानद्वये ववृतिषेऽतिशयोपपन्ने॥**[33]

हे भगवन्! आपने आध्यात्मिक तप की वृद्धि के लिए अत्यन्त कठिन बाह्य तप का आचरण किया। (आर्त्त एवं रौद्र संज्ञक) कलुषित ध्यानद्वय को छोड़कर आप अतिशयों से युक्त अन्तिम दो (धर्म एवं शुक्ल) ध्यानों में स्थिर हुए।

V हरिभद्र-साहित्य में योग

आचार्य हरिभद्र के योग विषयक कई ग्रन्थ हैं, जिनमें **योगबिन्दु, योगदृष्टिसमुच्चय, योगशतक** एवं **योगविंशिका** उल्लेखनीय हैं। लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर, अहमदाबाद से मुनिश्री पुण्यविजयजी द्वारा संपादित **ब्रह्मसिद्धांतसमुच्चय** नामक कृति भी हरिभद्राचार्य की ही मानी जा सकती है। इन ग्रन्थों के अतिरिक्त **ध्यान-शतक-वृत्ति** भी ध्यान विषयक उन्ही की एक उत्कृष्ट कृति है। प्रस्तुत प्रसंग में योग से संबंधित हरिभद्रीय कृतियों पर कुछ प्रकाश डाला जा रहा है।

अपनी **ध्यानशतक-वृत्ति** में आचार्य हरिभद्र जैन-साधना की प्राचीन ध्यान-पद्धति का वर्णन करते हैं, परन्तु अन्य योग विषयक ग्रन्थों में उन्होंने तत्कालीन कई अन्य योग संबंधी परम्पराओं के पारिभाषिक शब्दों के माध्यम से मौलिक जैन-परम्परा का प्ररूपण किया है। इन सभी ग्रंथों में जैन-परम्परा के गुणस्थानों को मुख्यतया लक्ष्य में रखा गया है। उदाहरणार्थ, **योगबिन्दु** में योग को अध्यात्म, भावना, ध्यान, समता एवं वृत्ति-संक्षय[34]—इन पांच उत्तरोत्तर श्रेष्ठ विभागों में विभाजित किया गया है। तथा उनके तात्त्विक-अतात्त्विक, सानुबन्ध-अननुबन्ध एवं सास्रव-अनास्रव रूप में निरूपण[35] के प्रसंग में अपुनर्बन्धक, सम्यग्दृष्टि एवं चारित्री[36]—इन तीन विभागों में योगियों का विभाजन गुणस्थानों से संबंधित चरम-पुद्गल-परावर्त[37], यथाप्रवृत्त, अपूर्व एवं अनिवृत्तिकरण[38], ग्रन्थिभेद[39], श्रेणिभेद[40], शैलशी-अवस्था[41] आदि के माध्यम से किया गया है। साथ ही पातंजल-योग सम्मत सम्प्रज्ञात-समाधि, असम्प्रज्ञात-समाधि, धर्ममेघ-समाधि[42] आदि का

भी उल्लेख करते हुए बौद्ध-दर्शन सम्मत बोधिसत्त्व की तुलना हरिभद्र ने सम्यग्दृष्टि साधक से की है।[43] इसी ग्रन्थ में सांख्याचार्य गोपेन्द्र के मत की तुलना भी चरम पुद्गलावर्त के सिद्धांत से की गई है।[44]

इसी प्रकार **योगदृष्टिसमुच्चय** में भी गुणस्थान से संबंधित चरम-पुद्गलावर्त,[45] यथाप्रवृत्तिकरण[46], अपूर्वकरण[47] एवं श्रेणियों[48] का आलम्बन लिया गया है। जहां तक जैनेतर परिभाषाओं का प्रश्न है, **योगदृष्टिसमुच्चय** में पतंजलि, भगवद्दत्त एवं भदन्त भास्कर के ग्रंथों में उपलब्ध परिभाषाओं की मित्रा, तारा, आदि दृष्टियों से संगति प्रदर्शित की गई हैं।[49] इस प्रसंग में एक उल्लेखनीय बात तो यह है कि **योगदृष्टिसमुच्चय** की दृष्टि-विषयक सारी कल्पना ही शायद वसुबन्धु के **अभिधर्मकोश** पर लिखे **स्वोपज्ञ-भाष्य** के इस अंश पर आधारित है—**समेघामेघरात्रिदिवरूपदर्शनवत् क्लिष्टलौकिकी-शैक्ष्यशैक्षीभिर्दृष्टिभिर्धर्मदर्शनम्**।[50] **योगशतक** में भी अपुनर्बन्धक आदि[51] साधकों का जो निरूपण किया गया है, उसके मूलभूत आधार गुणस्थान ही हैं। इस ग्रन्थ की स्वोपज्ञ टीका में हरिभद्र ने महायानियों की बोधिसत्त्व संबंधी उस कल्पना का भी मूल्यांकन किया है, जिसके अनुसार बोधिसत्त्व सब प्राणियों की मुक्ति के बाद ही अपने निर्वाण का संकल्प करता है।[52] इसी प्रकार **योगविंशिका** में भी गुणस्थानों से संबंधित देशचरित्री सर्वचरित्री[53], श्रेणी, अयोगयोग[54] आदि का उल्लेख है। इन ग्रन्थों के अतिरिक्त अपने **ब्रह्मसिद्धांतसमुच्चय** में भी अपुनर्बन्धक का विस्तार से विवेचन हरिभद्र ने किया है[55] एवं प्रमुदिता[56] जैसे बौद्ध[57] तथा प्रशान्त-वाहिता[58] जैसे पातंजल-दर्शन[59] के पारिभाषिक शब्दों के माध्यम से जैन-साधना के हृदय को स्पष्ट किया है। **योगदर्शन** के **व्यासभाष्य** में उद्धृत निम्नोक्त पद्य का उल्लेख हम हरिभद्र के **योगबिन्दु**[60] एवं **ब्रह्मसिद्धांतसमुच्चय**[61] में भी पाते हैं—

> **आगमेनानुमानेन योगाभ्यासरसेन च।**
> **त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्॥**[62]

VI जिनसेनकृत महापुराण में योग

इस पुराण के ध्यानतत्त्वानुवर्णन नामक इक्कीसवें पर्व में योग-साधना का विस्तृत वर्णन गौतम-श्रेणिक संवाद के रूप में प्रस्तुत किया गया है। ध्यान के पर्यायार्थक शब्दों में योग, समाधि, धीरोध (चित्तवृत्ति-निरोध) स्वान्त-निग्रह एवं अन्तःसंलीनता का समावेश है।[63] इस पर्व में आसन, प्राणायाम आदि का भी निरूपण है।[64] ध्यान-योग्य मंत्रों में **अर्हं, अर्हद्भ्यो नमोऽस्तु, नमः सिद्धेभ्यः, नमोऽर्हत्-परमेष्ठिने** आदि बीज-मंत्रों का उल्लेख है।[65] ऐसा प्रतीत होता है कि अपने समय तक विकसित जैन-योग सम्बन्धी सारे तत्त्वों का जिनसेन ने एक स्थान पर हृदयाकर्षक ढंग से संग्रह कर दिया था।

VII शुभचन्द्रकृत ज्ञानार्णव में योग

ज्ञानार्णव मध्ययुग का जैन-साधना-विषयक एक महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ है। इसमें योग के सभी अंगों पर विस्तृत विवरण उपलब्ध है। ध्यान-विषयक प्राचीन जैन-परम्परा के

अतिरिक्त और भी अनेक प्रकार के ध्यानों की चर्चा इसमें की गई है। पिण्डस्थ, पदस्थ, रूपस्थ एवं रूपातीत ध्यान का वर्णन हम सर्वप्रथम शायद इसी में पाते हैं।[66] प्राणायाम की विशेषताओं पर प्रकाश डालते हुए शुभचन्द्र कहते हैं—

स्थिरीभवन्ति चेतांसि प्राणायामावलम्बिनाम्।
जगद्वृत्तं च निःशेषं प्रत्यक्षमिव जायते ।।[67]

प्राणायाम का आश्रय लेने वाले योगियों के मन स्थिर हो जाते हैं तथा उन्हें संसार का सारा वृत्त प्रत्यक्ष जैसा हो जाता है।

शुभचन्द्र के इस कथन की तुलना हम पातञ्जल **योगदर्शन** के "**ततः क्षीयते प्रकाशावरणम्**" (प्राणायाम के अभ्यास से योगी के विवेकज्ञानावरणीय कर्म का क्षय हो जाता है)[68]—इस सूत्र से कर सकते हैं। प्राणायाम के इस महत्त्व को बतलाते हुए भी आध्यात्मिक साधना में उसकी विघ्नकारिता का निर्देश उन्होंने इस प्रकार किया है—

वायोः संचारचातुर्यमणिमाद्यङ्गसाधनम्।
प्रायः प्रत्यूहबीजं स्यान्मुनेर्मुक्तिमभीप्सतः ।।[69]

वायु की संचार विषयक प्रवीणता शरीर को अणु (सूक्ष्म) एवं महान् (बृहत्) आदि बनाने में कारणभूत है। अतः वह मुक्ति की इच्छा करने वाले मुनि की अभीष्ट सिद्धि में प्रायः बाधा पहुंचाने वाली सिद्ध होती है।

इस प्रसंग में प्राणायाम की अपेक्षा प्रत्याहार को योग-साधना में अधिक उपयोगी बताते हुए शुभचन्द्र कहते हैं—

सम्यक्समाधिसिद्ध्यर्थं प्रत्याहारः प्रशस्यते।
प्राणायामेन विक्षिप्तं मनः स्वास्थ्यं न विन्दति ।।

प्रत्याहृतं पुनः स्वस्थं सर्वोपाधिविवर्जितम्।
चेतः समत्वमापन्नं स्वस्मिन्नेव लयं व्रजेत् ।।[70]

समाधि को भली-भांति सिद्ध करने के लिए प्रत्याहार की अनुशंसा की जाती है। प्राणायाम से क्षोभ को प्राप्त हुआ मन स्वस्थता को प्राप्त नहीं होता। परन्तु प्रत्याहार को प्राप्त हुआ मन स्वस्थ और समस्त उपाधियों (संकल्प-विकल्पों) से रहित होकर समताभाव को प्राप्त होता हुआ अपने आत्म-स्वरूप में लीन होता है।

प्रत्याहार निरूपण के अनन्तर ध्यान का विवेचन करते हुए वे कहते हैं—

प्रबलध्यानवज्रेण दुरितद्रुमसंक्षयम्।
तथा कुर्मो यथा दत्ते न पुनर्भवसंभवम् ।।[71]

हम प्रबल ध्यान रूप वज्र के द्वारा पाप रूप वृक्ष का क्षय इस प्रकार कर देते हैं कि जिस प्रकार से वह फिर से संसार-परिभ्रमणजन्य दुःख को न दे सके।

मैत्री, करुणा, मुदिता और उपेक्षा—इन चार भावनाओं की अनुशंसा के प्रसंग में कहा गया है—

योगनिद्रा स्थितिं धत्ते मोहनिद्रापसर्पति ।
आसु सम्यक्प्रणीतासु स्यान्मुनेस्तत्त्वनिश्चयः ।।[72]

इन भावनाओं का भली-भांति आचरण (चिन्तन) करने पर मुनि की योगनिद्रा (समाधि) स्थिरता को धारण करती है, मोहरूप नींद नष्ट हो जाती है तथा उसे तत्त्व का निश्चय हो जाता है ।

इन चार भावनाओं के अन्तर्गत करुणा-भावना के निरूपण में शुभचन्द्र एक विशिष्ट चिन्तनधारा का प्रतिनिधित्व करते हैं । उनके द्वारा निरूपित करुणा-भावना का स्वरूप इस प्रकार है—

दैन्यशोकसमुत्त्रासरोगपीडार्दितात्मसु । वधबन्धनरुद्धेषु याचमानेषु जीवितम् ।।
क्षुत्तृट्श्रमाभिभूतेषु शीताद्यैर्व्यथितेषु च । अवरुद्धेषु निस्त्रिंशैर्घात्यमानेषु निर्दयैः ।।
मरणार्तेषु भूतेषु यत्प्रतीकार-वाञ्छया । अनुग्रहमतिः सेयं करुणेति प्रकीर्तिता ।।[73]

दीनता, शोक, त्रास व रोग की वेदना से पीड़ित; वध व बन्धन से रोके गये; जीवित की याचना करने वाले; भूख, प्यास व परिश्रम से पराजित; शीत आदि की बाधा से व्यथित; दुष्ट जीवों के द्वारा रोककर निर्दयता से पीड़ित किये जाने वाले; तथा मरण की वेदना से आर्त प्राणियों के विषय में उनकी पीड़ा के प्रतिकार की इच्छा से जो अनुग्रह रूप बुद्धि हुआ करती है, वह करुणा कही जाती है ।

ज्ञानार्णव के पदस्थ ध्यान नामक ३५वें प्रकरण में मंत्रों का विस्तृत वर्णन है, जिसकी तुलना आचार्य हेमचन्द्र-विरचित **योगशास्त्र** के आठवें प्रकाश से की जा सकती है । इन दो स्थलों के तुलनात्मक अध्ययन से इन दोनों आचार्यों के पारस्परिक प्रभाव पर विशेष प्रकाश डाला जा सकता है ।

VIII हेमचन्द्रकृत योगशास्त्र में योग

योग शब्द की व्याख्या करते हुए आचार्य हेमचन्द्र कहते हैं—

चतुर्वर्गेऽग्रणीर्मोक्षो योगस्तस्य च कारणम् ।
ज्ञान-श्रद्धान-चारित्ररूपं रत्नत्रयं च सः ।।[74]

धर्म, अर्थ, काम एवं मोक्ष रूप चार पुरुषार्थों में मोक्ष सर्वश्रेष्ठ है । योग मोक्ष का कारण है, जो ज्ञान, दर्शन और चारित्र रूप रत्नत्रय कहलाता है ।

रत्नत्रय की व्याख्या करते हुए हेमचन्द्र कहते हैं—

आत्मानमात्मना वेत्ति मोहत्यागाद् य आत्मनि ।
तदेव तस्य चारित्रं तज्ज्ञानं तच्च दर्शनम् ।।[75]

मोह या मिथ्यात्व को त्यागकर आत्मा द्वारा आत्मा को देखना ही चारित्र है, वही ज्ञान है, वही दर्शन है ।

ध्यान का पहला साधन समत्व है, इस संबंध में हेमचन्द्राचार्य ने लिखा है—

समत्वमवलम्ब्याथ ध्यानं योगी समाश्रयेत् ।
विना समत्वमारब्धे ध्याने स्वात्मा विडम्ब्यते ।।[76]

समत्व का आलम्बन लेकर योगी ध्यान का अभ्यास करे। समत्व के बिना ध्यान का प्रारम्भ करना आत्म-विडम्बना मात्र है।

ध्यान को आत्मज्ञान का एकमात्र साधन बताते हुए वे कहते हैं—

मोक्षः कर्मक्षयादेव स चात्मज्ञानतो भवेत् ।
ध्यानसाध्यं मतं तच्च तद् ध्यानं हितमात्मनः ।।[77]

मोक्ष की प्राप्ति कर्मक्षय से ही होती है। कर्मक्षय आत्मज्ञान से होता है। आत्मज्ञान का साधन ध्यान है, जो आत्मा का परम हितैषी तत्त्व है।

आचार्य हेमचन्द्र भी शुभचन्द्र की तरह पिण्डस्थ, पदस्थ, रूपस्थ एवं रूपातीत—इन चार ध्यानों को स्वीकार करते हैं।[78] **योगशास्त्र** के आठवें प्रकाश के **ज्ञानार्णव** के पैंतीसवें प्रकरण से तुलनात्मक अध्ययन की आवश्यकता का निर्देश हम ऊपर कर चुके हैं। **योगशास्त्र** के बारहवें प्रकाश में हेमचन्द्र ने ध्यान विषयक स्वयं अनुभूत तत्त्वों की चर्चा की है। इस प्रसंग में वे चित्त के ये चार प्रकार बताते हैं—विक्षिप्त, यातायात, श्लिष्ट एवं सुलीन।[79] बहिरात्मा, अन्तरात्मा एवं परमात्मा के स्वरूपों का निर्देश भी वहीं प्राप्त है।[80] ध्याता के लिए समस्त अवयवों के शिथिलीकरण का विधान किया गया है।[81] इसके फलस्वरूप उन्मनीभाव का लक्षण इस प्रकार बताया गया है—

बहिरन्तश्च समन्ताच्चिन्ता-चेष्टापरिच्युतो योगी ।
तन्मयभावं प्राप्तः कलयति भृशमुन्मनीभावम् ।।[82]

बाह्य एवं आभ्यन्तर—सभी प्रकार के चिन्तन एवं चेष्टाओं को त्याग कर योगी तन्मयभाव को प्राप्त होता हुआ अत्यन्त उन्मनीभाव को प्राप्त करता है।

आगे वे कहते हैं कि चित्त का कृत्रिम निग्रह हानिकारक है। इस प्रकार के निग्रह से विरक्त रहकर ही योगी शान्ति प्राप्त कर सकता है।

चेतोऽपि यत्र यत्र प्रवर्तते नो ततस्ततो वार्यम् ।
अधिकीभवति हि वारितमवारितं शान्तिमुपयाति ।।[83]

तात्पर्य यह है कि चित्त के सहज प्रवाह को समभाव से अवलोकन करने मात्र से ही चित्त शान्त हो जाता है।

IX यशोविजयकृत द्वात्रिंशिकाओं में योग

"उपाध्याय यशोविजय ने **अध्यात्मसार**, **अध्यात्मोपनिषत्** तथा सटीक **बत्तीस बत्तीसियां** योग संबंधी विषयों पर लिखी हैं, जिनमें जैन मन्तव्यों की सूक्ष्म और रोचक

मीमांसा करने के उपरान्त अन्य दर्शन और जैन दर्शन का मिलान किया है। इसके सिवाय इन्होंने हरिभद्रसूरिकृत **योगविंशिका** तथा **षोडशक** पर टीका लिखकर प्राचीन गूढ़ तत्त्वों का स्पष्ट उद्घाटन भी किया है"[84] उन्होंने संस्कृत न जानने वालों के हितार्थ हरिभद्र के **योगदृष्टिसमुच्चय** ग्रन्थ में प्रतिपादित आठ दृष्टियों की सज्झाय भी गुजराती भाषा में बनाई है।

उपाध्याय यशोविजय की दसवीं से छब्बीसवीं द्वात्रिंशिकाओं में जैनयोग का प्रतिपादन है। इन में कई द्वात्रिंशिकायें हरिभद्र के **योगबिन्दु** एवं **योगदृष्टिसमुच्चय** से सम्बन्धित हैं। **पातञ्जल योग-लक्षण** नामक ग्यारहवीं द्वात्रिंशिका में यशोविजय ने पतञ्जलि के मन्तव्यों की समीक्षा की है। उनकी तुलनात्मक दृष्टि अतीव गंभीर थी। **योगदर्शन** के कई पारभाषिक शब्दों की तुलना उन्होंने जैन-साधना की परिभाषाओं से मार्मिक रूप से की है। आचार्य हरिभद्र एवं उपाध्याय यशोविजय द्वारा प्रदर्शित मार्ग पर चल कर आज हम बौद्ध, जैन एवं अन्य भारतीय योग-परम्पराओं का और भी अधिक तलस्पर्शी समीक्षात्मक अध्ययन कर सकते हैं।

X आचार्यश्री तुलसीकृत मनोनुशासन में योग

मनोनुशासन ग्रन्थ के आमुख में इसके उद्देश्य के बारे में युवाचार्यश्री महाप्रज्ञ ने लिखा है—"आज सर्वाधिक अपेक्षा मन को अनुशासित करने की है। उसकी पूर्ति के लिए आचार्यश्री ने **'मनोनुशासन'** का प्रणयन किया है"। इस ग्रन्थ की विशेषताओं पर प्रकाश डालते हुए आगे वे कहते हैं—"यह आकार में लघु है पर प्रकार में गुरु। इस में योगशास्त्र की सर्वसाधारण द्वारा अग्राह्य सूक्ष्मताएं नहीं हैं। किन्तु जो है, वह अनुभव योग्य और बहुजनसाध्य है।" इस ग्रन्थ के निर्माण में योग-साधना की सार्वभौमता को सर्वत्र ध्यान में रखा गया है। विभिन्न योग-परम्पराओं के उपादेय तत्त्वों का आज की आवश्यकताओं के परिप्रेक्ष्य में संकलन किया गया है। आचार्य हरिभद्र एवं उपाध्याय यशोविजय ने जिस प्रकार तत्कालीन आवश्यकताओं को ध्यान में रखकर जैन-साधना को समृद्ध बनाया था, उसी प्रकार आचार्यश्री तुलसी ने आध्यात्मिक एवं वैज्ञानिक तथ्यों को समन्वित रूप प्रदान कर **मनोनुशासन** की रचना द्वारा वर्तमान युग की योग-साधना संबंधी आवश्यकताओं की पूर्ति की है। इसी धारा का सर्वाङ्गीण विकास आज युवाचार्यश्री महाप्रज्ञ प्रेक्षा-ध्यान के माध्यम से कर रहे हैं।

XI उपसंहार

जैनयोग-परम्परा अत्यंत विशाल है। ऐसे लघु लेख में उसका सर्वेक्षण संभव नहीं है। यहां तो मात्र कथंचित् दिग्दर्शन का प्रयत्न किया गया है। लेख के परिशिष्ट में जैनयोग-साहित्य की एक सूची दी गई है, जिससे पाठक को एतद्विषयक साहित्य-संभार की एक झांकी मिल सकेगी।

संदर्भ

[1] पाणिनीय धातुपाठ, ४.६८
[2] वही, ७.७
[3] उत्तराध्ययन, २९.८; तत्त्वार्थ भाष्य, ६.१
[4] अंगुत्तरनिकाय, २.१२; अभिधर्मकोशभाष्य, ५.४०

5 तत्त्वार्थभाष्य, ६·१-२
6 सूयगडो, १·८·२७
7 वही, १·४·१६
8 उत्तराध्ययन, ८·१४
9 दसवेआलिय, ८·६१
10 वही, ८·४२
11 उत्तराध्ययन, ११·१४
12 वही, ३४·२७
13 वही, ३४·२९
14 वही, १९·९३
15 वही, २९·५५
16 वही, २९·५३
17 आवश्यक सूत्र, १५,३५
18 समवाय, ३२
19 गाथा, १२८८-१२९२
भट्टारक ज्ञानसागर विरचित अवचूर्णि—योगा मनोवाक्कायव्यापारास्ते चाशुभप्रतिक्रमणाधिकारात्प्रशस्ता एव गृह्यन्ते।
20 उत्तराध्ययन, २९·१-२
21 उत्तराध्ययन, पृ० ४१६, पादटिप्पण ५ (ख)
22 विसुद्धिमग्ग, प्रथम भाग, पृ० ११६, ११९
23 वही, द्वितीय भाग, पृ० ११४७-८
24 वही, प्रथम भाग, पृ० २८९-९०
25 अकोभा, २·१, दु:खोपनिषज्छ्रद्धा
26 तत्त्वार्थभाष्य, ९.१९(६)
27 तत्त्वार्थभाष्यटीका, ९.१९ (पृ० २४२)
28 प्रवचनसार ३·८-९
29 नियमसार, १३९
30 प्रवचनसार, २·१०४
31 समाधितंत्र, १७-१८
32 इष्टोपदेश, ४७
33 बृहत्स्वयंभूस्तोत्र, ८३
34 योगबिन्दु, गा० ३१
35 वही, गा० ३२
36 वही, गा० १७८; ३५२; ३५२
37 वही, गा० ७२
38 वही, गा० २६३-४
39 वही, गा० २६५; २८०-१
40 वही, गा० ४२०
41 वही, गा० ४९५
42 वही, गाथा ४१९; ४२१; ४२२; देखो, योगदर्शन, १.१७; १.१८; ४.२९
43 वही, गा० २७०
44 वही, गा १०१-४
45 योगदृष्टिसमुच्चय, गा० ३१
46 वही, गा० ३८
47 वही, गा० ३९; १०; १८२
48 वही, गा० १० द्वितीय अपूर्वकरण में श्रेणियों का सिद्धान्त अन्तर्गभित है।
49 वही, पृ० २७
50 अभिधर्मकोशभाष्य, १.४१
51 योगशतक, पृ० ६ (गा० ९)
52 वही, पृ० ४० (श्लोक ४-५)
53 योगविंशिका, गा० ३
54 वही, गा० २०
55 ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय, श्लोक ३७,३८,५४
56 वही, श्लोक ५८
57 मध्यान्तविभागशास्त्र, पृ० ७५
58 ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय, श्लोक २१,९६,१८५
59 ३.१०
60 पृ० १०८ (गा० ४१२)
61 श्लोक, ६२
62 व्यासभाष्य, १·४८
63 महापुराण, २१·१२
64 वही, २१·६० आदि
65 वही, २१·२३१-४
66 ज्ञानार्णव, प्रकरण ३४-७
67 वही, २६·५४
68 योगदर्शन, २·५२
69 ज्ञानार्णव, २७·६
70 वही, २७·४-५
71 वही, २८·५
72 वही, २५·१८
73 वही, २५·८-१०
74 योगशास्त्र, १·१५
75 वही, ४·२
76 वही, ४·११२
77 वही, ४·११३
78 वही, प्रकाश ७-१०
79 वही, १२·१-२
80 वही, १२·६-८
81 वही, १२,२२
82 वही, १२·२५
83 वही, १२·२७
84 दर्शन और चिन्तन (पं० सुखलालजी के हिन्दी लेखों का संग्रह). खण्ड-१, पृ०२४८

परिशिष्ट

ग्रन्थ-सूची

अध्यात्मकमलमार्तण्ड (कवि राजमल्ल) : सम्पादक—पं० दरबारीलाल कोठिया आदि, प्रकाशक—वीर सेवा मंदिर, सरसावा, सन् १९४४

अध्यात्मकल्पद्रुम : विवेचक—मोतीचंद गिरधरलाल कापड़िया, प्रकाशक—श्री महावीर जैन विद्यालय, मुंबई, सन् १९७२

अध्यात्मकल्पद्रुमसार : प्रकाशक—श्री जिनदत्तसूरि मण्डल, दादावाड़ी, अजमेर (राजस्थान), सन् १९७३

अध्यात्मतत्त्वलोक (न्यायविजय) : प्रकाशक—हेमचन्द्राचार्य जैन सभा, पाटन, सन् १९४३

अध्यात्मतरंगिणी (सोमदेवाचार्य) : टीकाकार—पं० पन्नालाल साहित्याचार्य, प्रकाशक—राजकृष्ण जैन, अहिंसा मंदिर प्रकाशन, दरियागंज, दिल्ली, सन् १९६०

अध्यात्मपदावली : सम्पादक—डॉ० राजकुमार जैन, प्रकाशक—भारतीय ज्ञानपीठ, वाराणसी, सन् १९६५

अध्यात्मबिन्दु (हर्षवर्धनविरचित स्वोपज्ञवृत्ति सहित) : प्रकाशक—लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर, अहमदाबाद, सन् १९७२

अध्यात्मरसतरंग (गुजराती) : प्रकाशक—श्रीमद् राजचन्द्र आश्रम, आगास, सन् १९७३

अध्यात्मरहस्य (आशाधर) : व्याख्या०—जुगलकिशोर मुख्तार, प्रकाशक—वीर सेवा मंदिर, २१, दरियागंज, दिल्ली, प्रथम संस्करण, १९५७

अध्यात्मविचारणा (पं० सुखलाल संघवी) : प्रकाशक—गुजरात विद्यासभा, अहमदाबाद, सन् १९५८

अध्यात्मविज्ञानयोग प्रवेशिका : संकलनकर्ता—श्री गोपीचंद धाड़ीवाल, प्रकाशक—श्रीजिनदत्तसूरि मण्डल, दादावाड़ी, अजमेर, सन् १९७१

अध्यात्मसार (यशोविजय) : प्रकाशक—केशरबाई ज्ञान भण्डार स्थापक, जामनगर, वि० सं० १९९४

अध्यात्मोपनिषद् (यशोविजय) : प्रकाशक—केशरबाई ज्ञान भण्डार स्थापक, जामनगर, वि० सं० १९९४

अप्पाणं सरणं गच्छामि : लेखक—युवाचार्य महाप्रज्ञ, प्रकाशक—तुलसी अध्यात्म नीडम्, जैन विश्व भारती, लाडनूं (राजस्थान), सन् १९८१

अमितगति श्रावकाचार : प्रकाशक—दिगम्बर जैन पुस्तकालय, सूरत, वि०सं० २०१५

आत्मानुशासन (गुणभद्र) : प्रकाशक—श्रीमद् राजचन्द्र जैन शास्त्रमाला, आगास, १९७४

आदिपुराण (जिनसेन) : प्रकाशक—भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, सन् १९५१

आध्यात्मिक विकासक्रम (पं० सुखलाल संघवी) : प्रकाशक—गुर्जर ग्रन्थरत्न कार्यालय, अहमदाबाद, सन् १९२८

आनन्दघन ग्रन्थावली : सम्पादक—महताबचंद खारैड़ विशारद, प्रकाशक—श्री विजयचन्द जरगड़, जौहरी बाजार, जयपुर-३

आभा मण्डल : लेखक—युवाचार्य महाप्रज्ञ, प्रकाशक—आदर्श साहित्य संघ, चुरू, सन् १९८०

आयारो : सम्पादक—मुनि नथमल, (सम्प्रति युवाचार्य महाप्रज्ञ), प्रकाशक—जैन विश्व भारती, लाडनूं, वि०सं० २०३१

आराधना (जयाचार्य) : सम्पादन/अनुवाद—साध्वीप्रमुखा कनकप्रभा, प्रकाशक—जैन विश्व भारती, लाडनूं (राज०), सन् १९८१

आराधनासमुच्चय : योगसारसंग्रहश्च : सम्पादक—डा० आदिनाथ नेमिनाथ उपाध्ये, प्रकाशक—भारतीय ज्ञानपीठ, वाराणसी, सन् १९६७

आर्हद्दर्शन दीपिका (मंगलविजय) : प्रकाशक—यशोविजय जैन ग्रन्थमाला, काशी, वि० सं० २४५८

आवश्यक चूर्णि :

आवश्यक निर्युक्ति (हरिभद्रीय टीका) : ध्यान शतक पर आचार्य मलधारी हेमचन्द्र सूरिकृत टिप्पण, प्रकाशक—१—दे० ला० जैन पुस्तकोद्धार फण्ड, सूरत, २—आगमोदय समिति, मेहसाना

आवश्यकनिर्युक्तिदीपिका : भाष्यकार—माणिक्यशेखरसूरि, प्रकाशक—जैन ग्रन्थमाला, सूरत, सन् १९३९

इष्टोपदेश (पूज्यपाद) : प्रकाशक—परमश्रुत प्रभावक मण्डल, बम्बई, सन् १९५४

उत्तराध्ययनानि (चूर्णि सहित) : प्रकाशक—ऋषभदेव जी केशरीमलजी श्री श्वेताम्बर संस्था, रतनपुर, (मालवा), सन् १९३३

उपमितिभवप्रपञ्चकथा (श्री सिद्धर्षिगणि) : सम्पादक—मुनि चन्द्रशेखरविजय, प्रकाशक—कमल प्रकाशन, रतनपोल नाका, अहमदाबाद

उवासगदसाओ (देखिये, अंगसुत्ताणि भाग-३) : सम्पादक—मुनि नथमल, (सम्प्रति

युवाचार्य महाप्रज्ञ) प्रकाशक—जैन विश्व भारती, लाडनूं (राज०), वि० सं० २०३१

उपासकाध्ययन (यशस्तिलकचम्पू-सोमदेवसूरि) : अनु०—पं० कैलाशचन्द्र शास्त्री, प्रकाशक—भारतीय ज्ञानपीठ, सन् १९६४

एसो पंच णमोक्कारो : लेखक—युवाचार्य महाप्रज्ञ, प्रकाशक—आदर्श साहित्य संघ, चुरू, सन् १९७९

ओघनिर्युक्ति (द्रोणाचार्यवृत्ति सहित) : प्रकाशक—आगमोदय समिति, मेहसाना

औपपातिक-सूत्र : प्रकाशक—आगमोदय समिति, बम्बई

कायोत्सर्ग शतक : अनु०—मुनि दुलहराज, प्रकाशक—आदर्श साहित्य संघ, दिल्ली, सन् १९७६

कार्तिकेयानुप्रेक्षा (स्वामिकुमार) : प्रकाशक—रायचन्द्र ग्रन्थमाला, आगास, सन् १९६०

किसने कहा मन चंचल है : लेखक—युवाचार्यश्री महाप्रज्ञ, प्रकाशक—आदर्श साहित्य संघ, चुरू, सन् १९७९

गुणस्थान क्रमारोह (रत्नशेखरसूरि) : प्रकाशक—दे० लालभाई जैन पु० फण्ड, सूरत

गुरुगुण षट्त्रिंशिका (स्वोपज्ञ वृत्ति सहित) : प्रकाशक—आत्मानन्द सभा, भावनगर

गोम्मटसार (कर्मकाण्ड) : प्रकाशक—श्री परमश्रुत प्रभावक मण्डल, आगास, सन् १९७१

गोम्मटसार (जीवकाण्ड) : प्रकाशक—श्री परमश्रुत प्रभावक मण्डल, आगास, सन् १९७२

चारित्रसार (चामुण्डराय) : सम्पादक—उदयलाल काशलीवाल, प्रकाशक—मा० दि० जैन ग्रन्थमाला, बम्बई, सन् १९१७

चिदानन्दकृत बहोत्तरी : प्रकाशक—जै० ध० प्र० सभा, भावनगर

चेतना का ऊर्ध्वारोहण : लेखक—मुनि नथमल (सम्प्रति युवाचार्य महाप्रज्ञ), प्रकाशक—आदर्श साहित्य संघ, चुरू, सन् १९७८

जीतकल्पसूत्र (जिनभद्रगणि) : प्रकाशक—बबलचन्द्र केशवलाल मोदी, अहमदाबाद, वी० नि० सं० २४६६

जैन दृष्टिए योग : मो० गि० कापड़िया, प्रकाशक—महावीर जैन विद्यालय, बम्बई, सन् १९५४

जैन-योग : लेखक—मुनि नथमल (सम्प्रति युवाचार्य महाप्रज्ञ), प्रकाशक—आदर्श साहित्य संघ, चुरू, सन् १९७८

जैन-योग की परम्परा : लेखक—मुनि राकेशकुमार, प्रकाशक—तुलसी अध्यात्म नीडम्, जैन विश्व भारती, लाडनूं, सन् १९८२

जैन साधना-पद्धति में तपोयोग : लेखक—मुनिश्री श्रीचन्द्र, प्रकाशक—आदर्श साहित्य संघ, चूरू (राज०), सन् १९७९

ज्ञानसार (पद्मसिंह) : टीका०—त्रिलोकचन्द, प्रकाशक—मूलचन्द किशनदास कापड़िया, दिगम्बर, जैन पुस्तकालय, सूरत, वी० नि० सं० १९६४

ज्ञानार्णव (शुभचन्द्र) : व्या०—पं० पन्नालाल बाकलीवाल, प्रकाशक—श्रीमद् राजचन्द्र जैन शास्त्रमाला, आगास, सन् १९६१

तत्त्वानुशासन (श्री नागसेन) : प्रकाशक—(१) वीर सेवा मंदिर, दिल्ली, (२) जैन साहित्य विकास मण्डल, बम्बई,

तत्त्वार्थवार्तिक (अकलंक) : भाग-१,२ : सम्पादक—डॉ० महेन्द्रकुमार न्यायाचार्य, प्रकाशक—भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, सन् १९५३, १९५७

तत्त्वार्थश्लोकवार्तिकालंकार (विद्यानन्द) : प्रकाशक—निर्णयसागर, प्रेस, बम्बई, सन् १९१८

तत्त्वार्थसूत्र (भास्करनन्दिकृत सुखबोधा-वृत्ति सहित) : ओरियण्टल लाइब्रेरी पब्लिकेशन, मैसूर, सन् १९४४

तत्त्वार्थाधिगमसूत्र (भाष्य टीका) खण्ड १,२ : प्रकाशक—देवचन्द्र लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फण्ड, बम्बई

तुम अनन्त शक्ति के स्रोत हो : लेखक—मुनि नथमल (सम्प्रति युवाचार्य महाप्रज्ञ), प्रकाशक—भारतीय ज्ञानपीठ, वाराणसी, सन् १९६९

दशाश्रुतस्कन्ध : टीका०—आत्मारामजी महाराज, प्रकाशक—जैन शास्त्रमाला कार्यालय, लाहौर, सन् १९३६

दसवेआलियं : सम्पादक—मुनि नथमल (सम्प्रति युवाचार्य महाप्रज्ञ), प्रकाशक—जैन विश्व भारती, लाडनूं, सन् १९७४

दसकालियसुत्तम् (अगस्त्यसिंह चूर्णि सहित) : सम्पादक—मुनि पुण्यविजय, प्रकाशक—प्राकृत ग्रन्थ परिषद्, वाराणसी, सन् १९७४

द्वयाश्रयकाव्य : प्रकाशक—राजकीय ग्रन्थमाला, मुंबई, सन् १९१५

धर्मबिन्दु (हरिभद्रसूरि) : प्रकाशक—रॉयल एशियाटिक सोसाइटी, बंगाल, सन् १९४०

ध्यानदण्ड स्तुति :

ध्यानद्वात्रिंशिका (सिद्धसेन दिवाकर) : (दसवीं द्वात्रिंशिका)

ध्यानविचार : प्रकाशक—जैन साहित्य विकास मंडल, विले पार्ले, मुंबई, वि० सं० २०१७

ध्यानशतक (जिनभद्रक्षमाश्रमण) : प्रकाशक—विनयसुन्दरचरण ग्रन्थमाला, जामनगर वि० सं० १९९७

ध्यानशतक : अनुवाद—मुनि दुलहराज, प्रकाशक—आदर्श साहित्य संघ, दिल्ली, सन् १९७२

ध्यानशतक तथा ध्यानस्तव : सम्पादक—बालचन्द्र सिद्धांतशास्त्री, प्रकाशक—वीर सेवा मंदिर, दिल्ली, सन् १९७६

ध्यानशास्त्र (रामसेनाचार्य) : सम्पादक—जुगलकिशोर मुख्तार, प्रकाशक—वीर सेवा मंदिर ट्रस्ट, दिल्ली, सन् १९६३

ध्यानस्तव (भास्करनन्दी) : सम्पादक—सुजुको ओहिरा, प्रकाशक—भारतीय ज्ञानपीठ दिल्ली, सन् १९७३

नमस्कार स्वाध्याय (प्राकृत विभाग) : प्रकाशक—जैन साहित्य विकास मण्डल, बम्बई

नमस्कार स्वाध्याय (संस्कृत विभाग) ध्यान चतुष्टय विचार : प्रकाशक—जैन साहित्य विकास मण्डल, बम्बई, सन् १९६२

नियमसार (कुन्दकुन्द) : जैन ग्रन्थ रत्नाकर कार्यालय, बम्बई

पंचपरमेष्ठिमंत्रराजध्यानमाला (श्रावक नेमिदास) :

पंचास्तिकाय (कुन्दकुन्द) : प्रकाशक—रायचन्द्र जन शास्त्रमाला, बम्बई, वी० नि० सं० २४३१

परमात्मप्रकाश : योगसारश्च : सम्पादक—डॉ० आ० ने० उपाध्ये, प्रकाशक—परमश्रुत प्रभावक मण्डल, श्रीमद् राजचन्द्र आश्रम, आगास, वि०सं० २०२९

पासणाहचरियं (श्री देवभद्राचार्य) : प्रकाशक—मणिविजय ग्रन्थमाला, लींच

पाहुडदोहा (मुनि रामसिंह) : सम्पादक—हीरालाल जैन, प्रकाशक—गोपाल अम्बादास चवरे, कारंजा (बरार), सन् १९३३

प्राचीन जैन-साधना पद्धति : लेखिका—साध्वी राजीमती, प्रकाशक—श्रीमती भंवर-देवी सुराना, सुराना हाउस, सी-स्कीम, जयपुर (राज०), सन् १९७६

प्रेक्षाध्यान : आधार और स्वरूप : लेखक—युवाचार्य महाप्रज्ञ, प्रकाशक—तुलसी अध्यात्म नीडम्, जैन विश्व भारती, लाडनूं (राज०), सन् १९८०

प्रेक्षाध्यान : आसन और प्राणायाम : लेखक—मुनि किशन लाल, प्रकाशक—तुलसी अध्यात्म नीडम्, जैन विश्व भारती, लाडनूं (राज०), सन् १९८१

प्रेक्षाध्यान : श्वासप्रेक्षा : लेखक—युवाचार्य महाप्रज्ञ, प्रकाशक—तुलसी अध्यात्म नीडम्, जैन विश्व भारती, लाडनूं (राज०), सन् १९८१

बड़ा ध्यान (श्रीमज्जयाचार्य) : देखिये—"प्रेक्षा-ध्यान" मासिक, अगस्त १९८१, प्रकाशक—तुलसी अध्यात्म नीडम्, जैन विश्व भारती, लाडनूं

बृहद् द्रव्यसंग्रह (ब्रह्मदेव निर्मित वृत्ति सहित) : अनु०—जवाहरलाल शास्त्री, प्रकाशक—परमश्रुत प्रभावक मण्डल, श्रीमद् राजचन्द्र आश्रम, आगास, वि०सं० २०२२

भगवई (देखिये, अंगसुत्ताणि, भाग-२) : सम्पादक—मुनि नथमल (सम्प्रति युवाचार्य महाप्रज्ञ), प्रकाशक—जैन विश्व भारती, लाडनूं, वि० सं० २०३१

मन के जीते जीत : लेखक—मुनि नथमल (सम्प्रति युवाचार्य महाप्रज्ञ), प्रकाशक—आदर्श साहित्य संघ, चुरू, सन् १९७९

मनोनुशासन : लेखक—आचार्य तुलसी, प्रकाशक—आदर्श साहित्य संघ, चुरू, सन् १९७९

महापुराण (देखिये, आदिपुराण) :

महावीर की साधना का रहस्य : लेखक—मुनि नथमल (सम्प्रति युवाचार्य महाप्रज्ञ), प्रकाशक—आदर्श साहित्य संघ, चुरू, सन् १९७५

मोक्ष पाहुड (देखिये, षट् पाहुड) : प्रकाशक—नाना रामचन्द्र नाग, लोणंद, जि० सतारा

मैं, मेरा मन, मेरी शान्ति : लेखक—मुनि नथमल (सम्प्रति युवाचार्य महाप्रज्ञ), प्रकाशक—आदर्श साहित्य संघ, चुरू, सन् १९७०

यशस्तिलकचम्पू (सोमदेवसूरि) : देखिये, उपासकाध्ययन

योगदर्शन तथा योगविंशिका : पं० सुखलाल संघवी

योगदृष्टिसमुच्चय (हरिभद्र) : प्रकाशक—देवचन्द लालभाई पुस्तकोद्धारक फण्ड, बम्बई, सन् १९१३

योगप्रदीप (मंगलविजय) : प्रकाशक—हेमचन्द्र सावचन्द्र शाह, कलकत्ता, वी० नि० सं० २४६६

योगप्रदीप (अज्ञात) : प्रकाशक—जैन साहित्य विकास मण्डल, बम्बई, सन् १९६०

योगबिन्दु (हरिभद्र) : प्रकाशक—जैन धर्म प्रभावक सभा, भावनगर, सन् १९११

योगविंशिका (हरिभद्र) : प्रकाशक—आत्मानन्द सभा, भावनगर, सन् १९२२

योगविंशिका तथा पातंजल योगदर्शन वृत्ति (यशोविजय) : सम्पादक—पं० सुखलाल संघवी, प्रकाशक—जैन आत्मानन्द सभा, भावनगर, सन् १९२२

योगशतक (स्वोपज्ञवृत्ति सहित) **तथा ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चय** (हरिभद्र): सम्पादक—मुनि पुण्यविजय, प्रकाशक—लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर, अहमदाबाद, १९६५

योगशतक (हरिभद्र) : सम्पादक—इन्दुकला झवेरी, प्रकाशक—गुजरात विद्या सभा, अहमदाबाद, सन् १९५६

योगशास्त्र (हेमचन्द्र) : प्रकाशक—आ० श्रीमद्विजयदानसूरीश्वर जैन ग्रन्थमाला, १०, गोपीपुरा, सूरत, सन् १९३८

योगशास्त्र एक परिशीलन : लेखक—अमरमुनि, प्रकाशक—सन्मति ज्ञानपीठ, आगरा, सन् १९६३

योगसार (योगीन्दुदेव) : प्रकाशक—परमश्रुत प्रभावक मण्डल, बम्बई, सन् १९३७

योगसार (अज्ञात) : प्रकाशक—जैन साहित्य विकास मण्डल, बम्बई, सन् १९६०

योगसार प्राभृत (अमितगति) : सम्पादक—जुगलकिशोर मुख्तार, प्रकाशक—भारतीय ज्ञानपीठ, वाराणसी, सन् १९६८

योगसार संग्रह (श्री गुरुदास विरचित) : सम्पादक—डॉ० ए० एन० उपाध्ये, प्रकाशक—माणिकचन्द्र दि० जैन ग्रन्थमाला, बम्बई,

योगामृत (मुनि बालचन्द्र) : अनु०—श्री देशभूषण महाराज, प्रकाशक—कैलाशचन्द्र जैन (प्रो० राजा टायज डिप्टीगंज), दिल्ली

रत्नकरण्डश्रावकाचार (समन्तभद्र) : प्रकाशक—भा० दि० जैन ग्रन्थमाला, बम्बई, वी० नि० सं० २४५१

वसुनन्दि-श्रावकाचार : सम्पादक—पं० हीरालाल जैन, प्रकाशक—भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, सन् १९४४

विंशतिविंशिका (हरिभद्र) : सम्पादक—डॉ० अभ्यंकर, प्रकाशक—आर्यभूषण मुद्रणालय, पूना, सन् १९३२

विशेषावश्यक भाष्य : (१) सम्पादक—डॉ० नथमल टाटिया, प्रकाशक—रिसर्च इन्स्टीट्यूट, वैशाली, सन् १९७२, (२) एल० डी० इन्स्टीट्यूट, अहमदाबाद, सन् १९६६-६८

श्रावकाचार (अमितगति द्वितीय, वि० की ११वीं शती) : सम्पादक—राजमल बड़जात्या

षट्खण्डागम खण्ड ५, भाग १, २, ३, पुस्तक १३ : धवला टीका (वीरसेन), पृ० ६४-८८, भेलसा, सन् १९५५

षोडशक (हरिभद्र) : प्रकाशक—देवचन्द लालभाई पुस्तकोद्धारक फण्ड, मुंबई, सन् १९११

समयसार (कुन्दकुन्द) : प्रकाशक—भारतीय ज्ञानपीठ, काशी, सन् १९५०

समवायांग : सम्पादक—मुनि कन्हैयालाल, प्रकाशक—आगम अनुयोग प्रकाशन, दिल्ली, सन् १९६६

समाधितंत्र (देखिये, समाधि शतक) :

समाधिमरणोत्साहदीपक (सकलकीर्ति) : अनु०—हीरालाल सिद्धांतशास्त्री, प्रकाशक—वीर सेवा मंदिर, सरसावा, सन् १९३९

सम्बोधि : लेखक—मुनि नथमल (सम्प्रति युवाचार्य महाप्रज्ञ), प्रकाशक—आदर्श साहित्य संघ चुरू, सन् १९७१

सर्वार्थसिद्धि (पूज्यपाद) : अनु०—सिद्धांताचार्य पं० फूलचन्द्र शास्त्री, प्रकाशक—भारतीय ज्ञानपीठ, दिल्ली, सन् १९७१

साधना : प्रयोग और परिणाम : लेखक—मुनि किशनलाल, प्रकाशक—श्री खींवराज सेठिया, भीनासर (राज०), सन् १९८०

सुभाषितरत्नसंदोह (अमितगति) : प्रकाशक—निर्णयसागर प्रेस, बम्बई, सन् १९१७

सुभाषितरत्नसंदोह (With German translation) : Ed—R. Schmidt Z.D.M.G. V 59, प्रकाशक—हरिभाई देवकरण ग्रन्थमाला, कलकत्ता सन् १९१७-१९३९

स्थानांगसूत्र (अभयदेवसूरिकृत टीका सहित) : प्रकाशक—सेठ माणकलाल चुनीलाल, सेठ कान्तिलाल चुनीलाल, अहमदाबाद, सन् १९३७

हरिवंशपुराण (LVI) : सम्पादक—पन्नालाल जैन, प्रकाशक—भारतीय ज्ञानपीठ, काशी

सिद्धसेनदिवाकर-प्रणीत

ध्यान-द्वात्रिंशिका

[विश्लेषणात्मक अनुवाद]

□ **संपादन एवं अनुवाद—डॉ० नथमल टाटिया***

प्रस्तावना

सिद्धसेन-प्रणीत द्वात्रिंशिकाओं में **ध्यान-द्वात्रिंशिका** का दसवाँ स्थान है।

यद्यपि इसमें चौंतीस श्लोक हैं, तथापि इसे रूढिवशात् **द्वात्रिंशिका** कहा जाता है। इसकी ओर मेरा ध्यान अकस्मात् गया। संयोगवश मुनिश्री किशनलालजी का सहयोग मिला। हिन्दी अनुवाद का प्रयत्न किया गया। मुनिजी सतत श्रम करते रहे। दुरूह स्थलों पर युवाचार्यश्री महाप्रज्ञजी का निर्देशन एवं प्रेरणा प्राप्त होती रही। प्राथमिक अनुवाद सम्पन्न हुआ, किन्तु फिर भी कई स्थान अस्पष्ट रह गये, जो विशेष चर्चा की अपेक्षा रखते थे। अनुवाद को कुछ टिप्पणों सहित प्रकाशन योग्य बनाने का मेरा प्रयत्न अविच्छिन्न चल रहा था। इस बीच साध्वी निर्वाणश्री एवं उनकी सहयोगिनी समणी चिन्मयप्रज्ञा का आलम्बन मिला। साध्वी निर्वाणश्री के समालोचनात्मक प्रश्नों से अनुवाद अधिक संश्लिष्ट हो सका एवं यत्र तत्र संक्षिप्त टिप्पण लिखे गये। फलस्वरूप यह अनुवाद इस रूप में प्रस्तुत हो पाया।

प्रस्तुत **द्वात्रिंशिका** की कुछ विशेषताएं हैं। उस समय इस विषय का जो भी महत्त्वपूर्ण साहित्य उपलब्ध था, उसका जैन चिन्तन के परिप्रेक्ष्य में तुलनात्मक विवेचन के साथ अपने पक्ष को जिस गहराई से इसमें रखा गया है, वह अन्यत्र देखने में नहीं आता। वैसे तो जिनभद्रगणि, हरिभद्र, शुभचन्द्र, हेमचन्द्र आदि जैनाचार्यों ने जैन-ध्यान एवं योग के क्षेत्र में अनेक समन्वयात्मक अध्ययन प्रस्तुत किये हैं, परन्तु प्राचीन जैन ध्यान मार्ग की अपनी विशेषताओं का जैसा तुलनात्मक स्पष्टीकरण सिद्धसेन दिवाकर ने किया, वैसा और किसी ने शायद ही किया हो। उदाहरणार्थ, आर्त्त एवं

*निदेशक, अनेकान्त शोधपीठ, जैन विश्व भारती, लाडनूं (राज०)।

रौद्र-ध्यान के निरूपण में ग्रन्थकार ने बौद्ध-परम्परा में बहुचर्चित तृष्णा, भव एवं उपादान का कुशलतापूर्वक समावेश किया है (श्लोक ७), मिथ्यात्व एवं कषाय रूपी आस्रवों के संवर को ग्रन्थकार ने धर्मध्यान का मुख्य उद्देश्य बताया है (श्लोक २७), परम्परागत आज्ञा, अपाय, विपाक एवं संस्थान-विचय के स्थान पर चित्त, विषय एवं शरीर के स्वभाव-दर्शन पर जो बल दिया है (श्लोक २५), वह सिद्धसेन दिवाकर की अपनी मौलिक उद्भावना है, जिसका प्रेरणा-स्रोत बौद्धों की विपश्यना-भावना प्रतीत होती है। किन्तु मेरा ऐसा अभिमत है कि वस्तुतः प्राचीन जैन-परम्परा का धर्म-ध्यान ही भगवान् बुद्ध के विपश्यना निरूपण का प्रभवस्थान रहा है, यह प्राचीन जैन परम्परा कैसे लुप्त हो गई ? यह अवश्य विचारणीय प्रश्न है।

आत्मवाद एवं कारणवाद की चर्चा के प्रसंग में आचार्य सिद्धसेन ने बौद्ध-नैरात्म्यवाद एवं प्रतीत्यसमुत्पाद की गम्भीर समीक्षा की है (श्लोक ११, १२), जो उनके तलस्पर्शी बौद्ध दर्शन एवं जैन दर्शन के तुलनात्मक अध्ययन का एक असाधारण निदर्शन है। किसी अन्य दर्शन के मर्म तक पहुंचकर उसका यथावत् मूल्यांकन करते हुए अपने पक्ष को उसी गहनता से प्रस्तुत करना एक अत्यन्त दुष्कर कार्य है, जिसका सम्पादन सिद्धसेन ने अत्यन्त सहज और सरल रूप से किया है।

प्रस्तुत अनुवाद विद्वत्समाज की समीक्षा के लिए प्रकाशित किया जा रहा है। सिद्धसेन दिवाकर की **द्वात्रिंशिकाएं** जैन दर्शन एवं अन्य भारतीय दर्शनों के कई महत्त्वपूर्ण विषयों पर सर्वथा नया प्रकाश डालती हैं। इस शृंखला में **ध्यान-द्वात्रिंशिका** प्रकरण भी अपना विशेष स्थान रखता है। आशा है इस क्षेत्र में जैन विद्या के जिज्ञासु आगे आयेंगे और अन्य द्वात्रिंशिकाओं के अध्ययन में अपना योगदान देंगे।

प्रस्तुत अनुवाद एवं सम्पादन में हमने डॉ० ए० एन० उपाध्ये द्वारा संपादित Siddhasena's Nyāyāvatāra And Other Works (जैन साहित्य विकास मंडल, बंबई १९७१) में मुद्रित दसवीं द्वात्रिंशिका का उपयोग किया है। कुछ श्लोकों में हमने अर्थ की संगति को ध्यान में रखकर किञ्चित् पाठ-संशोधन भी किया है, जिसका औचित्य पाठक सहज ही समझ सकेंगे। इन संशोधनों का निर्देश हम नीचे कर रहे हैं।

मुद्रित पाठ		**संशोधित पाठ**
मपरः प्रत्ययात्मकम्	(श्लोक १)	अपरप्रत्ययात्मकम्
विदुषा	(,, ३)	विदुषां
पश्याना नाना	(,, ५)	पश्यानामना
चिन्तादि	(,, ८)	चित्तादि

मुत्थानां	(श्लोक ६)	मुत्थाना
नैक्ष्यं कर्ताद्ये	(,, ११)	नैक्ष्यकर्ताद्ये
प्रतीत्य संविद्भावस्तु	(,, १२)	प्रतीत्यसंविद्भावस्तु
प्रत्यय	(,, १४)	प्रत्यक्ष
घृणानुकम्पा पारुष्यं कार्पण्यं परिशुद्धये	(,, १८)	घृणानुकम्पे पारुष्य-कार्पण्य-परिशुद्धये
चित्रशेषाशय	(,, १६)	चित्रः शेषाशय
०मुपाचरत्	(,, २२)	०मुपाचरेत्
चित्र	(,, २४)	चित्त
वितर्कात्मा निमिता-मयकण्टकात्	(,, २५)	वितर्कात्म-निमित्तामयकण्टकान्
गति	(,, २५)	मति
संज्ञाज्ञाना	(,, २६)	संज्ञाऽज्ञाना
केवलोदीरणव्यये	(,, २८)	केवलोदीरणव्ययौ
सामार्थ्यात्	(,, २८)	सामर्थ्यं
विषयाख्याति	(,, ३०)	विषयख्याति
वेद्यादपि	(,, ३१)	वेद्याद्यपि
नन्त्यपरायणः	(,, ३२)	नन्यपरायणः
प्रज्ञप्ति निरुपाख्योऽथ	(,, ३२)	प्रज्ञप्तिर्निरुपाख्योऽथ
प्रदीपध्यान	(,, ३३)	प्रदीपध्मान

ध्यान-द्वात्रिंशिका

अविग्रहमनाशंसमपरप्रत्ययात्मकम् ।
यः प्रोवाचामृतं तस्मै वीराय मुनये नमः ॥१॥

राग एवं द्वेष से सर्वथा मुक्त एवं ज्ञानान्तर निरपेक्ष ज्ञान से युक्त अमृतमय देशना देने वाले उस महामुनि वीर को नमस्कार हो ।

स्वशरीरमनोऽवस्थाः पश्यतः स्वेन चक्षुषा ।
यथैवायं भवस्तद्वदतीतामागतावपि ॥२॥

(साधक) अन्तश्चक्षु से अपने मन और शरीर की अवस्थाओं की प्रेक्षा करता है एवं यह अनुभव करता है कि वर्तमान भव के अनुरूप ही अतीत और अनागत भव भी हैं ।

तात्पर्य यह है कि साधक अपने शरीर और मन की यथावत् प्रेक्षा करता हुआ अतीत और अनागत का वर्तमान की तरह ही साक्षात्कार कर लेता है।

किमत्राहं किमनहं किमनेकः किमेकधा।
विदुषां चोद्यतं चक्षुरत्रैव च विनिश्चयः ॥३॥

ज्ञानी पुरुष स्व एवं स्व से भिन्न, एक-अनेक तत्त्व को पुरुषार्थपूर्ण अर्थात् अप्रमत्त दृष्टि से देखता हुआ सत्य का सुदृढ़ निश्चय करता है।

आयारो के प्रारम्भ में जो "**इहमेगेसिं नो सण्णा भवइ तंजहा—पुरात्थिमाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि, दाहिणाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि** ……………… (I. १. १-३) **एवमेगेसिं जं णातं भवइ-अत्थि मे आया ओववाइए। जो इमाओ दिसाओ अणुदिसासो वा अणुसंचरइ, सव्वाओ दिसाओ सव्वाओ अणुदिसाओ जो आगओ अणुसंचरइ सोहं। से आयावाई, लोगावाई, कम्मावाई किरयावाई**" (I. १. ४-५ आदि सूत्र गुम्फित है, वह श्लोक का उद्गमस्थल प्रतीत होता है।

मोहोऽहमस्मीत्याबन्धः शरीरज्ञानभक्तिषु।
ममत्वविषयास्वादद्वेषात्तस्मात्तु कर्मणः ॥४॥

शरीर एवं बुद्धि के विभिन्न पर्यायों से "मैं अभिन्न हूं"—इस आग्रह को मोह या मिथ्यात्व कहा जाता है, जो ममत्व पूर्वक विषयों के प्रति आसक्ति या द्वेषरूपी कर्म से उत्पन्न होता है। (राग-द्वेष तथा मोह (मिथ्यात्व) बीजाङ्कुर न्याय से एक दूसरे को पुष्ट करते रहते हैं। यह भवचक्र है, जो अहर्निश चलता रहता है।)

जन्मकर्मविशेषेभ्यो दुःखापातस्तदेव वा।
आजस्त्रिकमपश्यानामनात्मव्यक्तचक्षुषाम् ॥५॥

दुःख की उत्पत्ति जन्म-विशेष और कर्म-विशेष से होती है, अर्थात् जन्म-भेद और कर्म-भेद ही दुःख के कारण हैं। वह दुःख उन अज्ञानियों के लिए प्रवहमान रहता है, जो आत्म-ज्ञान के अव्यक्त रहने के कारण सत्य को देख नहीं पाते।

पिपासाभ्युदयः सर्वो भवोपादानसाधनः।
प्रदोषापायगमनादार्त्तरौद्रे तु ते मते ॥६॥

सर्व प्रकार की तृष्णा का उद्भव भव और उपादान के कारण होता है। अर्थात् तृष्णा के मूल में भव और उपादान ही हैं। अविद्या या मिथ्यात्व से तृष्णा, तृष्णा से उपादान, उपादान से भव की उत्पत्ति होती है। प्रदुष्ट चित्त एवं हीन योनि ही आर्त्त और रौद्र-ध्यान के उद्भव स्थान हैं।

प्रस्तुत श्लोक में अविद्या-मिथ्यात्व-मोह का एवं श्लोक ५ में दुःख के हेतु का निरूपण किया गया है। यहाँ तृष्णा, भव और उपादान के माध्यम से उसी विषय का पुनर्व्याख्यान है। इसके उत्तरार्ध में अप्रशस्त ध्यान आर्त्त एवं रौद्र का उद्भवस्थान

बताया गया है।

बौद्ध दर्शनान्तर्गत प्रतीत्यसमुत्पाद सिद्धान्त के बारह अंगों में तृष्णा, उपादान एवं भव को महत्त्वपूर्ण स्थान प्राप्त है। एक ओर अविद्या एवं संस्कार तथा दूसरी ओर तृष्णा, उपादान एवं भव संसार-चक्र के मूलभूत कारण हैं।

इस प्रसंग में **पटिसम्भिदामग्ग** (पृ० ५८) का निम्नोद्धृत अंश पठनीय है—**पुरिमकम्मभवस्मिं मोहो अविज्जा, आयूहना सङ्खारा, निकन्ति तण्हा, उपगमनं उपादानं, चेतना भवो इमे पञ्च धम्मा पुरिमकम्मभवस्मिं इध पटिसन्धिया पच्चया।**

प्रस्तुत श्लोक में बौद्धों के प्रतीत्यसमुत्पाद सिद्धान्त के मूल तत्त्वों के आधार पर आर्त्त एवं रौद्र-ध्यान के स्वरूप पर मार्मिक तुलनात्मक एवं समन्वयात्मक प्रकाश डाला गया है।

आलम्बनपरीणामविशेषोद्भवभक्तयः।
निमित्तमनयोराद्यं परिणामस्तु कारणम् ॥७॥

आर्त्त और रौद्र-ध्यान के विभिन्न प्रकारों का उद्भव आलम्बन एवं परिणाम—इन दोनों में आलम्बन निमित्त-हेतु है एवं परिणाम कारण-हेतु है।

तात्पर्य यह है कि आलम्बनों की विभिन्नता से आर्त्त और रौद्र-ध्यान में विभिन्नता उत्पन्न होती है। अर्थात् विभिन्न प्रकार के आलम्बन ही आर्त्त और रौद्र-ध्यान की विभिन्नता का निमित्त-हेतु हैं। दूसरी ओर आत्मा के परिणाम भेद के आधार पर भी आर्त्त और रौद्र-ध्यान की विभिन्नता पाई जाती है। आत्मा के तीव्र, मध्य और मृदु परिणामों के कारण आर्त्त एवं रौद्र-ध्यान के विपाक भी विभिन्न प्रकार के होते हैं।

भवः प्रमादचित्तादि-प्रवृत्तिद्वारसंग्रहः।
हिंसादिभेदोपचयः संवरैकपराभवः ॥८॥

प्रमादयुक्त चित्त आदि (अर्थात् मन, वचन एवं काय) की प्रवृत्ति—ये तीन आस्रवद्वार हैं, जो संसार के कारण होने से भव कहलाते हैं। भव की परिपुष्टि हिंसा, अनृत, स्तेय आदि के कारण होती है। एकमात्र संवर से ही आस्रव पर विजय पाई जा सकती है।

इस कारिका में आस्रव एवं संवर के कार्य का उल्लेख किया गया है। आस्रव के लिए यहां भव शब्द का प्रयोग हुआ है। प्रमाद युक्त प्राणव्यपरोपण आदि क्रियायें आस्रवद्वार है। तुलना करें—**तत्त्वार्थसूत्र** (VII. ८) : **प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा।**

परस्परसमुत्थाना विषयेन्द्रियसंविदः।
पित्रादिवदभिन्नास्तु विषया भिन्नवृत्तयः ॥९॥

विषय, इन्द्रिय एवं ज्ञान एक दूसरे को उत्पन्न करते हैं। वे परस्पर भिन्न भी हैं और अभिन्न भी। विषय अपनी विभिन्न पर्यायों के कारण विभिन्न होने पर भी

पिता-पुत्र आदि की तरह कथञ्चित् अभिन्न भी हैं।

तात्पर्य यह है कि पुत्र के बिना पिता का और पिता के बिना पुत्र का निरूपण करना संभव नहीं है। अतः वे कथञ्चित् अभिन्न भी हैं।

इस प्रसंग में **अभिधर्मकोष-भाष्य** (१·४२) का निम्नोक्त पाठ तुलनीय है—

चक्षुर्हि प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम्। तत्र कः पश्यति को वा दृश्यते। निर्व्यापारं हीदं धर्ममात्रं हेतु फलमात्रं च।

यहां चक्षु, रूप एवं चक्षुर्विज्ञान—इन तीनों का परस्पर समुत्थान बताया गया है।

एकस्मिन् प्रत्ययेऽष्टांगकर्मसामर्थ्यसंभवात्।
नानात्वैकपरीणामसिद्धिरष्टौ तु शक्तितः ॥१०॥

एक ही हेतु (कर्मरूप प्रत्यय) में अष्टविध कर्म उत्पन्न करने का सामर्थ्य है। अतः एक ही कर्म अनेक भी है, एक भी है। अपनी विभिन्न शक्तियों के कारण वह अष्ट प्रकार है।

नाहमस्मीत्यसद्भावे दुःखोद्वेगहितैषिता।
न नित्यानित्यनानैक्यकर्त्राद्येकान्तपक्षतः ॥११॥

"मैं हूं"—इस प्रत्यय से स्वतःसिद्ध आत्मा का अस्तित्व यदि अस्वीकार किया जाए तो संवेग और मोक्षाभिलाष व्यर्थ हैं तथा आत्मा को एकान्त रूपेण नित्य, अनित्य, एक, अनेक, कर्त्ता अथवा अकर्त्ता आदि मानने पर भी संवेग एवं मोक्षाभिलाष निष्प्रयोजन हैं।

प्रायः ऐसी ही युक्ति के आधार पर एक बौद्ध दार्शनिक ने आत्मवादियों के आत्मसिद्धान्त की उत्पत्ति का निरूपण करते हुये लिखा है—

सुखी भवेयं दुःखी वा मा भुवमिति तृष्यतः।
यैवाहमिति धीः सैव सहजं सत्त्वदर्शनम् ॥
न ह्यपश्यन्नहमिति कश्चिदात्मनि स्निह्यति।

—**प्रमाणवार्तिक I. २०२-३·**

मैं सदैव सुखी रहूं, कभी भी दुःख मुझे स्पर्श न करे—ऐसी तृष्णा से अभिभूत व्यक्ति सहज ही शाश्वत आत्मतत्त्व मान बैठता है। आत्मा को देखे बिना कोई आत्मा में स्नेहासक्त नहीं बनता। तात्पर्य यह है कि आत्मवादी सहज ही तृष्णाभिभूत हो जाता है।

इस पर सिद्धसेन दिवाकर का कहना है, इस सहज आत्मसिद्धि को मानने पर ही बौद्धों द्वारा स्वीकृत दुःख-दर्शन एवं निर्वाण की सार्थकता सिद्ध हो सकेगी।

उत्पत्तेरेव नित्यत्वमनित्यत्वं च मन्यते।
प्रतीत्यसंविद्भावस्तु कारकेषूपनीयते ॥१२॥

नित्यता एवं अनित्यता ये दोनों धर्म उत्पत्ति क्रिया से सम्बन्धित हैं। प्रतीत्य-संविद्भाव अर्थात् पदार्थों का परस्पर सापेक्ष अस्तित्व या ज्ञान का विषय होना। यह सापेक्षता विभिन्न कर्ता, कर्म, करण आदि कारकों पर आधारित है।

किसी वस्तु का अस्तित्व या ज्ञान का विषय होना परस्पर सापेक्ष कारकों पर आधारित है। तात्पर्य यह है कि उत्पत्ति 'प्रतीत्यसमुत्पन्न' होने के कारण अनित्य है, परन्तु वह अपने अविच्छिन्न प्रवाह के कारण नित्य भी है। 'प्रतीत्यसमुत्पाद' सिद्धान्त को स्वीकृत करने पर नित्यत्व-अनित्यत्व रूप अनेकान्त में कोई बाधा नहीं आती। इस सत्य की पुष्टि प्रस्तुत श्लोक के उत्तरार्ध में की गई है। वस्तुतः बौद्ध-दर्शन की यह मान्यता है कि वस्तु न शाश्वत है और न अशाश्वत। यह मान्यता तभी बुद्धिगम्य हो सकती है जब हम नित्यता-अनित्यता रूप अनेकान्त को स्वीकार करें। **अभिधर्मकोश** (२.४६) में कहा गया है—**जन्यस्य जनिका जातिर्न हेतुप्रत्ययर्योविना**—यहा 'जाति' को एक स्वतन्त्र धर्म मानकर प्रतिपादन किया गया है कि जन्य पदार्थ-मात्र की जननी 'जाति' है। साथ-साथ यह भी कहा गया है कि उपयुक्त हेतु एवं प्रत्ययों के बिना किसी जन्य पदार्थ की उत्पत्ति सम्भव नहीं है। अतः एक प्रकार का विरोध उपस्थित होता है कि जब सब जन्य पदार्थों की जनिका जाति है तो हेतु एवं प्रत्यय जन्य पदार्थों का क्या उपकार करते हैं ? अर्थात् जाति एवं हेतु —इन दोनों में किसी एक का अस्तित्व मानने पर भी सारी संगति बैठ जाती है। यदि जाति को मानना ही हो तो उसे नित्य-अनित्य उभयात्मक मानना ही युक्तियुक्त होगा। इस तथ्य को सिद्धसेन दिवाकर ने प्रस्तुत श्लोक में प्रतिपादित किया है।

जातिलिंगपरीणामकालव्यक्तिप्रयोजनाः।
संज्ञा मिथ्याऽपरा दृष्टाः परिक्षिण्वन्त्यचेतसः ॥१३॥

जाति (सामान्य-लक्षण), लिङ्ग (हेतु—अनुमान के साधन), परिणाम (पदार्थों के परिणमन सम्बन्धी सिद्धान्त), काल (अतीत आदि कालों का अस्तित्व), व्यक्ति (स्वलक्षण), प्रयोजन (आशय या अभिप्राय)—इन विषयों पर मिथ्या संज्ञाएं आधारित हैं, जो अज्ञानी के दुःख के हेतु बनती हैं। इसी तथ्य का निरूपण **दृष्टि-प्रबोध द्वात्रिंशिका** के चतुर्थ श्लोक में सिद्धसेन दिवाकर ने इस प्रकार किया है—

प्रमाणाम्यनुवर्तन्ते विषये सर्ववादिनाम्।
संज्ञाभिप्रायभेदात्तु विवदन्ते तपस्विनः ॥

प्रमाण अपने-अपने विषयों में सहज रूप से प्रवृत्त होते हैं। यह तथ्य सब चिन्तकों के लिए समान रूप से लागू होता है, परन्तु विभिन्न दृष्टियों के समर्थक तथा कथित तपस्वी दार्शनिक अपनी-अपनी मान्यताओं को लेकर भिन्न-भिन्न संज्ञाओं एवं आशयों के कारण वाद-विवाद में प्रवृत्त होते हैं इस तथ्य का समर्थन आचार्य वसुबन्धु ने भी अपने **अभिधर्मकोष** (I. २१) में इस प्रकार किया है—

विवादमूलसंसारहेतुत्वात् क्रमकारणात्।
चैतेभ्यो वेदनासंज्ञे पृथक्स्कन्धौ निवेशितौ ॥

सारे विवाद एवं कलहों के मूल में दो तत्त्व विद्यमान हैं—कामनाओं में आसक्ति एवं अपनी-अपनी दृष्टि के प्रति आग्रह। कामनाओं की आसक्ति के कारण गृहस्थ संसार में फंसे रहते हैं। विभिन्न मत-मतान्तरों के प्रति आग्रह के कारण प्रव्रजित संन्यासी संसार-चक्र में परिभ्रमण करते रहते हैं। तात्पर्य यह है कि वेदना-आस्वाद के कारण गृहस्थ एवं विपरीत संज्ञाओं के कारण प्रव्रजित संन्यासी संसार में चक्र काटते रहते हैं। इसीलिए भगवान् बुद्ध ने वेदना और संज्ञा का स्वतन्त्र धर्मों (पदार्थों) के रूप में उपदेश दिया है।

यथार्थं वा स्यात् संबंधः शब्दादीन्द्रियचेतसाम्।
तदस्य जगतः सत्त्वमात्मप्रत्यक्षलक्षणम् ।।१४।।

(अब ग्रंथकार उपर्युक्त मन्तव्यों की समीक्षा के प्रसंग में कहते हैं—) विषय, इन्द्रिय एवं विज्ञान यथार्थ हैं। "प्रतीत्य समुत्पन्न" होने से वे अयथार्थ सिद्ध नहीं होते। किसी दृष्टि से अयथार्थ माने भी जायें तो भी वैकल्पिक रूप से इन्हें यथार्थ मानना युक्तिसंगत है। इस जगत् का अस्तित्व आत्म-प्रत्यक्ष है, अतः इसका अपलाप नहीं किया जा सकता है।

अपने मौलिक मन्तव्य को सुरक्षित रखते हुए भी अनेकान्तवाद, प्रतीत्यसमुत्पादवाद एवं मायावाद काफी निकट पहुंचते हैं। अनेकान्तवाद वस्तु के स्वरूप का अपलाप नहीं करता है। परन्तु साथ ही साथ यह भी स्वीकार करता है कि वस्तु का जो स्वरूप दृष्टिगोचर होता है, वह हमारी स्थूल-इन्द्रिय एवं ज्ञानशक्ति सापेक्ष है। स्थूल इन्द्रियों द्वारा निरपेक्ष सत्य का ज्ञान संभव नहीं। अतः इस अर्थ में हमारे ज्ञान का विषयभूत समस्त जगत् एक प्रकार से माया जैसा ही है। सत्कार्यवादी सांख्ययोगदर्शन ने भी गुणों के पारमार्थिक स्वरूप को अज्ञात ही माना है, जैसा कि इस कारिका से स्पष्ट है—

गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति।
यत्तु दृष्टिपथं प्राप्तं तन्मायेव सुतुच्छकम्।।

पातञ्जल योगदर्शन भाष्य (IV. १३) में उद्धृत

इसी प्रकार बौद्धदर्शन का "प्रतीत्यसमुत्पाद" भी प्रतीयमान धर्मों को परस्पर उत्पन्न होने के कारण शून्य मानता हुआ भी उनका ऐकान्तिक नास्तित्व स्वीकार नहीं कर सकता। तात्पर्य यह है कि अनेकान्तवाद, मायावाद एवं प्रतीत्यसमुत्पादवाद स्थूल दृष्टि से एक दूसरे के विरोधी होने पर भी सूक्ष्मद्रष्टा के लिए इनका विरोध क्रमशः विलीन होता जाता है।

द्रव्यपर्यायसंकल्पश्चेतस्तद्व्यञ्जकं वचः।
तद्यथा यच्च यावच्च निरवद्येति योजना ।।१५।।

(चित्त एवं वचन की परिभाषा देते हुए ग्रंथकार कहते हैं) द्रव्य एवं पर्यायों का ज्ञान ही चेतस् है एवं उस ज्ञान की व्यञ्जना ही वचन है। चित्त एवं वचन दोनों यथार्थ हैं। वे द्रव्य, क्षेत्र, काल और भाव से सिद्ध हैं। इस प्रकार द्रव्य पर्याय संबन्धी

दार्शनिक योजना निर्दोष एवं यथार्थ है ।

निषेकादिजरापाकपर्यन्तं पौरुषं यथा ।
सम्यग्दर्शनभावादिरप्रमाद विधिस्तथा ।।१६।।

जिस प्रकार चार पुरुषार्थों की सिद्धि के लिए गर्भाधान से मृत्यु पर्यन्त अनेक संस्कारों का विधान (मनुस्मृति २/१६ जैसे स्थलों में उपलब्ध) है, उसी प्रकार सम्यक्त्व दीक्षा के बीजारोपण से लेकर अप्रमाद के पूर्ण अभ्यास पर्यन्त विभिन्न संस्कारों द्वारा साधक चेतना का ऊर्ध्वारोहण करता है ।

शब्दादिषु यथालोकश्चित्रावस्थः प्रवर्तते ।
तद्वृत्तमात्मप्रत्यक्षं त्याज्यमित्युभयो नयः ।।१७।।

जगत् के प्राणी (राग-द्वेषादि) विभिन्न अवस्थाओं का अनुभव करते हुए शब्दादि विषयों में प्रवृत्ति-निवृत्ति करते हैं । यह प्रवृत्ति और निवृत्ति आत्म-प्रत्यक्ष है। प्रवृत्ति एवं निवृत्ति रूप दोनों नय वस्तुभूत सोता हैं ।

तात्पर्य यह कि जगत् के पदार्थ उपादेय एवं हेय दोनों प्रकार के हैं । इन्हें हम मिथ्या प्रमाणित नहीं कर सकते ।

घृणानुकम्पे पारुष्यकार्पण्य-परिशुद्धये ।
व्रतोपव्रतयुक्तस्तु स्मृतिस्थैर्योपपत्तये ।।१८।।

(इस श्लोक में व्रत एवं उपव्रतों की सार्थकता सिद्ध की गई है । अहिंसा व्रत के अंगीभूत) दया एवं अनुकम्पा द्वारा परुषता एवं कृपणता की परिशुद्धि होती है । (शेष) व्रतों एवं उपव्रतों द्वारा स्मृति-स्थैर्य (जागरूकता) प्राप्त है ।

उपधानविधिश्चित्रः शेषाशयविशोधनः ।
न्याय्यो वातादिवैषम्यविशेषौषधकल्पवत् ।।१९।।

विचित्र (अनेकविध) उपधान-विधि (तपोयोग) द्वारा विविध प्रकार की अवशिष्ट (क्लेश, कर्म एवं विपाक) की वासनाओं का शोधन युक्तिसिद्ध है । जिस प्रकार विशिष्ट औषध-कल्प द्वारा वात, कफ आदि धातुओं की विषमता दूर होती है ।

तात्पर्य यह है कि व्रतों एवं उपव्रतों द्वारा निरुद्ध कर्मों के अतिरिक्त कर्मवासनाओं की निर्जरा तपोयोग द्वारा संभव है । तुलना करें—**तत्त्वार्थभाष्य टीका** (IX. ६) : **संयमात्मनः शेषाशयविशोधनार्थं बाह्याभ्यन्तरतपनं** तपः ।

न विधिः प्रतिषेधो वा कुशलस्य प्रवर्तितुम् ।
तदेव वृत्तमात्मस्थं कषायपरिपक्तये ।।२०।।

कुशल व्यक्ति के लिए प्रवृत्ति के विधान एवं निषेध अनिवार्य नहीं हैं । (जो आचरण अज्ञानी व्यक्ति को संसारचक्र में फँसाए रखता है) वही ज्ञानी व्यक्ति के लिए कषायमुक्ति का साधन बन जाता है ।

इस संदर्भ में **आयारो** का यह सूत्र उल्लेखनीय है—'**कुसले पुण णो बद्धे, णो मुक्के। से जं च आरभे, जं च णारभे** (I. २, १८२-८३)। कुशल पुरुष अपनी प्रवृत्ति और निवृत्ति में न बद्ध होता है और न मुक्त, अर्थात् ज्ञानी व्यक्ति प्रवृत्ति-निवृत्ति रूप कर्मफलों से अस्पृष्ट रहता है। इस प्रसंग में वसुबंधु द्वारा **अभिधर्मकोष भाष्य** (XI. ३४) में उद्धृत निम्नलिखित श्लोक विशिष्ट प्रकाश डालता है—

कृत्वाऽबुधोऽल्पमपि पापमधः प्रयाति
कृत्वा बुधो महदपि प्रजहात्यनर्थम्।
मज्जत्योऽल्पमपि वारिणि संहतं हि
पात्रीकृतं महदपि प्लवते तदेव॥

अज्ञानी व्यक्ति स्वल्प पाप से ही अधोगति में चला जाता है, जबकि प्रज्ञावान् व्यक्ति महान् पाप करता हुआ भी अनर्थों से बच जाता है। जिस प्रकार एक छोटी-सी सूई घनीभूत होने के कारण पानी में डूब जाती है और जहाज रूप में परिणत विशाल लौहखंड पानी की सतह पर तैरता रहता है।

न दोषदर्शनाच्छुद्धं वैराग्यं विषयात्मसु।
मृदुप्रवृत्त्युपायोऽयं तत्त्वज्ञानं परं हितम्॥२१॥

विषय एवं शरीर आदि के दोष-दर्शन मात्र से शुद्ध वैराग्य संभव नहीं है। यह तो एक प्रारम्भिक सरल प्रवृत्ति है। वास्तविक आत्महित तो तत्त्वज्ञान या सम्यग्दर्शन से ही संभव है।

इस प्रसंग में **श्रीमद्भगवद्गीता** (II, ५९) का निम्नलिखित श्लोक काफी प्रकाश डालता है—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते॥

(रूप, रस आदि विषयों से निवृत्त) निराहार व्यक्ति अपने को विषयों से हटा लेता है, परन्तु इससे आत्मशुद्धि नहीं होती, क्योंकि विषयों के प्रति उसकी आसक्ति बनी रहती है। यह आसक्ति आत्म-दर्शन से टूटती है। अर्थात् सम्यक्-दर्शन से ही वास्तविक वैराग्य संभव है।

श्रद्धावान् विदितापायः परिक्रांतपरीषहः।
भव्यो गुरुभिरादिष्टो योगाचारमुपाचरेत्॥ २२॥

दुःख-ज्ञान से जिसे श्रद्धा उपलब्ध है, जिसमें परीषहों को सहने का पराक्रम है एवं जिसे गुरु ने आदेश दे दिया है, वही साधक वस्तुतः योगाभ्यास का अधिकारी है।

प्रस्तुत श्लोक में '**श्रद्धावान् विदितापायः**' यह अभ्युक्ति 'दुःख तत्त्व के सम्यक् दर्शन होने पर ही श्रद्धा की उत्पत्ति होती है', इस तथ्य का निरूपण करती है। आचार्य

वसुबंधु विरचित **अभिधर्मकोशभाष्य** (II) का दुःख विषयक यह कथन कि श्रद्धा का रहस्य दुःख में छिपा हुआ है (**दुःखोपनिषच्छ्रद्धा**) इस सत्य की परिपुष्टि करता है।

शुचौ निष्कंटके देशे समप्राणवपुर्मनाः ।
स्वस्तिकाद्यासनजयं कुर्यादेकाग्रसिद्धये ।। २३ ।।

साधक स्वच्छ व निष्कंटक (स्त्री, पशु एवं पण्डक रहित) स्थान में प्राण एवं मन को संतुलित कर एकाग्रता की सिद्धि के लिए स्वस्तिकादि आसनों पर विजय पाने का प्रयत्न करे।

प्राणायामो वपुश्चित्तजाड्यदोषविशोधनः ।
शक्त्युत्कृष्टकलत्कार्यः प्रायेणैश्वर्यसत्तमः ।। २४ ।।

(ऐसी आसन-सिद्धि के अनन्तर) प्राणायाम द्वारा शरीर एवं चित्त की जड़ता दूर करे। इस प्राणायाम के द्वारा उत्कृष्ट शक्तियों की प्राप्ति होती है एवं सभी प्रकार के (अणिमा आदि) ऐश्वर्य उपलब्ध होते हैं।

क्रूरक्लिष्टवितर्कात्म-निमित्तामय कण्टकान् ।
उद्धरेन् मतिशब्दादिवपुःस्वाभाव्य दर्शनात् ।। २५ ।।

क्रूर, क्लेशयुक्त एवं हिंसात्मक निमित्त रूपी व्याधि-कंटकों को दूर करे। यह मन, शब्दादि विषय एवं काय के स्वभाव की प्रेक्षा से ही संभव है।

चरस्थिरमहत्सूक्ष्मसंज्ञाऽज्ञानार्थसंगतिः ।
यथासुख जयोपायमिति यायाज्जितं जिनम् ।।२६ ।।

नित्य-अनित्य, महत्-सूक्ष्म, ज्ञान-अज्ञान रूपी परस्पर विरोधी अर्थों की संगति युक्ति सिद्ध है। (इस संगति की देशना जिन भगवान् ने अनेकांत के माध्यम से की है। अतः) परस्पर विरोधी दृष्टियों पर सहज विजय पाने वाले, आत्मजयी जिन भगवान् की शरण स्वीकार करे।

इत्यास्रवनिरोधोऽयं कषायस्तम्भलक्षणः ।
तद्धर्म्यमस्माच्छुक्लं तु तमःशेषक्षयात्मकम् ।। २७ ।।

इस प्रकार यह आस्रवों के निरोध का प्रतिफलन कषायोपशमन है। यही धर्मध्यान है। इससे साधक शुक्ल-ध्यान की ओर अग्रसर होता है, जिससे अवशिष्ट तम (कषाय एवं अज्ञान) का नाश होता है (यह पृथक्त्व-वितर्क-सविचार रूप प्रथम शुक्ल-ध्यान की अवस्था है)।

उपर्युक्त श्लोकत्रय में धर्मध्यान का जो प्रतिपादन किया गया है, वह जैन ध्यान-मार्ग पर एक असाधारण प्रकाश डालता है। प्राचीन परम्परा में धर्म-ध्यान के अन्तर्गत आज्ञाविचय, उपायविचय, विपाकविचय एवं संस्थानविचय का विधान है। प्रस्तुत पद्यों में ग्रन्थकार धर्मध्यान की एक नई व्याख्या उपस्थित करते हैं। उनका कहना है कि ज्ञान,

विषय एवं शरीर के अवलोकन द्वारा हिंसा, द्वेष आदि चित्तवृत्तियों का विशुद्धीकरण किया जा सकता है, जिसकी तुलना विपश्यना भावना के अन्तर्गत काय, वेदना, चित्त एवं धर्मों के विचय से की जा सकती है (**अभिधर्मकोश** VI. 14)। नित्यत्व-अनित्यत्व आदि द्वन्द्वात्मक दृष्टियों का समाधान अनेकान्त रूपी मध्यस्थभाव के अनुशीलन द्वारा किया जा सकता है। कषाय एवं मिथ्यादृष्टियों का आस्रव के रूप में निरूपण कर उनके निरोध को धर्म-ध्यान का मर्म बताया गया है। धर्म-ध्यान का ऐसा युक्तियुक्त निरूपण किसी अन्य जैनाचार्य ने शायद ही किया हो। बौद्ध परम्परागत विपश्यना भावना का भी समावेश ग्रन्थकार ने धर्म-ध्यान में कुशलता से किया है। वस्तुतः धर्म-ध्यान और विपश्यना—इन दोनों की विचयात्मकता एक दूसरे को किसी बिन्दु पर एक कर देती है। **अभिधर्मकोश** अध्याय २ की कारिका ३ में धर्म-प्रविचय स्वरूप होने के कारण बुद्धकृत अभिधर्म देशना को सार्थक बताया गया है। वह मननीय है। कारिका इस प्रकार है—

धर्माणां प्रविचयमन्तरेण नास्ति
क्लेशानां यत उपशान्तयेऽभ्युपायः।
क्लेशैश्च भ्रमति भवार्णवेऽत्र लोक
स्तद्धेतोरत उदितः किलैषशास्त्रा॥

नेहारम्भणचारोऽस्ति केवलोदीरणव्ययौ।
अनन्तैश्वर्य सामर्थ्यं स्वयं योगी प्रपद्यते॥२८॥
तत्क्षीयमाणं क्षीणं तु चरमाभ्युदयक्षणे।
कैवल्यकारणं पंककललाम्बुप्रसादवत्॥२९॥ (युग्मम्)

यहां (शुक्ल-ध्यान के द्वितीय चरण में) आलम्बनों में संचरण नहीं होता है। (अतः इस ध्यान को एकत्व-वितर्क-अविचार संज्ञा दी गई है।) केवलमात्र उदीरण एवं क्षय होता है।

यह (ज्ञानावरणीय एवं चारित्र-मोहनीय कर्म की) क्षीयमाण अवस्था है। (जो १० वें गुणस्थान में होती है; इसके अनन्तर कषायों के संपूर्ण) क्षय से योगी चरम अभ्युदय अवस्था में पहुंचता है। (यहां दसवें एवं बारहवें गुणस्थान का वर्णन है। दसवें गुणस्थान में चारित्र-मोहनीय का संज्वलन अंश क्षीयमाण की अवस्था में रहता है। बारहवें गुणस्थान में) कैवल्य उदय के पूर्व क्षण में यह कषाय क्षीण पर्याय में आता हुआ कैवल्य का कारण बनता है। इस कैवल्य की तुलना संपूर्ण रूप से पंक-रहित निर्मल जल से की गई है।

चक्षुर्वद्विषयख्यातिरवधिज्ञानकेवले।
शेषवृत्तिविशेषात्तु ते मते ज्ञान दर्शने॥३०॥

अवधिज्ञान तथा केवलज्ञान में विषयों का साक्षात्कार उसी प्रकार होता है, जिस प्रकार चक्षु द्वारा अपने विषयों का साक्षात्कार किया जाता है। (यद्यपि चक्षुर्ज्ञान वास्तव में परोक्षज्ञान है तथापि पारमार्थिक प्रत्यक्षज्ञान—अवधि और केवलज्ञान की

तुलना किसी परोक्षज्ञान से करनी हो तो चक्षुर्ज्ञान से ही की जा सकती है। चक्षुर्ज्ञान साक्षात् ज्ञान का प्रतीक है।) केवली के ज्ञान एवं दर्शन में अपना वैशिष्ट्य है जो उन्हें अन्य ज्ञानवृत्तियों से पृथक् प्रमाणित करता है।

जगत्स्थितिवशादायुस्तुल्यं वेद्याद्यपि त्रयम् ।
करोत्यात्मसमुद्घाताद्योगशान्तिरतः परम् ।।३१।।

केवली संसार-स्थित की चरमावस्था में आत्म-समुद्घात द्वारा वेदनादि कर्मत्रय (अर्थात् वेदनीय, नाम, गोत्र) को आयु के समकालीन बनाते हुए अयोगी गुणस्थान में सभी प्रकार के योगों की उपरति करते हैं।

सर्वप्रपञ्चोपरतः शिवोऽनन्यपरायणः ।
सद्भावमात्रप्रज्ञप्तिर्निरुपाख्योऽथ निर्वृतः ।।३२।।

साधक सर्वप्रकार के प्रपञ्चों से रहित, शिव, अनुपम, परमपद रूप निर्वाण की उपलब्धि करता है, जो सत्ता मात्र द्वारा उपलक्षित एवं अनिर्वचनीय है।

मूलमध्यमककारिका XXV. २४ श्लोकांश **'सर्वोपलम्भोपशमः सर्वप्रपञ्चोपशमः शिवः'** प्रस्तुत श्लोक के प्रथम चरम **सर्वप्रपञ्चोपरतः शिवः'** से तुलनीय है।

प्रदीपध्मानवद्ध्यानं चेतनावद्विचेष्टितम् ।
ते विकल्पवशाद्भिन्ने भवनिर्वाणवर्त्मनि ।।३३।।

संसार से मुक्ति की ओर ले जाने वाले ध्यान-मार्ग के दो विकल्प हैं। एक की तुलना प्रदीप के बुझने से और दूसरे की तुलना एकाग्रता युक्त सचेतन प्रवृत्ति से की गई है।

ये दो विकल्प शुक्लध्यान के तृतीय एवं चतुर्थपाद से संबन्धित हैं। तृतीयपाद का संबन्ध जीवन-मुक्त से है, जो अपनी वाचिक एवं कायिक चेष्टाओं से जगत्-कल्याण में प्रवृत्ति करते हैं। चतुर्थपाद विशुद्ध निर्वाण मार्ग है, जो सर्वप्रकार की वाचिक एवं कायिक क्रियाओं से रहित होने के कारण सर्वथा अक्रिया रूप है। इसी की परिणति सिद्धावस्था है।

जिनोपदेशदिङ्मात्रमितीदमुपदर्शितम् ।
यदवेत्य स्मृतिमतां विस्तरार्थो भविष्यति ।।३४।।

इस प्रकार जिनोपदिष्ट ध्यानमार्ग का दिशाप्रदर्शन मात्र किया गया है, जिसके सम्यक् अनुशीलन से प्रज्ञावान् व्यक्तियों को विस्तृत ज्ञान प्राप्त हो सकेगा।

●

CITTASAMĀHIṬṬHĀṆAS

or

The Ten Stages of the Concentrated Mind

Dr. Nathmal Tatia

I. INTRODUCTORY

The fifth chapter of the *Āyāradasāo* gives a very lucid and simple exposition of the entire course of spiritual development, starting with the practice of the five *samitis* (comportments) and three *guptis* (restraints), and passing to the various stages of knowledge, through the practice of meditation. The chapter can be considered as one of the earliest Ardhamāgadhī texts embodying the essence of Mahāvīra's teaching. It gives in fact the *nirgrantha* ideology in its simplest form. The eight matrices of the scripture (*pravacana-mātā*) are here held to constitute the entire course of preliminary conduct which is the basis of spiritual progress. They are followed by the practice of meditation which leads to the various stages of enlightenment. These stages are briefly ten as described below.

II. THE TEN STAGES

1. At the first stage of the concentrated mind, there arises the knowledge of the essential nature of things (*dhamma-cintā*) that was never experienced before at any time and the entire range of the *dhammas* is comprehended as a result thereof.

Such knowledge has a very close affinity to what is expressed in the following utterance of the Buddha when he attained enlightenment about the first noble truth called *dukkha* (suffering)[1] : *idaṁ dukkhaṁ ariya-saccaṁ ti me, bhikkhave, pubbe ananussutesu dhammesu cakkhuṁ udapādi, ñāṇaṁ udapādi, paññā udapādi, vijjā udapādi, āloko udapādi* (on realizing that this indeed is the noble truth of suffering, there arose in me vision, knowledge, insight, wisdom, light, not heard of before at any time). Such experience is repeated in respect of the other three noble truths, *viz.* the cause of suffering, the cessation of suffering and the path leading to the cessation of suffering. Such enlightenment is called *dhammacakkhu* (the eye that discerns the nature of the truth).

The *dhamma-cintā* mentioned above is identical with what is called

samyag-darśana (right vision) that is identical with the fourth *guṇasthāna*. Even as the person born blind can see the world as it is on the sudden acquisition of the eye-sight, so can the soul having experienced the vision see the truth as it is Such vision is comparable to the *ṛtambharā prajñā* of *Yogadarśana*.[2]

2. At the second stage, there arises the memory of one's own past lives as a result of the practice of meditation. Such memory did never arise in him before at any time.

This is known as *pubbenivāsā-nussatiñāṇa* (memory of the past lives) in Buddhism, which is the result of meditation.[3]

In the *Yogadarśana*, this is called *janmakathantā-sambodha* (the memory of the whereabouts of past lives) that arises on the achievement of steadfastness in the vow of non-possession (*aparigraha-sthairye janma-kathantā- sambodhaḥ*).[4] The meditation on the *saṁskāras* (impressions) can also lead to the memory of the past lives.[5]

3. At the third stage, there arise veritable dreams that were never experienced before.

The tradition says that Lord Mahāvīra saw ten dreams before attaining *kaivalya*, which symbolized his future achievements.[6] The Buddha also is reported to have dreamt five dreams before attaining *sambodhi*.[7]

The importance of dream for the steadiness of the mind is recognized in the *Yogadarśana*[8]: *svapnanidrājñānālambanaṁ ca*, that is, the mind of the *yogin* who has seen a beautiful image of Śiva in dream or has a memory of deep pleasant sleep develops steadiness in meditation.

4. At the fourth stage, there arises an unprecedented vision of deities, divine supernormal powers, divine radiance, divine majesty.

In the *Yogadarśana*,[9] it is said that a *yogin* is able to meet his desired deities by means of *svādhyāya* 'recitation of scripture' (*svādhyāyād iṣṭadevatā-samprayogaḥ*). Again in *mūrdhajyotiṣi siddha-darśanaṁ*[10], it is said that the *yogin*, by concentrating his mind on the light of the *suṣumnā*, gets the vision of emancipated souls who live in the region between the earth and the heaven.

5. At the fifth stage, there arises clairvoyance (*ohiṇāṇa*, Skt. *avadhi-jñāna*) which did never arise before.

This is comparable to the *dibbacakkhuñāṇa* of the Buddhists.[11]

In the *Yogadarśana*,[12] it is said that extra-sensory perception of

subtle, concealed, remote, past and future objects takes place by the power of meditation, and it is possible for the *yogin* to hear, feel, see, taste and smell super-sensuous sound, feeling, colour (and shape), taste, and smell.

6. At the sixth stage, which is not different from the fifth and is rather a necessary concomitant of it, there arises clair-intuition (*ohiḍaṁsaṇa*, Skt. *avadhidarśana*).

The distinction between *ṇāṇa* and *daṁsaṇa* has been discussed by the great Jaina *ācāryas* like Siddhasena Divākara, Jinabhadragaṇi Kṣamāśramaṇa and also by Yaśovijaya of the seventeenth century A.D. The expression *darśana* (which is the Sanskrit form of *daṁsaṇa*) has also a quite different connotation It means the realization of truth as it is without the services of any other instrument of knowledge. It is direct intuition of the truth.

7. At the seventh stage, there arises the power of thought-reading (*maṇapajjava-ṇāṇa*) which never arose before The *yogin* can now know the phases of the mind of the fully-developed rational five-sensed beings.

This is comparable to the Buddhist *cetopariyayañāṇa*,[13] that is achieved by the power of meditation.

In the *Yogadarśana*,[14] it is laid down that by concentration on the mind of others there arises the knowledge of other minds.

8. At the eighth stage, there arises pure and perfect knowledge that never arose before, and the *yogin* is able to know the cosmos (*loka*) and the transcosmos or a-cosmos (*aloka*).

The nature of pure and perfect knowledge which is expressed by the word *kevala-ṇāṇa* is a controversial issue. Usually *kaivalya* is identified with *sarvajñatā* (omniscience). But in the Yoga system of philosophy, *kaivalya* is pure light of consciousness that has nothing to do with knowledge in the ordinary sense of the term. In Jainism also, *kaivalya* is evidently purity of the soul cleansed of its impurity of passions (*kaṣāya*). The Buddhist conception of *bodhi*, the equivalent of Jaina *kaivalya*, also deserves mention in this connection. The *bodhi* is defined by Vasubandhu in his *Abhidharmakośa*,[15] as the knowledge of the non-rise of *kleśa* (affliction) in the future and also the knowledge of its absolute destruction, *anutpādakṣayajñāne bodhiḥ*

Corresponding to this highest state of knowledge of the Jainas, there is the highest stage of *vipassanā-ñāṇa* (introspective knowledge) called *āsavakkhaya-ñāṇa* (knowledge of the destruction of the intoxicant

afflictions).[16] The power of omniscience is also ascribed to the Buddha.

In the *Yagadarśana*,[17] there is the mention of *vivekajaṁ jñānaṁ* which is almost identical with the *sarvajñatā* of Jainism. Such knowledge is achieved by concentration on the moment and its sequence (*kṣaṇa-tatkramayoḥ saṁyamād vivekajaṁ jñānaṁ*).

9. At the ninth stage, there arises pure and perfect intuition (*kevala-daṁsaṇa*) that never arose before.

The distinction between *kevalajñāna* and *kevala-darśana* and their occurrence in succession is a debatable issue.

10. At the tenth stage, which is the highest, there arises pure and perfect disembodied existence, the like of which was never attained before. It is the cessation of all suffering.

This is the highest attainment called *siddhatva*. It can be compared to the *anupādisesa-nibbāna* of the Buddhists, ignoring the negative interpretation that is imposed on the concept by scholars, ancient as well as modern.

III. VERSIFIED SUMMARY

The account of the ten stages of the concentrated mind is followed by seventeen *ślokas* (verses) that contain the summary of the chapter. In consideration of their lucid style and the importance of their contents as giving a complete view of the *nirgrantha* discipline, we are tempted to attempt a versified rendering of them :

1. With mind pure and passionless,
   And deeply in meditation engrossed;
   Firm in righteousness with doubts gone,
   The joy of *ṇivvāṇa* one achieves.

2. With the recollection of lives past,
   Never for this world he longs;
   The highest state of the self,
   Perceives he in memory deep.

3. Dreams true forthwith he dreams,
   Restrained fully as he is;
   Crossing the ocean of *saṁsāra* soon,
   Releases himself from suffering all.

4. Taking abode in wilderness,
   And meditating in loneliness;

With scanty diet, self-restrained,
Gets vision of deities soon.

5. Free from desires all,
Enduring misfortunes resigned;
The power of clairvoyance he gets,
Engaged in penance and self-possessed.

6. With coloration by austerities made clean,
Shines bright his intuition pure;
Above, below and in front,
Does his clear intuition spread.

7. With coloration restrained in full,
And free from discursive view;
Liberated from bondage clean,
His soul the mental phases does know.

8. When the coating over knowledge,
Vanishes in full;
The victor does know,
The cosmos and a-cosmos too.

9. When the coating over intuition,
Vanishes in full;
The victor does intuit,
The cosmos and a-cosmos too.

10. When by intensive penance pure,
Freed is he from delusions all;
The entire cosmos and a-cosmos too,
Intuits he, restrained in full.

11. As when pricked on the crest,
A palm-tree dies;
So do the *karmas* wither,
When delusion departs for good.

12. As when the commandant is killed,
The army does flee;
So do the *karmas* vanish,
When delusion has for ever gone.

13. As fire smokeless,
Is extinct with fuel exhausted;
So do the *karmas* decay,
When delusion for ever departs.

14. As a tree with roots dried up,
    Grows not even though watered;
So never rise the *karmas*,
    When delusion for ever departs.

15. As of the seeds burnt up,
    Sprouts do never come;
So of the *karmic* seed decayed,
    Sprouts of *saṁsāra* do never spring.

16. Relinquishing the body gross,
    And the name and status;
Also tearing up the life-span and suffering,
    Pure he becomes, the Perfect One.

17. Thus enlightened, O long-lived one,
    And with mind concentrated;
Following the stairs pure,
    Purity does the soul attain.

References

1 Mahāvagga, p. 13,
2 I. 48.
3 Mahāvagga, p. 71.
4 Yogadarśana, II. 39.
5 Ibid., III. 18.
6 Thāṇaṃ, X. 103.
7 Aṅguttara Nikāya, II, p. 480.
8 I. 38.
9 II. 44.
10 Yogadarśana, III. 32.
11 Dīgha Nikāya, I, p. 72.
12 III. 36.
13 Dīgha Nikāya, I, p. 70.
14 III. 19.
15 IV. 67 ab.
16 Dīgha Nikāya, I, p. 73.
17 III. 53-54.

वाचकश्रीमदुमास्वातिविरचितं तत्त्वार्थाधिगमसूत्रं स्वोपज्ञभाष्येण सिद्धसेनकृतटीकया च समलङ्कृतम्

ध्यानप्रकरणमात्रं IX.27 तः IX.46 पर्यन्तम्

ṬĪKĀ

सम्यक्त्वादित्रयं मोक्षसाधनं, तत्रापि ध्यानं गरीयस्तन्निरूपणायाह—

SŪTRA

उत्तमसंहननस्यैकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम् । (IX.27)

BHĀṢYA

उत्तमसंहननं वज्रर्षभनाराचं वज्रनाराचं नाराचं अर्धनाराचं च । तद्युक्तस्यैकाग्रचिन्तानिरोधश्च ध्यानम् । (27)

ṬĪKĀ

उत्तमं—प्रकृष्टं **संहननम्**—अस्थ्नां बन्धविशेषः । उत्तमं संहननमस्येत्यु**त्तमसंहननः** । तदुत्तमसंहननं चतुर्विधं–**वज्रर्षभनाराचं वज्रनाराचं नाराचमर्धनाराचम्** । **वज्रं**–कीलिका, ऋषभः—पट्टः, नाराचो—मर्कटबन्धः । प्रथमं त्रितययुक्तम् । द्वितीयसंहनने पट्टो नास्ति । तृतीये **वज्रर्षभौ** न स्तः । ततोऽत्वज्रर्षभमर्धवज्रर्षभं नाराचं चेत्यनेन चत्वारो भेदाः प्रतिपाद्या उत्तमसंहननवाच्याः । उत्तमसंहननग्रहणं निरोधे कार्ये प्रतिविशिष्टसामर्थ्यप्रतिपादनार्थम् । तस्यो**त्तमसंहननस्य एकाग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम्** । **अग्रम्**—आलम्बनम् । एकं च तदग्रं **चेत्येकाग्रम्** एकालम्बनमित्यर्थः । एकस्मिन्नालम्बने **चिन्तानिरोधः** । चलं चित्तमेव चिन्ता, तन्निरोधस्तस्यैकत्रावस्थापनमन्यत्राप्रचारो निरोधः । अतो निश्चलं स्थिरमध्यवसानमेकालम्बनं छद्मस्थविषयं **ध्यानम्** । केवलिनां पुनर्वाक्काययोगनिरोध एव ध्यानम्, अभावान्मनसः । नह्यवाप्तकेवलस्य मनोव्यापारः समस्ति, सकलकरणग्रामनिरपेक्षत्वादिति । **तद्युक्तस्येति** तेन प्रतिविशिष्टेन संहननत्रयेणाद्येन चतुर्थेन वा युक्तस्य—सम्पन्नस्य **एकाग्रचिन्तानिरोधः** । **चशब्दाद्** वाक्-कायनिरोधश्च ध्यानम् । अत्र च ध्याता संसार्यात्मा । ध्यानस्वरूपमेकाग्रचिन्तानिरोधः । ध्यातिर्ध्यानमिति भावसाधनः । कालतो मुहूर्तमात्रम् । चतुःप्रकारमार्तादिभेदेन । ध्येयप्रकारास्त्वमनोज्ञविषयसंप्रयोगादयः । शोकाक्रन्दनविलपनादिलक्षणमार्तम्, उत्सन्नबह्वादिलक्षणं रौद्रम् । जिनप्रणीतभावश्रद्धानादिलिङ्गं धर्म्यम् । अबाधाऽसम्मोहादिलक्षणं शुक्लम् । फलं पुनस्तिर्यङ्-नरक-देवगत्यादिमोक्षाख्यमिति क्रमेण । उत्तमसंहननपदार्थलभ्यो ध्याता अभिहितः । ध्यानस्वरूपं भावसाधनता च विज्ञेया । (27)

सम्प्रति ध्यानकालप्रमाणनिरूपणायाह—

SŪTRA

आ मुहूर्तात् । (IX.28)

BHĀṢYA

तद्ध्यानमा मुहूर्ताद् भवति परतो न भवति दुर्ध्यानत्वात् । (28)

ṬĪKĀ

आ मुहूर्तादिति । घटिकाद्वयं मुहूर्तः । अभिविधावाङ् । अन्तर्मुहूर्तपरिमाणं न परतो मुहूर्तादित्यर्थः । **तद्ध्यानमित्यादि** । तदेतद् सामान्यलक्षणोक्तं ध्यानं चतुर्विधमप्यामुहूर्तात् भवति, **परतो न भवत्यशक्तेरेव** । यस्मान्मोहनीयकर्मानुभावात् संक्लेशाद् वा विशोध्या वान्तर्मुहूर्तात् परावर्तते । उक्तं च—

नान्तर्मुहूर्तकालं व्यतीत्य शक्यं हि जगति सङ्क्लेष्टुम् ।
नापि विशोद्धुं शक्यं प्रत्यक्षो ह्यात्मनः सोऽर्थः ॥

किं पुनः कारणं परतो न ध्यानमस्तीत्याह—**दुर्ध्यानत्वात्** । दुरितिशब्दो वैकृते वर्तते । विकृतो वर्णो दुर्वर्ण इति यथा । एवं विकृतं ध्यानं विकारान्तरमापन्नं दुर्ध्यानमिति । अथवा व्यृद्धौ दुःशब्दः । ऋद्धिवियुक्ता यवना दुर्यवनं दुष्कम्बोजमिति । एवं ध्यानलक्षण-विनिर्मुक्तं दुर्ध्यानम् । अनीप्सायां वा दुःशब्दः । अनीप्सितोऽस्या भग इति दुर्भगा कन्या । एवमनीप्सितं दुर्ध्यानमिति । तद्भावो दुर्ध्यानत्वम् । तस्माद् दुर्ध्यानत्वान्न परतो ध्यानमस्ति । (28)

सामान्येन ध्यानलक्षणमभिधाय सम्प्रति भेदकथनायाह—

SŪTRA

आर्त-रौद्र-धर्म्य-शुक्लानि । (IX.29)

BHĀṢYA

तच्चतुर्विधं भवति—तद्यथा आर्तं, रौद्रं, धर्म्यं, शुक्लमिति । (29)

ṬĪKĀ

कृतद्वन्द्वान्यार्तादीनि नपुंसकबहुवचनेन निर्दिष्टानि—**तच्चतुर्विधं भवतीत्यादि** । **तद्ध्यानं** सामान्येन लक्षितं **चतुर्विधं भवति**—चतुर्धा भिद्यते। चतस्रो विधा यस्य तच्चतुर्विधम् । विधाप्रदर्शनायाह—**तद्यथेति । आर्त्तं, रौद्रं, धर्म्यं, शुक्लमिति** । तत्रार्तस्य शब्दनिर्भेदाभिधानम् । ऋतशब्दो दुःखपर्यायवाच्याश्रीयते । अर्तेर्गमिक्रियापरिस्पन्दिनो निष्ठाप्रत्ययान्तः । 'तस्मादागता'र्थे तद्धितप्रत्ययो णित् । आर्तं दुःखभवं दुःखानुबन्धि चेति । तथा चामनोज्ञविषयप्रयोगो दुःखम् । वेदना च नेत्रशिरोदशनादिका दुःखमेव । तथा मनोज्ञविषयविप्रयोगोऽशर्मैव । निदानमपि चित्तदुःखासिकयैव क्रियत इत्युपपन्नः प्रत्ययार्थः । तथा रोदयत्यपरानिति रुद्रो दुःखस्य हेतुः । तेन कृतं तत्कर्म वा रौद्रम् । प्राणिवधबन्ध-परिणत आत्मैव रुद्र इत्यर्थः । धर्मः क्षमादिदशलक्षणकस्तस्मादनपेतं धर्म्यम् । शुक्लं—शुचि निर्मलं सकलकर्मक्षयहेतुत्वादिति । शुग्वा दुःखमष्टप्रकारं कर्म तां च शुचं क्लमयति—

ग्लपयति निरस्यति शुक्लमिति । एतावदेव ध्यानं चतुर्विधमिति । (29)

BHĀṢYA

तेषाम्—

ṬĪKĀ

तेषामित्यनेन सूत्रं सम्बध्नाति—

SŪTRA

परे मोक्षहेतू । (IX.30)

BHĀṢYA

तेषां चतुर्णां ध्यानानां परे धर्म्य-शुक्ले मोक्षहेतू भवतः । पूर्वे त्वार्तरौद्रे संसारहेतू इति । (30)

ṬĪKĀ

तेषां चतुर्णामित्यादि । यानि प्रस्तुतानि ध्यानानि तेषामार्त-रौद्र-धर्म-शुक्लानां **चतुर्णां ध्यानानां** सूत्रसन्निवेशमाश्रित्य **परे धर्म्य-शुक्ले मोक्षहेतू**—मुक्तेः कारणतां प्रतिपद्येते । तत्रापि साक्षात् मुक्तेः कारणीभवतः पाश्चात्यौ शुक्लध्यानभेदौ सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति व्युपरतक्रियं चानिवर्ति । धर्म्यध्यानं पुनराद्याभ्यां सह शुक्लभेदाभ्यां पारंपर्येण मोक्षस्य कारणं भवति, न साक्षादिति । ततश्चैतद्धर्म्यध्यानादि देवगतेर्मुक्तेश्च कारणं, न मुक्तेरेव । अर्थादिदमगम्यमानमाह—**पूर्वे त्वार्तरौद्रे संसारहेतू इति** । आर्त-रौद्रयोः संसारहेतुतैव, न जातुचिन्मुक्तिहेतुता । संसारश्च नारकादिभेदश्चतुर्गतिक इति । परमार्थतस्तु रागद्वेषमोहाः संसारहेतवः । तदनुगतं चार्तरौद्ररूपमपि प्रकृष्टतमरागद्वेषमोहभाजः । अतः संसारपरिभ्रमणहेतुता तयोरिति । (30)

BHĀṢYA

अत्राह—किमेषां लक्षणमिति । अत्रोच्यते—

ṬĪKĀ

सम्प्रति ध्येयप्रकारा विषयविषयिविकल्पनिमित्तभेदेनोच्यन्ते—**अत्राहेत्यादि** सम्बन्धः । लक्ष्यते येन तल्लक्षणं विलापशोकादि । अमनोज्ञविषयसम्बन्धे क्रन्दति शोचतीति लक्ष्यते आर्तध्यायी ।

SŪTRA

आर्तममनोज्ञानां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः । (IX.31)

BHĀṢYA

अमनोज्ञानां विषयाणां सम्प्रयोगे तेषां विप्रयोगार्थं यः स्मृतिसमन्वाहारो भवति तदार्तध्यानमित्याचक्षते । (31) । किञ्चान्यत्—

ṬĪKĀ

आर्तममनोज्ञानामित्यादि । **आर्तशब्दः** पूर्ववद् व्याख्येयः । अयं चापरप्रकारः ।

अर्तिर्धातुर्दुःखार्थः । तस्यार्तिरिति रूपम् । अर्तिश्च—दुःखं शारीरं मानसं चानेकप्रकारं, **तस्यां भवमार्तं** ध्यानम् । **अमनोज्ञा**—अनिष्टाः शब्दादयः, तेषां सम्प्रयोगे सम्बन्धे इन्द्रियेण सह सम्पर्के सति **चतुर्णां शब्द-स्पर्श-रस-गन्धानामेकस्य** च **योग्यदेशावस्थितस्य** द्रव्यादेः **स्वेन** विषयिणा ग्राह्यग्राहकलक्षणे **सम्प्रयोगे** सति **तद्विप्रयोगायेति** । तदित्यमनोज्ञविषयाभि-**सम्बन्धः** । तेषाममनोज्ञानां शब्दादीनां विप्रयोगोऽपगमस्तदर्थं **विप्रयोगायानिष्टशब्दादि**-विषयपरिहाराय यः **स्मृतिसमन्वाहारस्तदार्तम्** । स्मृतिसमन्वाहारो नाम तद्विप्रयोगादेवानु-ग्रहप्रतिपत्तीच्छया य आत्मनः प्रणिधानविशेषः । स समन्वाहारः स्मृतेः कथमहमस्मादमनोज्ञ-विषयसम्प्रयोगाद् विमुच्येयेति । स्मर्यतेऽनेनेति **स्मृतिर्मनोऽभिधीयते** । स्मृतिहेतुत्वाद् वा **स्मृतिर्मनः** । तस्याः स्मृतेः प्रणिधानरूपायाः समन्वाहरणं समन्वाहारः । अमनोज्ञविषय-विप्रयोगोपाये व्यवस्थापनं मनसो निश्चलमार्तध्यानम् । केनोपायेन वियोगः स्यादित्येक-तानमनोनिवेशनमार्तध्यानमित्यर्थः । (31)

किञ्चान्यदिति सम्बध्नाति, प्रकारान्तरमन्यदस्यार्तस्यास्तीत्याह—

SŪTRA

वेदनायाश्च । (IX.32)

ṬĪKĀ

वेदनं—वेदनाया अनुभवः । अनन्तरसूत्रमनुवर्तते तदभिसम्बध्नन् भाष्यकृदाह—

BHĀṢYA

वेदनायाश्चामनोज्ञायाः सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय **स्मृतिसमन्वाहार आर्तमिति । (32) । किञ्चान्यत्—**

ṬĪKĀ

वेदनाया अमनोज्ञाया इत्यादि । सुखा दुःखा चोभयी **वेदना** । **तत्रामनोज्ञायाः सम्प्रयोगे** वेदनायाः प्रकुपितपवनपित्तश्लेष्मसन्निपातनिमित्तैरुपजातायाः शूलशिरःकम्प-ज्वराक्षिश्रवणदशनादिकायास्**तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारो** ध्यानमार्तम् । एष द्वितीयो विकल्पः ।

किञ्चान्यदित्यार्तप्रकारान्तरं दर्शयति—

SŪTRA

विपरीतं मनोज्ञानाम् । (IX.33)

BHĀṢYA

मनोज्ञानां विषयाणां मनोज्ञायाश्च वेदनाया विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगाय स्मृति-समन्वाहार आर्तम् । (33) । किञ्चान्यत्—

ṬĪKĀ

मनोज्ञा—अभिरुचिता इष्टाः प्रीतिहेतवः । तेषां **विपरीतं** संयोजनं कार्यम् । **मनो-ज्ञानामित्यादि** । **मनोज्ञानां विषयाणां वेदनायाश्च मनोज्ञायाः** विपरीतं प्रधानार्थाभि-

सम्बन्धो विपरीतशब्देन क्रियत इत्याह—**विप्रयोगे तत्सम्प्रयोगाये**त्यादि । तत्सम्प्रयोगार्थं-स्तत्सम्प्रयोगाय सम्प्रयोगप्रयोजनः **स्मृतेः समन्वाहारः** । कथं नु नाम भूयोऽपि तैः सह मनोज्ञविषयैः संप्रयोगः स्यान्ममेति । एवं प्रणिधत्ते दृढं मनः । तदप्यार्तमिति । (33)

किञ्चान्यदिति तुरीयमार्तप्रकारं दर्शयति—

SŪTRA

निदानं च । (IX.34)

BHĀṢYA

कामोपहतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखगृद्धानां निदानमार्तध्यानं भवति । (34)

ṬĪKĀ

निपूर्वाद् दातेर्लवनार्थस्य ल्युटि रूपम् । निदायते—लूयते लुप्यते येनात्महितमैकान्तिकात्यन्तिकानाबाधसुखलक्षणं तन्निदानमिति । **चशब्द** समुच्चये । एष **चार्त**प्रकार इत्यर्थः ।

कामोपहतचित्तानामित्यादि । **कामः**—इच्छाविशेषः शब्दाद्युपयोगविषयः । अथवा मदनः—**कामः** । चिरमुग्रं तपोऽनुष्ठाय कर्मक्षपणक्षममदीर्घदर्शितया स्वल्पस्य विनश्वरस्यावितृप्तिकारिणः सुरमनुजसुखैश्वर्यसौभाग्यादेः कृते, तत्रैव कृतदृढप्रणिधानाः, बह्वविनश्वरं सतततृप्तिकारणमुक्तिसुखमनुपममवमन्य प्रवर्तमानाः, कामोपहतचेतसः पुनर्भवविषयगृद्धा विदधति **यन्निदानं तदार्तध्यानं** निदानरूपम् । एष एवार्थो **विभक्त्यन्तरेण** प्रतिपादितः—**कामोपहतचित्तानां पुनर्भवविषयसुखगृद्धानां निदानमार्तध्यानं भवती**ति ।

तस्यैतस्यार्तध्यानस्य चतुःप्रकारस्यापि शोकादीनि लक्षणानि भवन्ति, यैरार्तध्यायी लक्ष्यते करतलपर्यस्तप्रम्लानवदनः शोचति क्रन्दति विलपति हा हा अहो धिक् कष्टं हुं मृतोऽस्म्युरस्ताडं परिदेवते दीर्घं निश्वसिति कवोष्णं शून्यव्याक्षिप्तचित्त इवोपलक्ष्यते । तथा कलहमायामात्सर्यासूयास्तथा अरतिः स्त्रीभोजनकथा सुहृत्स्वजनानुरागाश्च तस्य लक्षणानि भवन्ति परिस्फुटानीति । (34)

इत्थमार्तध्यानं सभेदकमभिधायाऽधुनास्यैव ध्यातारः स्वामिनो निरूप्यन्त इति तदर्थमाह—

SŪTRA

तदविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानाम् । (IX.35)

BHĀṢYA

तदेतदार्तध्यानमविरतदेशविरतप्रमत्तसंयतानामेव भवतीति । (35)

ṬĪKĀ

तदित्यार्तमभिसम्बध्यते । तदार्तध्यानमविरतसम्यग्दृष्ट्यादीनां त्रयाणां स्वामिनां

सम्भवति। एतस्य त्रयः स्वामिनश्चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठगुणस्थानवर्तिनः **क्रमेणाविरतदेशविरतप्रमत्तसंयताः** ।

अविरतश्चासौ सम्यग्दृष्टिश्चेत्यविरतसम्यग्दृष्टिः। अप्रत्याख्यानावरणोदये सति विरतिलक्षणस्य संयमस्याभावादविरतसम्यग्दृष्टिः। आह च—

आवृण्वन्ति प्रत्याख्यानं स्वल्पमपि येन जीवस्य ।
तेनाप्रत्याख्यानावरणास्ते नञ् हि सोऽल्पार्थः ।।
प्रत्याख्यानावरणसदृक्त्वाद् वा तत् तथा भवति सिद्धम् ।
नन्वब्राह्मणवचने तत्सदृशः पुरुष एवेष्टः ।।

औपशमिक-क्षायोपशमिक-क्षायिकभेदाच्च त्रिविधं सम्यग्दर्शनम्, तद्योगात्सम्यग्दृष्टिः।

देशविरतः संयतासंयतः। हिंसादिभ्यो देशतो विरतत्वात् संयतः, अन्यतः सावद्ययोगादनिवृत्त इति स एवासंयतः। सोऽविरतसम्यग्दृष्टिस्थानादसंख्येयानि विशोधिस्थानानि गत्वा अप्रत्याख्यानावरणकषायेषु क्षयोपशमं नीतेषु प्रत्याख्यानावरणकषायोदयात् कृत्स्नप्रत्याख्यानाभावाद् देशविरतः। आह च—

तस्मादविरतसम्यग्-दृष्टिस्थानाद् विशोधिमुपगम्य ।
स्थानान्तराण्यनेकान्यारोहति पूर्वविधिनैव ।।
क्षपयत्युपशमयति वा प्रत्याख्यानावृतः कषायांस्तान् ।
स ततो येन भवेत् तस्य विरमणे बुद्धिरल्पेऽल्पे ।।
तस्य तथैव विशोधिस्थानान्यारोहतोऽतिसङ्ख्यानि ।
गच्छन्ति सर्वथाऽपि प्रकर्षतस्ते क्षयोपशमम् ।।
श्रावकधर्मो द्वादशभेदः सञ्जायते ततस्तस्य ।
पञ्चत्रिचतुःसङ्ख्यव्रतगुणशिक्षामयः शुद्धः ।।
सर्वं प्रत्याख्यानं येनावृण्वन्ति तदभिलषतोऽपि ।
तेन प्रत्याख्यानावरणास्ते निर्विशेषोक्त्या ।।

इदानीं प्रमत्तसंयतः। तस्मादसङ्ख्येयानि विशोधिस्थानान्यारोहतस्तृतीयकषायेषु प्रकर्षात् क्षयोपशमं गतेषु सर्वसावद्ययोगप्रत्याख्यानविरतिर्भवति। उक्तं च—

देशविरतोऽपि ततः स्थानात् स विशोधिमुत्तमां प्राप्य ।
स्थानान्तराणि पूर्वविधिनैव संयात्यनेकानि ।।
क्षपयत्युपशमयति वा प्रत्याख्यानावृतः कषायांस्तान् ।
स ततो येन भवेत् तस्य विरमणे सर्वतोऽपि मतिः ।।
छेदोपस्थाप्यं वा वृत्तं सामायिकं चरित्रं वा ।
स ततो लभते प्रत्याख्यानावरणक्षयोपशमात् ।।

तस्येदानीं महाव्रतगुप्तिसमितियुक्तस्य कषायनिग्रहाद् इन्द्रियदमाच्च निरुद्धाश्रवस्य निर्वेदादिवैराग्यभावनाभिः स्थिरीकृतसंवेगस्य यथोक्तं द्वादशप्रकारतपोयोगात् सञ्चितानि

कर्माणि निर्जरयतः सूत्रानुसाराद् यतमानस्यापि मोहनीयकर्मानुभावात् सङ्क्लेशाद् वा विशोध्या वाऽन्तर्मुहूर्तात् परावर्तते । ततः सञ्ज्वलनकषायोदयाद्, इन्द्रियविकथाप्रमादाद्, योगदुष्प्रणिधानात्, कुशलेष्वनादराच्च प्रमत्तसंयतो भवति । तस्मात् सङ्क्लेशाद्धायां वर्तमानः प्रमत्तसंयतः ।

एते च त्रयोऽप्यार्तध्यायिनो भवन्ति, आर्तध्यानस्वामिन इत्यर्थः । एतदार्तध्यानमविरतादीनामेव भवति, नाप्रमत्तसंयतादीनामित्यर्थः । तदेतदार्तं नातिसंक्लिष्टकापोतनीलकृष्णलेश्यानुयायि द्रष्टव्यमिति । (35)

सम्प्रति रौद्रध्यानं सस्वामिकमभिधित्सुराह—

SŪTRA

हिंसा-ऽनृत-स्तेय-विषयसंरक्षणेभ्यो रौद्रमविरतदेशविरतयोः । (IX.36)

BHĀṢYA

हिंसार्थमनृतवचनार्थं स्तेयार्थं विषयसंरक्षणार्थं च स्मृतिसमन्वाहारो रौद्रध्यानं, तदविरतदेशविरतयोरेव भवति । (36)

ṬĪKĀ

हिंसाऽनृतं स्तेयं विषयसंरक्षणं चेति द्वन्द्वः । ततो द्वन्द्वसमासः ।

साभिनिर्वृत्तात्प्रातिपदिकात् तादर्थ्ये चतुर्थीबहुवचनम् । **हिंसायै** हिंसार्थं हिंसाप्रयोजनं **रौद्रं भवति** ध्यानम् । एवमनृताय **स्तेयाय विषयसंरक्षणाय** चेति वाच्यम् । रौद्रमित्युक्तं निर्वचनं प्राक् । अविरतश्च देशविरतश्च कृतद्वन्द्वौ स्वामिनौ रौद्रध्यानस्य निर्दिष्टौ षष्ठीद्विवचनेन । **अविरत-देशविरतयोस्तु** रौद्रं ध्यानमेतावस्य ध्यातारावित्यर्थः । एतदेव भाष्यकारो विवृणोति—**हिंसार्थ**मित्यादिना । स्पष्टमेव तादर्थ्यं दर्शयति ।

"प्रमत्तयोगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा" (तत्त्वार्थ० VII.8) । तच्च सत्त्वव्यापादनोद्बन्धनपरितापनताडनकरचरणश्रवणनासिकाऽधरवृषणशिश्नादिच्छेदनस्वभावं हिंसानन्दम् । तत्र स्मृतिसमन्वाहारो रौद्रध्यानम् । ये च जीवव्यापादनोपायाः परस्य च दुःखोत्पादनप्रयोगास्तेषु च **स्मृतिसमन्वाहारो** हिंसानन्दमिति प्रथमो विकल्पः ।

प्रबलरागद्वेषमोहस्यानृतं प्रयोजनवत् । कन्याक्षितिनिक्षेपविप्रलापपिशुनासभ्यासद्भूतघातातिसन्धानप्रवणमसदभिधान**मनृतम्** । तत्परोपघातार्थमनुपरततीव्ररौद्राशयस्य **स्मृतेः समन्वाहारः** । तत्रैवं दृढप्रणिधानमनृतानन्दमिति ।

स्तेयार्थं स्तेयप्रयोजनमधुनोच्यते । तीव्रसङ्क्लेशाध्यवसायस्य ध्यातुः प्रबलीभूतलोभप्रचाराहितसंस्कारस्य अपास्तपरलोकापेक्षस्य परस्वादित्सोरकुशलः **स्मृतिसमन्वाहारः** । द्रव्यहरणोपाय एव चेतसो निरोधः प्रणिधानमित्यर्थः ।

विषयसंरक्षणार्थं चेति चतुर्थो विकल्पः । चशब्दः समुच्चये । विषयपरिपालनप्रयोजनं च भवति रौद्रं ध्यानम् । विषमिव यान्ति विसर्पन्ति परिभुज्यमानाः । पृषोदरा-

दित्वात् संस्कारः । अथवा 'षिञ् बन्धने' (पा० धा० १४७७)। भोक्तारं विशेषेण विविधं वा सिन्वन्ति—बध्नन्तीति विषयाः—शब्दादयः । तत्साधनानि च चेतनाचेतनव्यामिश्र-वस्तूनि विषयशब्दवाच्यानि । विषीदन्ति वा प्राणिनो येषु परिभुञ्जानास्ते विषयाः । यथोक्तं (**प्रशमरतौ** श्लो० १०७)—

यद्यपि निषेव्यमाणा मनसः परितुष्टिकारका विषयाः ।
किंपाकफलादनवद् भवन्ति पश्चादतिदुरन्ताः ।।

विषयाणां च संरक्षणमुक्तं परिग्रहेष्वप्राप्तनष्टेषु काङ्क्षाशोकौ प्राप्तेषु रक्षणमुपभोगे चावितृप्तिः । इत्थं च विषयसंरक्षणाहितक्रौर्यस्य म्लेच्छमलिम्लुचाग्निक्षितिमृद्वाय्वादिभ्यः समुदितायुधस्यानायुधस्य वा रक्षतः तीव्रेण लोभकषायेणानुरक्तचेतसस्तद्गतप्रणिधानस्य तत्रैव स्मृतिसमन्वाहारमाचरतो विषयसंरक्षणानन्दं रौद्रं भवति ध्यानम् ।

तच्चैतदविरतदेशविरतस्वामिकम् । तौ च पूर्वोक्तलक्षणौ । तयोरेव च भवत्येतत्, न प्रमत्तसंयतादीनामिति ।

रौद्रध्यायिनस्तीव्रसंक्लिष्टाः कापोतनीलकृष्णलेश्यास्तिस्रः । तदनुगमाच्च नरक-गतिमूलमेतत् ।

लिङ्गान्यस्योत्सन्नबहुज्ञानामरणदोषाः । तत्र हिंसानन्दादीनां चतुर्णां प्रकाराणाम-न्यतमभेदेनानवरतमविश्रान्त्या प्रवर्तमानस्य बहुकृत्वः सञ्चितदोष उत्सन्नशब्दवाच्यः । यथोत्सन्नं कालान्तरमुपचितमिति । तथा हिंसानन्दादिषु चतुर्ष्वपि प्रवर्तमानस्याभिनि-विष्टान्तःकरणस्य बहुदोषता । अज्ञानदोषता तेष्वेव हिंसादिष्वधर्मकार्येष्वभ्युदयकार्यबुद्धि-व्यपाश्रयस्य चैकतानविधानावलम्बितसंसारमोचकस्येव भवति । अथवा नानाप्रकारेषु हिंसानन्दाद्युपायेषु प्रवर्तमानस्य प्रचण्डक्रोधाविष्टस्य महामोहाभिभूतस्य तीव्रवधबन्ध-संक्लिष्टाध्यवसायस्य नानाविधदोषता, पाठान्तरव्याख्यानं तृतीयविकल्पस्य । तुर्यदोषस्तु मरणावस्थायामपि हिंसानन्दादिकृतः स्वल्पोऽपि पश्चात्तापो यस्य नास्ति तस्यामरणान्त-दोषतेति । (36)

आर्तरौद्रे व्याख्याते । सम्प्रति धर्मध्यानव्याख्यावसरः । तच्च सभेदं सस्वामिकमा-ख्यायते—

SŪTRA

आज्ञा-ऽपाय-विपाक-संस्थानविचयाय धर्ममप्रमत्तसंयतस्य । (IX.37)

BHĀṢYA

आज्ञाविचयायाऽपायविचयाय विपाकविचयाय संस्थानविचयाय च स्मृति-समन्वाहारो धर्मध्यानम् । तदप्रमत्तसंयतस्य भवति । (37)

किञ्चान्यत्—

ṬĪKĀ

आज्ञादीनां कृतद्वन्द्वानां विचयशब्देन सह षष्ठीसमासः । **आज्ञादीनां विचयः—**

पर्यालोचनम् । **विचयशब्दः** प्रत्येकमभिसम्बध्यते । **आज्ञाऽपायविपाकसंस्थानविचयशब्दात्** तादर्थ्ये चतुर्थी । **धर्मशब्दो** व्याख्यातः । **अप्रमत्तसंयतस्येति** स्वामिनिर्देशः ।

तत्राज्ञा—सर्वज्ञप्रणीत आगमः । तामाज्ञामित्थं विचिनुयात्—पर्यालोचयेत्—पूर्वापरविशुद्धामतिनिपुणामशेषजीवकायहितामनवद्यां महार्थां महानुभावां निपुणजनविज्ञेयां द्रव्यपर्यायप्रपञ्चवतीमनाद्यनिधनां "इच्चेइयं दुवालसंगं गणिपिडगं न कयाइ णासी" इत्यादि (**नन्दी सू० 58**) वचनात् । तत्र प्रज्ञायाः परिदुर्बलत्वादुपयुक्तोऽपि सूक्ष्मया शेमुष्या यदि नावैति भूतमर्थं सावरणज्ञानत्वात्, यथोक्तम्—

नहि नामानाभोगश्छद्मस्थस्येह कस्यचिन्नास्ति ।
ज्ञानावरणीयं हि ज्ञानावरणप्रकृति कर्म ॥

तथाप्येवं विचिन्वतोऽवितथवादिनः क्षीणरागद्वेषमोहाः सर्वज्ञा नान्यथावस्थितमन्यथा वदन्ति भाषन्ते वाऽनृतकारणाभावात् । अतः सत्यमिदं शासनमनेकदुःखगहनात् संसारसागरादुत्तारकमित्याज्ञायां **स्मृतिसमन्वाहारः** प्रथमं धर्मध्यानमाज्ञाविचयाख्यम् ।

अपायविचयं द्वितीयं धर्मध्यानमुच्यते । **अपाया**—विपदः शारीर-मानसानि दुःखानीति पर्यायाः । तेषां **विचयः**—अन्वेषणम् । इहामुत्र च रागद्वेषाकुलितचेतोवृत्तयः सत्त्वा मूलोत्तरप्रकृतिविभागार्पितजन्मजरामरणार्णवभ्रमणपरिखेदितान्तरात्मानः सांसारिकसुखप्रपञ्चेष्ववितृप्तमानसाः कायेन्द्रियादिष्वास्रवद्वारप्रवाहेषु वर्तमाना मिथ्यात्वाज्ञानाविरतिपरिणताः पर्याप्तमादाय कर्मजालं दुरन्तं नरकादिगतिषु दीर्घरात्रमपायैर्युज्यन्ते । केचिदिहापि कृतवैरानुबन्धाः परस्परमाक्रोशवधबन्धाद्यपायभाजो दृश्यन्ते क्लिश्यन्त इत्यतः प्रत्यवायप्रायेऽस्मिन् संसारेऽत्यन्तोद्वेगाय **स्मृतिसमन्वाहारतो**ऽपायविचयं धर्मध्यानमाविर्भवति ।

तृतीयं धर्मध्यानं **विपाकविचयाख्यमुच्यते**। विविधो विशिष्टो वा पाको विपाकः—अनुभावः । अनुभावो रसानुभवः कर्मणां नरक-तिर्यङ्-मनुष्या-ऽमरभवेषु । तस्य विचयः—अनुचिन्तनं मार्गणम् । तदर्पितचेतास्तत्रैव स्मृतिं समन्वाहृत्य वर्तमानो विपाकविचयध्यायी भवति । ज्ञानावरणादिकमष्टप्रकारं कर्म प्रकृति-स्थित्य-ऽनुभाव-प्रदेशभेदमिष्टानिष्टविपाकपरिणामं जघन्यमध्यमोत्कृष्टस्थितिकं विविधविपाकम् । तद्यथा—ज्ञानावरणाद् दुर्मेधस्त्वम् । दर्शनावरणाच्चक्षुरादिवैकल्यं निद्राद्युद्भवश्च । असद्वेद्याद् दुःखम् । सद्वेद्यात् सुखानुभवः । मोहनीयाद् विपरीतग्राहिता चारित्रविनिवृत्तिश्च । आयुषोऽनेकभवप्रादुर्भावः । नाम्नोऽशुभप्रशस्तदेहादिनिर्वृत्तिः । गोत्रादुच्चनीचकुलोपपत्तिः । अन्तरायादलाभ इति । इत्थं निरुद्धचेतसः कर्मविपाकानुसरण एव **स्मृतिसमन्वाहारतो** धर्म्यं भवति ध्यानमिति ।

संस्थानविचयं नाम चतुर्थं धर्मध्यानमुच्यते । संस्थानम्—आकारविशेषो लोकस्य द्रव्याणां च । लोकस्य तावत्, तत्राधोमुखमल्लकसंस्थानं वर्णयन्त्यधोलोकं, स्थालमिव च तिर्यग्लोकम्, ऊर्ध्वमधोमल्लकं समुद्गम् । तत्रापि तिर्यग्लोको ज्योतिर्व्यन्तराकुलः । असङ्ख्येया द्वीप-समुद्रा वलयाकृतयो धर्मा-ऽधर्मा-ऽऽकाश-पुद्गल-जीवास्तिकायात्मका

अनादिनिधनसन्निवेशभाजो व्योमप्रतिष्ठाः क्षितिवलयद्वीपसागरनरकविमानभवनादि-संस्थानानि च। तथाऽऽत्मानमुपयोगलक्षणमनादिनिधनमर्थान्तरभूतं शरीराद्, अरूपं कर्तारमुपभोक्तारं च स्वकृतकर्मणः शरीराकारं, मुक्तौ त्रिभागहीनाकारम्। ऊर्ध्वलोको द्वादशकल्पा असकलसकलनिशाकरमण्डलाकृतयो नव ग्रैवेयकाणि पञ्च महाविमानानि मुक्ताधिवासश्च। अधोलोकोऽपि भवनवासिदेवनारकाधिवसतिः। धर्मा-ऽधर्मावपि लोकाकारौ गतिस्थितिहेतू। आकाशमवगाहलक्षणम्। पुद्गलद्रव्यं शरीरादिकार्यम्। इत्थं संस्थान-स्वाभाव्यान्वेषणार्थं **स्मृतिसमन्वाहारो धर्मध्यानमुच्यते**।

पदार्थस्वरूपपरिज्ञानं तत्त्वावबोधः। तत्त्वावबोधाच्च क्रियानुष्ठानम्। तदनुष्ठानान्मोक्षावाप्तिरिति।

तदेत**दप्रमत्तसंयतस्य भवति** धर्मध्यानम्। प्रमत्तसंयतस्थानाद् विशुद्धयमानाध्यवसायोऽप्रमत्तस्थानमाप्नोति। यथोक्तम्—

निर्ज्ञाता एव तथा विशोधयोऽसङ्ख्या लोकमात्रास्ताः।
तरतमयुक्ता या अधितिष्ठन् यतिरप्रमत्तः स्यात्॥

अतो विशुद्धाद्धायां वर्तमानोऽप्रमत्तसंयतः। तस्य च भगवतो धर्मध्यानादितपोयोगैः कर्माणि क्षपयतो विशोधिस्थानान्तराण्यारोहत ऋद्धिविशेषाः प्रादुर्भवन्त्यणिमादयः। उक्तं हि—

अवगाहते च स श्रुतजलधिं प्राप्नोति चावधिज्ञानम्।
मानसपर्यायं वा विज्ञानं वा कोष्ठादिबुद्धिं वा॥
चारणवैक्रियसर्वौषध्याद्या वापि लब्धयस्तस्य।
प्रादुर्भवन्ति गुणतो बलानि वा मानसादीनि॥

अत्र च श्रेणिप्राप्त्यभिमुखः प्रथमकषायान् दृष्टिमोहत्रयं चाविरतसम्यग्दृष्टिदेश-विरतप्रमत्ताप्रमत्तसंयतानामन्यतम उपशमश्रेण्याभिमुख्यादुपशमयति, क्षपकश्रेण्याभिमुखः क्षपयति। यथोक्तम्—

क्षपयति तेन ध्यानेन ततोऽनन्तानुबन्धिनश्चतुरः।
मिथ्यात्वं संमिश्रं सम्यक्त्वं च क्रमेण ततः॥
क्षीयन्ते हि कषायाः प्रथमास्त्रिविधोऽपि दृष्टिमोहश्च।
देशयतायतसम्यग्दृक्प्रमत्ताप्रमत्तेषु॥
पार्ष्णिग्राहारींस्तान् निहत्य विगतस्पृहो वितीर्णभयः।
प्रीतिसुखमपक्षोभः प्राप्नोति समाधिमत्स्थानम्॥इति॥

किञ्चान्यदित्यनेन स्वाम्यन्तरं सम्बध्नाति—

SŪTRA

उपशान्तक्षीणकषाययोश्च। (IX.38)

BHĀṢYA

उपशान्तकषायस्य क्षीणकषायस्य च धर्मं ध्यानं भवति । (38)

किञ्चान्यत्—

ṬĪKĀ

चशब्दः समुच्चये । **कषायशब्दः** प्रत्येकमभिसम्बध्यते । उपशान्ताः कषाया यस्यासावु**पशान्तकषाय** एकादशगुणस्थानवर्ती । क्षीणाः कषाया यस्य स **क्षीणकषायः** । भस्मच्छन्नाग्निवदुपशान्ता निरवशेषतः परिशटिताः, क्षीणा विध्मातहुताशनवत् । अनयोश्च **उपशान्तक्षीणकषाययोर**प्रमत्तसंयतस्य च **ध्यानं धर्मं भवति** । तत्रोपशान्तक्षीणकषायस्वरूपनिर्ज्ञानायाधस्तनं गुणस्थानत्रयमवश्यंतया प्ररूपणीयम् । अन्यथा तदपरिज्ञानमेवं स्यादिति ।

अप्रमत्तस्थानादसङ्ख्येयानि विशोधिस्थानान्यारुह्यापूर्वकरणं प्रविशति । समये समये स्थितिघात-रसघात-स्थितिबन्ध-गुणश्रेणि-गुणसङ्क्रमणकरणमपूर्वं निर्गच्छतीत्यपूर्वकरणम् । अप्राप्तपूर्वकत्वाद् वा संसारे तदपूर्वकरणम् । न तत्र कस्याश्चिदपि कर्मप्रकृतेरुपशमः क्षयो वा । उपशमनाभिमुख्यात् तत्पुरस्कारादुपशमकः क्षपणार्हत्वाच्च क्षपक इति । उक्तं च—

स ततः क्षपकश्रेणिं प्रतिपद्य चरित्रघातिनीः शेषाः ।
क्षपयन् मोहप्रकृतीः प्रतिष्ठते शुद्धलेश्याकः ॥
प्रविशत्यपूर्वकरणं प्रस्थित एवं ततोऽपरं स्थानम् ।
तदपूर्वकरणमिष्टं कदाचिदप्राप्तपूर्वत्वात् ॥

ततोऽप्युत्तरोत्तरविशोधिस्थानप्राप्त्याऽनिवृत्तिस्थानं भवति । परस्परं नातिवर्तन्त इत्यनिवृत्तयः । परस्परतुल्यवृत्तय इत्यर्थः । सम्परायाः कषायास्तदुदयो बादरो येषां ते बादरसम्परायाः । अनिवृत्तयश्च ते बादरसम्परायाश्च त इत्यर्थः । ते उपशमकाः क्षपकाश्च । तत्र नपुंसकस्त्रीवेदषट्नोकषायादिक्रमान्मोहप्रकृतीरुपशमकः शमयति—

अण-दंस-नपुंसगइत्थिवेयछक्कं च पुरिसवेयं च ।
दो दो एगंतरिए सरिसे सरिसं उवसमेइ ॥

—आवश्यकनिर्युक्तौ गा० ११६

क्षपकोऽपि निद्रानिद्राद्युदयक्षयात् त्रयोदशनामकर्मक्षयाच्चाप्रत्याख्यानावरणादिकषायाष्टकनपुंसकस्त्रीवेदक्रमाच्च क्षपयति । उक्तं च—

अथ स क्षपयति निद्रानिद्रादित्रयमशेषतस्तत्र ।
नरकगमनानुपूर्वीं नरकगतिं चापि कात्स्न्येन ॥
सूक्ष्मस्थावरसाधारणातपोद्द्योतनामकर्माणि ।
तिर्यग्गतिनाम तथा तिर्यग्गत्यानुपूर्वीं च ॥
चतुरेकद्वित्रीन्द्रियनामानि तथैव नाशमुपयान्ति ।
तिर्यग्गतियोग्यास्ताः प्रकृतय एकादश प्रोक्ताः ॥

अष्टौ ततः कषायान् पण्डकवेदं ततस्ततः स्त्रीत्वम् ।
क्षपयति पुंवेदे सङ्क्रमय्य षण्णोकषायांश्च ।।
पुंस्त्वं क्रोधे क्रोधं माने मानं तथैव मायायाम् ।
मायां च तथा लोभे स क्षपयति सङ्क्रमय्य ततः ।।

लोभस्य यावद् बादरप्रकृतीर्वेदयति तावदनिवृत्तिबादरसम्परायसंयतः । ततः सूक्ष्मप्रकृतिवेदनाल्लोभकषायस्य सूक्ष्मसम्परायसंयत उपशमकः सञ्ज्वलनलोभमुपशमयति क्षपकः क्षपयति । यथोक्तम्—

अथ सूक्ष्मसम्परायस्थानं प्राप्नोति बादरे लोभे ।
क्षीणे सूक्ष्मे लोभकषाये शेषे विशुद्धात्मा ।।
यत् सम्परायमुपजनयति स्वयमपि च सम्परायन्ति ।
व्यासङ्गहेतवस्तेन कषायाः सम्परायाख्याः ।।
सम्यग्भावपरायणहेतुत्वाद् वाऽपि सम्परायास्ते ।
प्रकृतिविशेषाच्च पुनर्लोभकषायस्य सूक्ष्मत्वम् ।।
स ततो विशुद्धियोगेन याति स्थानान्तरं व्रजंस्तमपि ।
क्षपयन् गच्छति यावत् क्षीणकषायत्वमाप्नोति ।।

ततोऽष्टाविंशतिविधमोहनीयोपशमादुपशान्तकषायवीतरागश्छद्मस्थः । वीतो विगतो रागो यस्मादिति वीतरागः । छद्म—आवरणं तत्र स्थितः छद्मस्थः । मोहनीयस्य कृत्स्नक्षयात् स क्षीणकषायवीतरागच्छद्मस्थः । ततः क्षीणकषायो धर्मशुक्लाद्यद्वयध्यानविशेषाद् यथाख्यातसंयमविशुद्ध्याऽवशेषाणि कर्माणि क्षपयति । तत्र निद्राप्रचले द्विचरमसमये क्षपयति । ततोऽस्य चरमसमये आवरणद्वयान्तरायक्षयात् केवलज्ञानदर्शनमुत्पद्यत इति ।

धर्मध्यानानुप्रवेशपरिकर्माणि च भावनादेशकालासनादीनि ।

तत्र चतस्रो भावना ज्ञान-दर्शन-चारित्र-वैराग्याख्याः । ज्ञाने नित्याभ्यासान्मनसस्तत्रैव प्रणिधानम्, अवगतगुणसारश्च निश्चलमतिरनायासेनैव धर्म्यं ध्यायति । तथा विगतशङ्कादिशल्यः प्रशम-संवेग-निर्वेदा-ऽनुकम्पा-ऽऽस्तिक्य-स्थैर्य-प्रभावना-यतनाऽऽसेवन-भक्तियुक्तोऽसम्मूढचेता दर्शनभावनया विमलीकृतमतिरस्खलितमेव धर्म्यं ध्यायति । तथा चरणभावनाधिष्ठितः कर्माण्यपराणि नादत्ते, पुरातननिर्जरणं शुभानि वा सञ्चिनुते । ततश्चायत्नेनैव धर्मध्यायी भवति । तथा जगत्कायस्वभावालोचनात् सुविदितजगत्स्वभावो निःसङ्गो निर्भयो विरागो वैराग्यभावनावष्टब्धचेता लीलयैव धर्मध्यायी भवति ।

देशोऽपि निष्कण्टको यः । कण्टकाः स्त्री-पशु-पण्डकाः ।

कालोऽपि यस्मिन्नेव काले मनसः समाधिरुत्पद्यते स एव ध्यानकालः । यथोक्तम्—

णत्थि कालो अकालो वा झायमाणस्स भिक्खुणो ।

आसनं तु कायावस्थाविशेषः । य एवाबाधकोऽभ्यस्तो जितः स एव कायविकल्प आसनम् । यथोक्तम्—

कालः समाधिर्ध्यानस्य कायावस्था जितासनम् ।
शुचिर्निष्कण्टको देशस्ते च स्त्री-पशु-पण्डकाः ।।

आलम्बनान्यपि वाचना-प्रच्छना-परिवर्तना-चिन्तनानि सद्धर्मावश्यकादीनि च सामायिकादीनि । एभिरालम्बनैर्धर्मध्यानं समारोहति ।

ध्यानप्रतिपत्तिक्रमश्च मनोयोगनिग्रहादिर्भवकाले केवलिनः । शेषस्य ध्यातुर्यथा-समाध्यपेक्षमिति ।

लेश्यास्तु पीत-पद्म-शुक्लाख्यास्तीव्र-मन्दादिभेदाः ।

निसर्गा-ऽधिगमाभ्यामशेषजीवादिपदार्थश्रद्धानं जिनसाधुगुणोत्कीर्तनप्रशंसा-विनय-दानानि च धर्मध्यानलिङ्गम् ।

तस्माद्यथाप्रमत्तस्थानात् स विशोधिमुत्तमं प्राप्य ।
स्थानान्तराण्यनेकान्यारोहति पूर्वविधिनैव ।।
देशे ततो विविक्ते समे शुचौ जन्तुविरहिते कल्प्ये ।
ऋज्वायम्य स देहं बद्ध्वा पल्यङ्कमचलाङ्गः ।।
वीरासनादि चासनमथ समपादादि वाचलं स्थानम् ।
तद्वदधिष्ठाय यतिः शयनं चोत्तानशयनादि ।।
ज्ञेयमखिलं विविदिषन्नधितिष्ठासंश्च मोक्षविधिमखिलम् ।
सन्धाय स्मृतिमात्मनि किञ्चिदुपावर्त्य दृष्टिं स्वाम् ।।
विषयेभ्य इन्द्रियाणि प्रत्यवहृत्य च मनस्तथा तेभ्यः ।
धारयति मनः स्वात्मनि योगं प्रणिधाय मोक्षाय ।।
ध्यानं ततः स धर्म्यं भिक्षुर्विचिनोति मोहनाशाय ।
उत्तमसंहननबलः क्षपकश्रेणीमुपयियासन् ।।
तल्लक्षणान्युपशमार्जवमार्दवलाघवानि दृष्टानि ।
उपदेशाज्ञासूत्रनिसर्गास्तद्रुचय इष्यन्ते ।।
तत्प्रश्नवाचनानुप्रेक्षापरिवर्तनावलम्बनकाः ।
तदनुप्रेक्षाः संसारैक्यानित्याशरणचिन्ताः ।।
एकाग्रेण मनः स्वं निरुध्य भावाञ्जिनाज्ञया ग्राह्यान् ।
विचिनोति यथातत्त्वं तथैव च शुभाशुभापायान् ।।
संस्थानानि च सर्वद्रव्याणां कर्मफलविपाकांश्च ।
प्रवचनसम्भिन्नमतिर्विशुद्धलेश्यः प्रविचिनोति ।।
क्षपयति तेन ध्यानेन ततोऽनन्तानुबन्धिनश्चतुरः ।
मिथ्यात्वं संमिश्रं सम्यक्त्वं च क्रमेण ततः ।।
क्षीयन्ते हि कषायाः प्रथमास्त्रिविधोऽपि दृष्टिमोहश्च ।
देशयतायतसम्यग्दृक्प्रमत्ताप्रमत्तेषु ।।

एवं पूर्वोक्तेन क्रमेण क्षपयन् कर्मप्रकृतीरुपशान्तकषायस्थानप्राप्त उपशान्तकषायः क्षीणकषायश्च भवतीति । (38)

उपशान्तक्षीणकषाययोश्चेत्युक्तमविशेषेण धर्मध्यानम् । तच्चैकादशाङ्गविदो द्रष्टव्यम् । एवमवस्थिते किं धर्ममेव ध्यानं तयोः ? नेत्युच्यते । **किञ्चान्यदि**ति सम्बध्नाति । न केवलमेतयोर्धर्म्यं, शुक्लं च ध्यानमुपशान्तक्षीणकषाययोर्भवति । किं चतुर्विधमपि पृथक्त्ववितर्कं सविचारमेकत्ववितर्कमविचारं सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति व्युपरतक्रियमनिवर्तीति ? । उच्यते, न खलु चतुष्प्रकारमपि तयोः शुक्लध्यानं भवति । किं तर्हि ?

SŪTRA

शुक्ले चाद्ये । (IX.39)

BHĀṢYA

शुक्ले चाद्ये ध्याने **पृथक्त्ववितर्कैकत्ववितर्के चोपशान्तक्षीणकषाययोर्भवतः । (39)**

ṬĪKĀ

आद्ये च शुक्ले ध्याने उपशान्तक्षीणकषाययोर्भवतः । के पुनस्ते ? **पृथक्त्वैकत्ववितर्के** । स्वरूपतः कीदृशे ? उच्यते—

पृथक् पुनः कश्चिद् भेदस्तद्भावः **पृथक्त्वम्**—अनेकत्वम्, तेन सहगतो वितर्कः । पृथक्त्वमेव वा वितर्कसहगतं वितर्कपुरोगं पृथक्त्ववितर्कम् । तच्च परमाणुजीवादावेकद्रव्य उत्पादव्ययध्रौव्यादिपर्यायानेकनयार्पितत्वम् । तत् पृथक्त्वेन पृथक्त्वेन तस्य चिन्तनं वितर्कसहचरितं सविचारं च यत् तत् पृथक्त्व-**वितर्कं** सविचारम् । **तच्च** पृथक्त्वमर्थव्यञ्जनयोगानां वक्ष्यति —"**त्र्येककाययोगायोगानां**" "**वितर्कः श्रुतं**", "**विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः**" (IX. 43,45,47) । पूर्वगतभङ्गिकश्रुतानुसारेणार्थव्यञ्जनयोगान्तरप्राप्तिः—गमनं विचारः । अर्थाद् व्यञ्जनसङ्क्रान्तिः, व्यञ्जनादर्थसङ्क्रान्तिः, मनोयोगात् काययोगसङ्क्रान्तिर्वाग्योगसङ्क्रान्तिर्वा । एवं काययोगान्मनोयोगं वाग्योगं वा सङ्क्रामति । तथा वाग्योगान्मनोयोगं काययोगं वेति । यत्र सङ्क्रामति तत्रैव निरोधो ध्यानमिति ।

एकस्य भाव एकत्वम् । एकत्वगतो वितर्क **एकत्ववितर्कः** । एक एव योगस्त्रयाणामन्यतमस्तथाऽर्थो व्यञ्जनं चैकमेव पर्यायान्तरानर्पितमेकपर्यायचिन्तनम् । उत्पादव्ययध्रौव्यादिपर्यायाणामेकस्मिन् पर्याये निवातशरणप्रतिष्ठितप्रदीपवन्निष्प्रकम्पं, पूर्वगतश्रुतानुसारि चेतो निर्विचारमर्थव्यञ्जनयोगान्तरेषु । तदेकत्ववितर्कमविचारम् । आह च—

क्षीणकषायस्थानं तत् प्राप्य ततो विशुद्धलेश्यः सन् ।
एकत्ववितर्कावीचारं ध्यानं ततोऽभ्येति ।।
एकार्थाश्रयमिष्टं योगेन च केनचित् तदेकेन ।
ध्यानं समाप्यते यत् कालोऽल्पोऽन्तर्मुहूर्तः सः ।।

श्रुतमुच्यते वितर्कः पूर्वाभिहितार्थनिश्चितमतेश्च ।
ध्यानं तदिष्यते येन तेन सवितर्कमिष्टं तत् ।।
अर्थव्यञ्जनयोगानां सङ्क्रान्तिरुदितो हि विचारः ।
तदभावात् तद् ध्यानं प्रोक्तमविचारमर्हद्भिः ।।
व्युत्सर्गविवेकासंमोहाव्यथलिङ्गमिष्यते शुक्लम् ।
न च सम्भवन्ति कात्स्न्र्येन तानि लिङ्गानि मोहवतः ।।
व्युत्सर्गः सङ्गत्यागः देहोपधीनां विवेकः ।
प्रीत्यप्रीतिविरहितं ध्यायंस्तदुपेक्षकः प्रसन्नं सः ।।
प्राप्नोति परं ह्लादं हिमातपाभ्यामिव मुक्तः ।
तेन ध्यानेन यथाख्यातेन च संयमेन घातयति ।।
शेषाणि घातिकर्माणि युगपन्निरञ्जनानि ततः ।
कात्स्न्र्यान्मस्तकशूच्यां यथा हतायां हतो भवति तालः ।
कर्माणि क्षीयन्ते तथैव मोहे हते कात्स्न्र्यात् ।।
निद्राप्रचले द्विचरमसमये तस्य क्षयं समुपयातः ।
चरमान्ते क्षीयन्ते शेषाणि तु घातिकर्माणि ।।
आवरणचरमसमये तस्य दयाभावितात्मनो भवति ।
जीवैस्ततं जगत् पश्यतो हि भावक्षयोपशमः ।।
शटितप्रायं हि तदाऽऽवरणं परमावधिश्च भवति तदा ।
अथ कात्स्न्र्यात् तत्पतनाद् द्वितीयसमये क्षयायैति ।।
तस्य हि तस्मिन् समये केवलमुत्पद्यते गततमस्कम् ।
ज्ञानं च दर्शनं चावरणद्वयसङ्क्षयाच्छुद्धम् ।।
चित्रं विचित्रपटनिभं त्रिकालसहितं ततः स लोकमिमम् ।
पश्यति युगपत् सर्वं सालोकं सर्वभावज्ञः ।।
वीर्यं निरन्तरायं भवत्यनन्तं तथैव तस्य तदा ।
कल्पातीतस्य महात्मनोऽन्तरायक्षयः कात्स्न्र्यात् ।।
स ततो वेदयमानो विहरति चत्वारि शेषकर्माणि ।
आयुष्यस्य समाप्तिर्यावत् स्याद् वेद्यमानस्य ।।

भाष्यकारस्तु पूर्वविद इति सूत्रावयवं पृथग् विवृणोति सम्बन्धयति । एवमेते शुक्लध्याने पूर्वविदो भवतः । (39)

SŪTRA

पूर्वविदः । (IX.40)

BHĀṢYA

आद्ये शुक्ले ध्याने पृथक्त्ववितर्कैकत्ववितर्के पूर्वविदो भवतः । (40)

ṬIKĀ

पूर्वविदो यावुपशान्तक्षीणकषायौ तयोर्भवतः । सूत्रान्तरमिव व्याचष्टे, न तु परमार्थतः पृथक् सूत्रम् । पूर्वं प्रणयनात् पूर्वाणि चतुर्दश । तद्विदः **पूर्वविदस्ते** भवन्ति नैकादशाङ्गविदः । एवमाद्यशुक्लध्यानद्वयस्य स्वामिनियमनं विहितम् । (40)

अथ पश्चाच्छुक्लध्यानद्वयस्य कः स्वामीति तन्निर्दिदिक्षयोवाच—

SŪTRA

परे केवलिनः । (IX.41)

BHĀṢYA

परे द्वे शुक्ले ध्याने केवलिन एव भवतः, न छद्मस्थस्य । (41)

अत्राह—उक्तं भवता पूर्वे शुक्ले ध्याने परे शुक्ले ध्याने इति । तत् कानि तानीति ? अत्रोच्यते—

ṬIKĀ

परं च परं च **परे**। सूत्रसन्निवेशमाश्रित्य सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति व्युपरतक्रियं चानिवर्ति ग्रहीतव्यम् । ते च **केवलिन एव** त्रयोदशचतुर्दशगुणस्थानक्रमेणैव भवतः । **छद्मस्थस्य** तु **नैते** जातुचिद् भवत इति । तत्र सूक्ष्मक्रियमप्रतिपातीति । सूक्ष्मा क्रिया यत्र तत् सूक्ष्मक्रियम् । तच्च योगनिरोधकाले भवति । वेद्य-नाम-गोत्रकर्मणां भवधारणायुष्कादधिकानां समुद्घातसामर्थ्यादचिन्त्यैश्वर्यशक्तियोगादायुष्कसमीकृतानां मनो-वाक्-काययोगपरिणतस्यौदारिकशरीरत्रिभागोनस्थस्य केवलिनः संज्ञिपञ्चेन्द्रियपर्याप्तकमनोऽसङ्ख्येयगुणकहीनं सूक्ष्मयोगित्वमप्रतिपात्यप्रच्युतस्वभावमा व्युपरतक्रियानिवृत्तिध्यानावाप्तेः । उक्तं च—

अप्रतिपाति ध्यायन् कश्चित् सूक्ष्मक्रियविहृत्यन्ते ।
आयुःसमीक्रियाऽर्थं त्रयस्य गच्छेत् समुद्घातम् ।।
आर्द्राम्बराशुशोषवदात्मविसारणविशुष्कसमकर्मा ।
समयाष्टकेन देहे स्थित्वा योगात् क्रमाद् द्वन्द्वे ।।

तथाऽन्य आह—

आयुषि समाप्यमाने शेषाणां कर्मणां यदि समाप्तिः ।
न स्यात् स्थितिवैषम्याद् गच्छति स ततः समुद्घातम् ।।
स्थित्या च बन्धनेन च समीक्रियार्थं हि कर्मणां तेषाम् ।
अन्तर्मुहूर्तशेषे तदायुषि समुज्जिघांसति सः ।।
आर्द्रं विरल्लितं सद्वस्त्रं मङ्क्ष्वेव ननु विनिर्वाति ।
संवेष्टितं तु न तथा तथा हि कर्मापि मूर्तत्वात् ।।
स्नेहक्षयसाम्यात् स च हीयते समुद्घातात् ।
क्षीणस्नेहं शटति हि भवति तदल्पस्थिति च शेषम् ।।

आयुष्कस्यापि विरल्लितस्य न ह्रास्यते स्थितिः कस्मात् ।
इति चाचोद्यं चरमशरीरोऽनुपक्रमायुर्यत् कङ्कटुकवत् ।।
दण्डकपाटकरुचकक्रिया जगत्पूरणं चतुःसमयम् ।
क्रमशो निवृत्तिरपि च तथैव प्रोक्ता चतुःसमया ।।
विकसनसङ्कोचनधर्मत्वाज्जीवस्य तत् तथा सिद्धम् ।
यच्चाप्यनन्तवीर्यं तस्य ज्ञानं च गततिमिरम् ।।
शेषायाः शेषायाः समये संहृत्य सङ्ख्येयान् ।
भागान् स्थितेरनन्तान् भागान् शुभानुभावस्य ।।
स ततो योगनिरोधं करोति लेश्यानिरोधमपि काङ्क्षन् ।
समसमयस्थितिं बन्धं योगनिमित्तं स हि रुरुत्सन् ।।
समये समये कर्मादाने सति सन्ततेर्न मोक्षः स्यात् ।
यद्यपि हि न मुच्यन्ते स्थितिक्षयात् पूर्वकर्माणि ।।
नोकर्माणि हि वीर्यं योगद्रव्येण भवति जीवस्य ।
तस्यावस्थाने ननु सिद्धः समयस्थितिर्बन्धः ।।
बादरत्वात् पूर्वं वाङ्मनसे बादरे स निरुणद्धि क्रमेणैव ।
आलम्बनाय करणं हि तद्विष्टं तत्र वीर्यवतः ।।
सत्यप्यनन्तवीर्यत्वे बादरतनुमपि निरुणद्धि ततः ।
सूक्ष्मेण काययोगेन न निरुध्यते हि सूक्ष्मो योगः ।।
सति बादरे योगे न हि धावन् वेपथुं वारयति ।
नाशयति काययोगं स्थूलं सोऽपूर्वफड्डुकीकृत्य ।
शेषस्य काययोगस्य तथा कृतीश्च स करोति ।।
सूक्ष्मेण काययोगेन ततो निरुणद्धि सूक्ष्मवाङ्मनसे ।
भवति ततोऽसौ सूक्ष्मक्रियस्तदाकृतिगतयोगः ।।
तमपि स योगं सूक्ष्मं निरुरुत्सन् सर्वपर्यायानुगतम् ।
ध्यानं सूक्ष्मक्रियमप्रतिपात्युपयाति वितमस्कम् ।।
ध्याने दृढार्पिते परमात्मनि ननु निष्क्रियो भवति कायः ।
प्रायणापाननिमेषोन्मेषवियुक्तो मृतस्येव ।।
ध्यानार्पितोपयोगस्यापि न वाङ्मनसक्रिये यस्मात् ।
अन्तर्वर्तित्वादुपरमतस्तेन तयोर्ध्यानेन निरोधनं नेष्टम् ।।
सततं तेन ध्यानेन निरुद्धे सूक्ष्मकाययोगेऽपि ।
निष्क्रियदेशो भवति स्थितोऽपि देहे विगतलेश्यः ।।

तुर्यध्याने—

योगाभावात् समयस्थितिनोऽपि न कर्मणो भवति बन्धः ।
ध्यानार्पणसंहारात् किञ्चिच्च स संहृतावयवः ।।

लेश्याक्रियानिरोधो योगनिरोधश्च गुणनिरोधेन ।
इत्युक्तो विज्ञेयो बन्धनिरोधश्च हि तथैव ।।

त्रसबादरपर्याप्तादेयशुभगकीर्तिमनुजनामानि पञ्चेन्द्रियनामान्यतरवेद्यमुच्चैस्तथा गोत्रं मनुजायुष्कं च स एकादशं वेदयति कर्मणां प्रकृतीः । वेदयति तु तीर्थंकरो द्वादश सहतीर्थकृत्त्वेन । स ततो देहत्रयमोक्षार्थमनिवर्ति सर्वगतमुपयाति समुच्छिन्नक्रियमतमस्कं परं ध्यानं व्युपरतक्रियमनिवर्तीत्यर्थः । तद्धि तावन्निवर्तते यावन्न मुक्तः । (41)

अत्राह—उक्तमित्यादिसबन्धः । शुक्ले चाद्ये द्वे पूर्वविद (IX.39,40) इत्युक्तं **परे द्वे केवलिन (IX.41)** इति चाभिहितं । **तत् कानि तानीति** अजानानेन प्रश्ने कृते, **अत्रोच्यत** इत्याह—

SŪTRA

पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाप्रतिपातिव्युपरतक्रियानिवर्तीनि । (IX.42)

BHĀṢYA

पृथक्त्ववितर्कम्, एकत्ववितर्कम् सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति, व्युपरतक्रियानिवर्तीति चतुर्विधं शुक्लध्यानम् । (42)

ṬIKĀ

पृथक्त्ववितर्कमित्यादिना भाष्येण नामग्राहं पठति चतुरोऽपि भेदान् । **(42)**

एते चोक्तलक्षणा भेदाः । शुक्लध्यानमित्थं चतुर्विधमिति सस्वामिकमुक्तम् । तस्याधुना प्रोक्तस्वामिन एव विशेष्य कथ्यन्ते—

SŪTRA

तत् त्र्येककाययोगायोगानाम् । (IX.43)

BHĀṢYA

तदेव चतुर्विधं शुक्लध्यानं त्रियोगस्यान्यतमयोगस्य काययोगस्यायोगस्य च यथासङ्ख्यं भवति । तत्र त्रियोगानां पृथक्त्ववितर्कम्, एकान्यतमयोगानामेकत्ववितर्कम्, काययोगानां सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति, अयोगानां व्युपरतक्रियानिवर्तीति । (43)

ṬIKĀ

तदेत**च्चतुर्विधं शुक्लध्यानं** प्रथमद्वितीयोत्तमसंहननवतो भवति । तत्राद्यं पृथक्त्ववितर्कं **त्रियोगस्य** भवति, मनो-वाक्-काययोगव्यापारवत इत्यर्थः । **एकान्यतमयोगानामिति । अन्यतमै**कयोगानाम**मेकत्ववितर्कम्** । **एकोऽन्यतमः** कायादीनां **योगो** यस्य ध्यायिनो व्याप्रियते, कदाचिन्मनोयोगः, कदाचिद् वाग्योगः, कदाचित् काययोग इति । काययोगानामिति कायिकयोगभाजामेव **सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति** शुक्लध्यानमिति । निरुद्धयोगद्वयावस्थानां कायव्यापारवतां **सूक्ष्मक्रियं** भवति, न च प्रतिपतति । **अयोगानामिति** शैलेश्यवस्थानां ह्रस्वाक्षरपञ्चकोच्चारणसमकालानां मनो-वाक्-काययोगत्रयरहितानां **व्युपरतक्रियमनिवर्ति ध्यानं** भवति । **उक्तं च—**

यदर्थव्यञ्जने कायवचसी च पृथक्त्वतः ।
मनः सङ्क्रमयत्यात्मा स विचारोऽभिधीयते ।।
सङ्क्रान्तिरर्थादर्थं यद् व्यञ्जनाद् व्यञ्जनं तथा ।
योगाच्च योगमित्येष विचार इति वा मतः ।।
अर्थादि च पृथक्त्वेन यद् वितर्कयतीव हि ।
ध्यानमुक्तं समासेन तत् पृथक्त्वविचारवत् ।।
अविकम्प्यमनस्त्वेन योगसङ्क्रान्तिनिःस्पृहम् ।
तदेकत्ववितर्काख्यं श्रुतज्ञानोपयोगवत् ।।
सूक्ष्मकायक्रियो रुद्धसूक्ष्मवाङ्मनसक्रियः ।
यद् ध्यायति तदप्युक्तं सूक्ष्ममप्रतिपाति च ।।
कायिकी च यदेषाऽपि सूक्ष्मोपरमते क्रिया ।
अनिवर्ति तदप्युक्तं ध्यानं व्युपरतक्रियम् ।।

SŪTRA

एकाश्रये सवितर्के पूर्वे । (IX.44)

BHĀṢYA

एकद्रव्याश्रये सवितर्के पूर्वे ध्याने प्रथमद्वितीये । तत्र सविचारं प्रथमम्, अविचारं द्वितीयम्, अविचारं सवितर्कं द्वितीयं ध्यानं भवति । (44)

ṬĪKĀ

एक आश्रय—आलम्बनं ययोस्ते **एकाश्रये एकद्रव्याश्रये** इति । पूर्वविदारम्ये मति-गर्भश्रुतप्रधानव्यापाराच्चैकाश्रयता । परमाणुद्रव्यमेकमालम्ब्यात्मादिद्रव्यं वा श्रुतानुसारेण निरुद्धचेतसः शुक्लध्यानमिति **"वितर्कः श्रुतम्" (IX.45)** इति वक्ष्यति । **सह वितर्केण सवितर्कं**, पूर्वगतश्रुतानुसारीत्यर्थः । पूर्वं च पूर्वं च **पूर्वे ध्याने** । एतदेव निश्चिनोति—**प्रथमद्वितीये** इति पृथक्त्ववितर्कमेकत्ववितर्कं च । **तत्र**—तयोर्यत् **प्रथमम्**— आद्यं पृथक्त्ववितर्कं तत् सविचारम् । सह विचारेण **सविचारं**, सह सङ्क्रांत्येति यावत् । वक्ष्यति **"विचरोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः" (IX.46)** । कथं पुनरनुपात्तं सूत्रे सविचारमिति गम्यते । **अविचारं द्वितीय**मिति वचनादर्थलभ्यं प्रथमं सविचारमिति ।

अविचारं द्वितीयम् । अविद्यमानविचारमविचारम्, अर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्ति-रहितमित्यर्थः । **द्वितीय**मिति सूत्रक्रमप्रामाण्यादेकत्ववितर्कमविचारं **भवति** ध्यान-मिति । **(44)**

BHĀṢYA

अत्राह—वितर्कविचारयोः कः प्रतिविशेष इति ? अत्रोच्यते—

ṬĪKĀ

अत्राहेत्यादि वितर्कविचारयोर्विशेषमजानानः स्वरूपमनवगच्छन् परः पृच्छति—**कः प्रतिविशेष** इति । प्रतिशब्दस्तत्त्वाख्यायां वर्तते । यथा शोभनश्चैत्रः प्रति मातरमेवं प्रति-

विशेषः स्वरूपमितरेतरव्यावृत्तं तत्त्वं वितर्कविचारयोः कीदृगिति तत्त्वमाख्यायताम् । **अत्रोच्यत** इत्याह—

SŪTRA

वितर्कः श्रुतम् । (IX.45)

BHĀṢYA

यथोक्तं श्रुतज्ञानं वितर्को भवति (45)

ṬĪKĀ

वितर्को—मतिज्ञानं विकल्पः । वितर्क्यते येनालोच्यते पदार्थः स वितर्कः । तदनुगतं **श्रुतं** वितर्कः, तदभेदाद् । विगतं तर्कं वा वितर्कं, संशयविपर्ययापेतं श्रुतज्ञानमित्यर्थः । इदमेव सत्यमित्यविचलितस्वभावम् । **यथोक्त**मिति पूर्वगतमेव, नेतरत् । श्रुतज्ञानमाप्तवचनं-वितर्कं उच्यत इति । (45)

सम्प्रति विचारस्वरूपनिरूपणायाह—

SŪTRA

विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः । (IX.46)

BHĀṢYA

अर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिर्विचार इति । (46)

ṬĪKĀ

अर्थव्यञ्जनयोगेषु च सङ्क्रमणं **सङ्क्रान्तिः** । **अर्थः** परमाण्वादिः, **व्यञ्जनं** तस्य वाचकः शब्दः, **योगा** मनोवाक्कायास्तेषु सङ्क्रमणं **सङ्क्रान्तिरेकद्रव्येऽर्थस्वरूपाद्** व्यञ्जनं व्यञ्जनस्वरूपादर्थम् । वर्णादिकः पर्यायोऽर्थो व्यञ्जनः शब्दः । एतदुक्तं **भवति**—प्राक्शब्द-स्ततस्तत्त्वालम्बनमिदमस्य स्वरूपमयमस्य पर्यायस्ततस्तदर्थचिन्तनं साकल्येन, ततः शब्दार्थयोः स्वरूपविशेषचिन्ताप्रतिबन्धः प्रणिधानमर्थसङ्क्रान्तिः, काययोगोपयुक्तध्यानस्य वाग्योगसञ्चारः, वाग्योगोपयुक्तध्यानस्य वा मनोयोगसञ्चार इत्येवमन्यत्रापि योज्यम् । इत्थंलक्षणो विचार इत्यस्ति वितर्कविचारयोः प्रतिविशेष इति । (46)

श्रीमद्धरिभद्रसूरि-विरचिता-वश्यकनिर्युक्ति-टीकान्तर्गतं

ध्यानशतकम्

वीरं सुक्कज्झाणग्गिदड्ढकम्मिंधणं पणमिऊणं ।
जोईसरं सरण्णं झाणज्झयणं पवक्खामि ॥१॥

जं थिरमज्झवसाणं तं झाणं जं चलं तयं चित्तं ।
तं होज्ज भावणा वा अणुपेहा वा अहव चिंता ॥२॥

अंतोमुहुत्तमेत्तं चित्तावत्थाणमेगवत्थुंमि ।
छउमत्थाणं झाणं जोगनिरोहो जिणाणं तु ॥३॥

अंतोमुहुत्तपरओ चिंता झाणंतरं व होज्जाहि ।
सुचिरंपि होज्ज बहुवत्थुसंकमे झाणसंताणो ॥४॥

अट्टं रुद्दं धम्मं सुक्कं झाणाइं तत्थ अंताइं ।
निव्वाणसाहणाइं भवकारणमट्ट-रुद्दाइं ॥५॥

अमणुण्णाणं सद्दाइविसयवत्थूण दोसमइलस्स ।
धणियं विओगचिंतणमसंपओगाणुसरणं च ॥६॥

तह सूल-सीसरोगाइवेयणाए विजोगपणिहाणं ।
तदसंपओगचिंता तप्पडियाराउलमणस्स ॥७॥

इट्ठाणं विसयाईण वेयणाए य रागरत्तस्स ।
अवियोगऽज्झवसाणं तह संजोगाभिलासो य ॥८॥

देविंद-चक्कवट्टित्तणाइं गुण-रिद्धिपत्थणमईयं ।
अहमं नियाणचिंतणमण्णाणाणुगयमच्चंतं ॥९॥

एयं चउव्विहं राग-दोस-मोहंकियस्स जीवस्स ।
अट्टज्झाणं संसारवद्धणं तिरियगइमूलं ॥१०॥

मज्झत्थस्स उ मुणिणो सकम्मपरिणामजणियमेयंति ।
वत्थुस्सभावचिंतणपरस्स सम्मं सहंतस्स ॥११॥

कुणओ व पसत्थालंबणस्स पडियारमप्पसावज्जं ।
तव-संजमपडियारं च सेवओ धम्ममणियाणं ॥१२॥

रागो दोसो मोहो य जेण संसारहेयवो भणिया ।
अट्टंमि य ते तिण्णिवि तो तं संसार-तरुवीयं ॥१३॥

काव्योय-नील-काला लेस्साओ णाइसंकिलिट्ठाओ ।
अट्टज्झाणोवगयस्स कम्मपरिणामजणिआओ ॥१४॥

तस्सऽक्कंदण-सोयण-परिदेवण-ताडणाइं लिंगाइं ।
इट्ठाऽणिट्ठविओगाऽविओग-वियणानिमित्ताइं ॥१५॥

निंदइ य नियकयाइं पसंसइ सविम्हओ विभूईओ ।
पत्थेइ तासु रज्जइ तयज्जणपरायणो होइ ॥१६॥

सद्दाइविसयगिद्धो सद्धम्मपरम्मुहो पमायपरो ।
जिणमयमणवेक्खंतो वट्टइ अट्टंमि झाणंमि ॥१७॥

तदविरय-देसविरय-पमायपरसंजयाणुगं झाणं ।
सव्वप्पमायमूलं वज्जेयव्वं जइजणेणं ॥१८॥

सत्तवह - वेह - बंधण-डहणंऽकण - मारणाइपणिहाणं ।
अइकोहग्गहघत्थं निग्घिणमणसोऽहमविवागं ॥१९॥

पिसुणासब्भासब्भूय-भूयघायाइवयणपणिहाणं ।
मायाविणोऽइसंधणपरस्स पच्छन्नपावस्स ॥२०॥

तह तिव्वकोह-लोहाउलस्स भूओवघायणमणज्जं ।
परदव्वहरणचित्तं परलोयावायनिरवेक्खं ॥२१॥

सद्दाइविसयसाहणधणसारक्खणपरायणमणिट्ठं ।
सव्वाभिसंकणपरोवघायकलुसाउलं चित्तं ॥२२॥

इय करण-कारणाणुमइविसयमणुचिंतणं चउब्भेयं ।
अविरय-देसासंजय-जणमणसंसेवियमहण्णं ॥२३॥

एयं चउव्विहं राग-दोस-मोहाउलस्स जीवस्स ।
रोद्दज्झाणं संसारवद्धणं नरयगइमूलं ॥२४॥

कावोय-नील-काला लेसाओ तिव्वसंकलिट्ठाओ ।
रोद्दज्झाणोवगयस्स कम्मपरिणामजणियाओ ॥२५॥

लिंगाइं तस्स उस्सण्ण-बहुल-नाणाविहाऽऽमरणदोसा ।
तेसिं चिय हिंसाइसु बाहिरकरणोवउत्तस्स ॥२६॥

परवसणं अहिनंदइ निरवेक्खो निद्दओ निरणुतावो ।
हरिसिज्जइ कयपावो रोद्दज्झाणोवगयचित्तो ॥२७॥

झाणस्स भावणाओ देसं कालं तहाऽऽसणविसेसं ।
आलंबणं कमं झाइयव्वयं जे य झायारो ॥२८॥

तत्तोऽणुप्पेहाओ लेस्सा लिंगं फलं च नाऊणं ।
धम्मं झाइज्ज मुणी तग्गयजोगो तओ सुक्कं ॥२९॥

पुव्वकयब्भासो भावणाहि झाणस्स जोग्गयमुवेइ।
ताओ य नाण-दंसण-चरित्त-वेरग्गनियताओ ॥३०॥

णाणे णिच्चब्भासो कुणइ मणोधारणं विसुद्धिं च।
नाणगुणमुणियसारो तो झाइ सुनिच्चलमईओ ॥३१॥

संकाइदोसरहिओ पसम-थेज्जाइगुणगणोवेओ।
होइ असंमूढमणो दंसणसुद्धीए झाणंमि ॥३२॥

नवकम्माणायाणं पोराणविणिज्जरं सुभायाणं।
चारित्तभावणाए झाणमयत्तेण य समेइ ॥३३॥

सुविदियजगस्सभावो निस्संगो निब्भओ निरासो य।
वेरग्गभावियमणो झाणंमि सुनिच्चलो होइ ॥३४॥

निच्चं चिय जुवइ-पसू-नपुंसग-कुसीलवज्जियं जइणो।
ठाणं वियणं भणियं विसेसओ झाणकालंमि ॥३५॥

थिर-कयजोगाणं पुण मुणीण झाणे सुनिच्चलमणाणं।
गामंमि जणाइण्णे सुण्णे रण्णे व ण विसेसो ॥३६॥

जो जत्थ समाहाणं होज्ज मणोवयण-कायजोगाणं।
भूओवरोहरहिओ सो देसो झायमाणस्स ॥३७॥

कालोऽवि सोच्चिय जहिं जोगसमाहाणमुत्तमं लहइ।
न उ दिवस-निसा-वेलाइनियमणं झाइणो भणियं ॥३८॥

जच्चिय देहावत्था जिया ण झाणोवरोहिणी होइ।
झाइज्जा तदवत्थो ठिओ निसण्णो निवण्णो वा ॥३९॥

सव्वासु वट्टमाणा मुणओ जं देस-काल-चेट्ठासु।
वरकेवलाइलाभं पत्ता बहुसो समियपावा ॥४०॥

तो देस-काल-चेट्ठानियमो झाणस्स नत्थि समयंमि।
जोगाण समाहाणं जह होइ तहा यइयव्वं ॥४१॥

आलंबणाइं वायण - पुच्छण - परियट्टणाऽणुचिंताओ।
सामाइयाइयाइं सद्धम्मावस्सयाइं च ॥४२॥

विसमंमि समारोहइ दढदव्वालंबणो जहा पुरिसो।
सुत्ताइकयालंबो तह झाणवरं समारुहइ ॥४३॥

झाणप्पडिवत्तिकमो होइ मणोजोगनिग्गहाईओ।
भवकाले केवलिणो सेसाण जहासमाहीए ॥४४॥

सुनिउणमणाइणिहणं भूयहियं भूयभावणमणग्घं ।
अमियमजियं महत्थं महाणुभावं महाविसयं ॥४५॥

झाइज्जा निरवज्जं जिणाणमाणं जगप्पईवाणं ।
अणिउणजणदुण्णेयं नय-भंग-पमाण-गमगहणं ॥४६॥

तत्थ य मइदोब्बलेणं तव्विहायरियविरहओ वावि ।
णेयगहणत्तणेण य णाणावरणोदएणं च ॥४७॥

हेऊदाहरणासंभवे य सइ सुट्ठु जं न बुज्झेज्जा ।
सव्वण्णुमयमवितहं तहावि तं चिंतए मइमं ॥४८॥

अणुवकयपराणुग्गहपरायणा जं जिणा जगप्पवरा ।
जियराग-दोस-मोहा य णण्णहावादिणो तेणं ॥४९॥

रागद्दोस-कसाया ऽऽसवादिकिरियासु वट्टमाणाणं ।
इह-परलोयावाओ झाइज्जा वज्जपरिवज्जी ॥५०॥

पयइ-ठिइ-पएसा ऽणुभावभिन्नं सुहासुहविहत्तं ।
जोगाणुभावजणियं कम्मविवागं विचिंतेज्जा ॥५१॥

जिणदेसियाइ लक्खण-संठाणा ऽऽसण-विहाण-माणाइं ।
उप्पायट्ठिइभंगाइ पज्जवा जे य दव्वाणं ॥५२॥

पंचत्थिकायमइयं लोगमणाइणिहणं जिणक्खायं ।
णामाइभेयविहियं तिविहमहोलोयभेयाइं ॥५३॥

खिइ-वलय-दीव-सागर - नरय-विमाण - भवणाइसंठाणं ।
वोमाइपइट्ठाणं निययं लोगट्ठिइविहाणं ॥५४॥

उवओगलक्खणमणाइनिहणमत्थंतरं सरीराओ ।
जीवमरूविं कारिं भोयं च सयस्स कम्मस्स ॥५५॥

तस्स य सकम्मजणियं जम्माइजलं कसायपायालं ।
वसणसयसावयमणं मोहावत्तं महाभीमं ॥५६॥

अण्णाण - मारुएरियसंजोग - विजोगवीइसंताणं ।
संसार-सागरमणोरपारमसुहं विचिंतेज्जा ॥५७॥

तस्स य संतरणसहं सम्मद्दंसण-सुबंधणमणग्धं ।
णाणमयकण्णधारं चारित्तमयं महापोयं ॥५८॥

संवरकयनिच्छिद्दं तव-पवणाइद्धजइणतरवेगं ।
वेरग्गमग्गपडियं विसोत्तियावीइनिक्खोभं ॥५९॥

आरोढुं मुणि-वणिया महग्घसीलंग-रयणपडिपुन्नं ।
जह तं निव्वाणपुरं सिग्घमविग्घेण पावंति ॥६०॥

तत्थ य तिरयणविणिओगमइयमेगंतियं निरावाहं ।
साभावियं निरुवमं जह सोक्खं अक्खयमुवेंति ॥६१॥

किं बहुणा सव्वं चिय जीवाइपयत्थवित्थरोवेयं ।
सव्वनयसमूहमयं झाइज्जा समयसब्भावं ॥६२॥

सव्वप्पमायरहिया मुणओ खीणोवसंतमोहा य ।
झायारो नाण-धणा धम्मज्झाणस्स निद्दिट्ठा ॥६३॥

एएच्चिय पुव्वाणं पुव्वधरा सुप्पसत्थसंघयणा ।
दोण्ह सजोगाजोगा सुक्काण पराण केवलिणो ॥६४॥

झाणोवरमेऽवि मुणी णिच्चमणिच्चाइभावणापरमो ।
होइ सुभावियचित्तो धम्मज्झाणेण जो पुव्विं ॥६५॥

होंति कमविसुद्धाओ लेसाओ पीय-पम्म-सुक्काओ ।
धम्मज्झाणोवगयस्स तिव्व-मंदाइभेयाओ ॥६६॥

आगम-उवएसाऽऽणा-णिसग्गओ जं जिणप्पणीयाणं ।
भावाणं सद्दहणं धम्मज्झाणस्स तं लिंगं ॥६७॥

जिणसाहुगुणकित्तण-पसंसणा - विणय-दाणसंपण्णो ।
सुअ-सील-संजमरओ धम्मज्झाणी मुणेयव्वो ॥६८॥

अह खंति-मद्दवऽज्जव-मुत्तीओ जिणमयप्पहाणाओ ।
आलंबणाइं जेहिं सुक्कज्झाणं समारुहइ ॥६९॥

तिहुयणविसयं कमसो संखिविउ मणो अणुंमि छउमत्थो ।
झायइ सुनिप्पकंपो झाणं अमणो जिणो होइ ॥७०॥

जह सव्वसरीरगयं मंतेण विसं निरुंभए डंके ।
तत्तो पुणोऽवणिज्जइ पहाणयरमंतजोगेणं ॥७१॥

तह तिहुयण-तणुविसयं मणोविसं जोगमंतबलजुत्तो ।
परमाणुंमि निरुंभइ अवणेइ तओवि जिण-वेज्जो ॥७२॥

उस्सारियेंधणभरो जह परिहाइ कमसो हुयासुव्व ।
थोविंधणावसेसो निव्वाइ तओऽवणीओ य ॥७३॥

तह विसइंधणहीणो मणोहुयासो कमेण तणुयंमि ।
विसइंधणे निरुंभइ निव्वाइ तओऽवणीओ य ॥७४॥

तोयमिव नालियाए तत्तायसभायणोदरत्थं वा ।
परिहाइ कमेण जहा तह जोगिमणोजलं जाण ॥७५॥

एवं चिय वयजोगं निरुंभइ कमेण कायजोगंपि ।
तो सेलेसोव्व थिरो सेलेसी केवली होइ ॥७६॥

उप्पाय-ट्ठिइ-भंगाइपज्जयाणं जमेगवत्थुंमि ।
नाणानयाणुसरणं पुव्वगयसुयाणुसारेणं ॥७७॥

सवियारमत्थ-वंजण-जोगंतरओ तयं पढमसुक्कं ।
होइ पुहुत्तवितक्कं सवियारमरागभावस्स ॥७८॥

जं पुण सुणिप्पकंपं निवायसरणप्पईवमिव चित्तं ।
उप्पाय-ठिइ-भंगाइयाणमेगंमि पज्जाए ॥७९॥

अवियारमत्थ-वंजण-जोगंतरओ तयं बितियसुक्कं ।
पुव्वगयसुयालंबणमेगत्तवितक्कमवियारं ॥८०॥

निव्वाणगमणकाले केवलिणो दरनिरुद्धजोगस्स ।
सुहुमकिरियाऽनियट्टिं तइयं तणुकायकिरियस्स ॥८१॥

तस्सेव य सेलेसीगयस्स सेलोव्व णिप्पकंपस्स ।
वोच्छिन्नकिरियमप्पडिवाइज्झाणं परमसुक्कं ॥८२॥

पढमं जोगे जोगेसु वा मयं बितियमेयजोगंमि ।
तइयं च कायजोगे सुक्कमजोगंमि य चउत्थं ॥८३॥

जह छउमत्थस्स मणो झाणं भण्णइ सुनिच्चलो संतो ।
तह केवलिणो काओ सुनिच्चलो भन्नए झाणं ॥८४॥

पुव्वप्पओगओ चिय कम्मविणिज्जरणहेउतो यावि ।
सद्दत्थबहुत्ताओ तह जिणचंदागमाओ य ॥८५॥

चित्ताभावेवि सया सुहुमोवरयकिरियाइ भण्णंति ।
जीवोवओगसब्भावओ भवत्थस्स झाणाइं ।८६॥

सुक्कज्झाणसुभावियचित्तो चिंतेइ झाणविरमेऽवि ।
णिययमणुप्पेहाओ चत्तारि चरित्तसंपन्नो ॥८७॥

आसवदारावाए तह संसारासुहाणुभावं च ।
भवसंताणमणन्तं वत्थूणं विपरिणामं च ॥८८॥

सुक्काए लेसाए दो ततियं परमसुक्कलेस्साए ।
थिरयाजियसेलेसिं लेसाईयं परमसुक्कं ॥८९॥

अवहाऽसंमोह-विवेग-विउसग्गा तस्स होंति लिंगाइं।
लिंगिज्जइ जेहिं मुणी सुक्कज्झाणोवगयचित्तो ॥९०॥

चालिज्जइ बीभेइ य धीरो न परीसहोवसग्गेहिं।
सुहुमेसु न संमुज्झइ भावेसु न देवमायासु ॥९१॥

देहविवित्तं पेच्छइ अप्पाणं तह य सव्वसंजोगे।
देहोवहिवोसग्गं निस्संगो सव्वहा कुणइ ॥९२॥

होंति सुहासव-संवर-विणिज्जराऽमरसुहाइं विउलाइं।
झाणवरस्स फलाइं सुहाणुबंधीणि धम्मस्स ॥९३॥

ते य विसेसेण सुभासवादओऽणुत्तरामरसुहं च।
दोण्हं सुक्काण फलं परिनिव्वाणं परिल्लाणं ॥९४॥

आसवदारा संसारहेयवो जं ण धम्म-सुक्केसु।
संसारकारणाइं तओ धुवं धम्म-सुक्काइं ॥९५॥

संवर-विणिज्जराओ मोक्खस्स पहो तवो पहो तासिं।
झाणं च पहाणंगं तवस्स तो मोक्खहेऊयं ॥९६॥

अंबर-लोह-महीणं कमसो जह मल-कलंक-पंकाणं।
सोज्झावणयण-सोसे साहेंति जलाऽणलाऽऽइच्चा ।९७॥

तह सोज्झाइसमत्था जीवंबर-लोह-मेइणिगयाणं।
झाण-जलाऽणल-सूरा कम्म-मल-कलंक-पंकाणं ॥९८॥

तापो सोसो भेओ जोगाणं झाणओ जहा निययं।
तह ताव-सोस-भेया कम्मस्स वि झाइणो नियमा ॥९९॥

जह रोगासयसमणं विसोसण-विरेयणोसहविहीहिं।
तह कम्मामयसमणं झाणाणसणाइजोगेहिं ॥१००॥

जह चिरसंचियमिंधणमनलो पवणसहिओ दुयं दहइ।
तह कम्मेंधणममियं खणेण झाणानलो डहइ ॥१०१॥

जह वा घणसंघाया खणेण पवणाहया विलिज्जंति।
झाण-पवणावहूया तह कम्म-घणा विलिज्जंति ॥१०२॥

न कसायसमुत्थेहिं य बाहिज्जइ माणसेहिं दुक्खेहिं।
ईसा-विसाय-सोगाइएहिं झाणोवगयचित्तो ॥१०३॥

सीयाऽऽयवाइएहिं य सारीरेहिं सुबहुप्पगारेहिं।
झाणसुनिच्चलचित्तो न बाहिज्जइ निज्जरापेही ॥१०४॥

इय सव्वगुणाधाणं दिट्ठादिट्ठसुहसाहणं झाणं।
सुपसत्थं सद्धेयं नेयं झेयं च निच्चंपि ॥१०५॥

समाप्तं ध्यानशतकम्

श्रीवीरसेनाचार्यविरचित-धवलाटीकान्तर्गतं

ध्यानतपोनिरूपणम्

उत्तमसंहननस्य एकाग्रचिंतानिरोधो ध्यानम् । एत्थ गाहा—

जं थिरमज्झवसाणं तं झाणं जं चलं तयं चित्तं ।
तं होइ भावणा वा अणुपेहा वा अहव चिंता ।।

[ध्या० श० २]

तत्थ झाणे चत्तारि अहियारा होंति—ध्याता ध्येयं ध्यानं ध्यानफलमिति ।

तत्थ उत्तमसंघडणो ओघबलो ओघसूरो चोद्दसपुव्वहरो वा (दस-) णवपुव्वहरो वा, णाणेण विणा अणवगयणवपयत्थस्स झाणाणुववत्तीदो । जदि णवपयत्थविसयणाणेणेव ज्झाणस्स संभवो होइ तो चोद्दस-दस-णवपुव्वधरे मोत्तूण अण्णेसिं पि ज्झाणं किण्ण संपज्जदे, चोद्दस-दस-णवपुव्वेहि विणा थोवेण वि गंथेण णवपयत्थावगमोवलंभादो ? ण, थोवेण गंथेण णिस्सेसमवगंतुं बीजबुद्धिमुणिणो मोत्तूण अण्णेसिमुवायाभावादो । जीवाजीव-पुण्ण-पाव-आसव-संवर-णिज्जरा-बंध-मोक्खेहि णवहि पयत्थेहि वदिरित्तमण्णं ण किं पि अत्थि, अणुवलंभादो । तम्हा ण थोवेण सुदेण एदे अवगंतुं सक्किजंते, विरोहादो । ण च दव्वसुदेण एत्थ अहियारो, पोग्गलवियारस्स जडस्स णाणोवलिंगभूदस्स सुदत्तविरोहादो । थोवदव्वसुदेण अवगयासेसणवपयत्थाणं सिवभूदिआदिबीजबुद्धीणं ज्झाणाभावेण मोक्खाभावप्पसंगादो । थोवेण णाणेण जदि ज्झाणं होदि तो खवगसेडि-उवसमसेडीणमप्पा-ओग्गधम्मज्झाणं चेव होदि । चोद्दस-दस-णवपुव्वहरा पुण धम्म-सुक्कज्झाणाणं दोण्णं पि सामित्तमुवणमंति, अविरोहादो । तेण तेसिं चेव एत्थ णिद्देसो कदो ।

सम्माइट्ठी—ण च णवपयत्थविसय-रुइ-पच्चय-सद्धाहि विणा झाणं संभवदि, तप्पवुत्ति-कारणसंवेग-णिव्वेयाणं अण्णत्थ असंभवादो ।

चत्तासेसबज्झंतरंगगंथो—खेत्त-वत्थु-धण-धण्ण-दुवय-चउप्पय-जाण-सयणासण-सिस्स-कुल-गण-संघेहि जणिदमिच्छत्त-कोह-माण-माया-लोह-हस्स-रइ-अरइ-सोग-भय-दुगुंछा-त्थी-पुरिस-णवुंसयवेदादिअंतरंगगंथकंखापरिवेढियस्स सुहज्झाणाणुववत्तीदो । एत्थ गाहा—

ज्झाणिस्स लक्खणं से अज्जव-लहुअत्त-वुब्बुवएसा ।
उवएसाणासुत्तं णिस्सग्गगदाओ रुचियो से ।।

विवित्त-पासुअ-गिरि-गुहा-कंदर-पब्भार-सुसाण-आरामुज्जाणादिदेसत्थो — अण्णत्थ मणो-विक्खेवहेदुवत्थुदंसणेण सुहज्झाणविणासप्पसंगादो ।

जहासुहत्थो—असुहासणे ट्ठियस्स पीडियंगस्स ज्झाणवाघादसंभवादो । एत्थ गाहा—

अच्चिय देहावस्था जया ण ज्झाणावरोहिणी होइ ।
ज्झाएज्जो तदवस्थो ट्ठियो णिसण्णो णिवण्णो वा ।।

[ध्या० श० ३९]

अणियदकालो—सव्वकालेसु सुहपरिणामसंभवादो । एत्थ गाहाओ—

सव्वासु वट्टमाणा मुणओ जं देस-काल-चेट्ठासु ।
वरकेवलादिलाहं पत्ता बहुसो खवियपावा ।।
तो जत्थ समाहाणं होज्ज मणो-वयण-कायजोगाणं ।
भूदोवघायरहिओ सो देसो ज्झायमाणस्स ।।
णिच्चं चिय जुवइ-पसू-णवुंसय-कुसीलवज्जियं जइणो ।
ट्ठाणं वियणं भणियं विसेसदो ज्झाणकालम्मि ।।
थिरकयजोगाणं पुण मुणीण झाणेसु णिच्चलमणाणं ।
गामम्मि जणाइण्णे सुण्णे रण्णे य ण विसेसो ।।
कालो वि सो च्चिय जहिं जोगसमाहाणमुत्तमं लहइ ।
ण उ दिवसणिसावेलादिणियमणं ज्झाइणो समए ।।
तो देसकालचेट्ठाणियमो ज्झाणस्स णत्थि समयम्मि ।
जोगाण समाहाणं जह होइ तहा पयइयव्वं ।।

[ध्या० श० ४०, ३७, ३५, ३६, ३८, ४१]

सालंबणो—ण च आलंबणेण विणा ज्झाण-पासायारोहणं संभवइ, आलंबणभूद-णिस्सेणिआदीहि विणा पासादादिरोहमाणपुरिसाणमणुवलंभादो । एत्थ गाहा—

आलंबणाणि वायण-पुच्छण-परियट्टणाणुपेहाओ ।
सामाइयादियाइं सव्वमावासयाइं च ।।
विसमं हि समारोहइ वव्वालंबणो जहा पुरिसो ।
सुत्तादिकयालंबो तह ज्झाणवरं समारुहइ ।।

[ध्या० श० ४२, ४३]

सुट्ठु त्तिरयणेसु भावियप्पा । ण च भावणाए विणा ज्झाणं संपज्जइ, एगवारेणेव बुद्धीए थिरत्ताणुववत्तीदो । एत्थ गाहा—

पुव्वकयब्भासो भावणाहि ज्झाणस्स जोग्गदमुवेदि ।
ताओ य णाण-दंसण-चरित्त-वेरग्गजणियाओ ।।
णाणे णिच्चब्भासो कुणइ मणोधारणं विसुद्धिं च ।
णाणगुणमुणियसारो तो ज्झायइ णिच्चलमईओ ।।
संकाइसल्लरहियो पसमत्थेयादिगुणगणोवईयो ।
होइ असंमूढमणो दंसणसुद्धीए ज्झाणम्मि ।।

णवकम्माणादाणं पोराणविणिज्जरा सुहादाणं ।
चारित्तभावणाए ज्झाणमयत्तेण य समेइ ।।
सुविदियजयस्सहावो णिस्संगो णिब्भवो णिरासो य ।
वेरग्गभावियमणो ज्झाणम्मि सुणिच्चलो होइ ।।

[ध्या० श० ३०-३४]

विसएहिंतो दिट्ठिं णिरंभियूण ज्झेये णिरुद्धचित्तो । कुदो ? विसएसु पसरंतदिट्ठिस्स थिरत्ताणुववत्तीदो । एत्थ गाहाओ—

किंचिद्दिट्ठिमुपावत्तइत्तु ज्झेये णिरुद्धदिट्ठीओ ।
अप्पाणम्मि सदिं संधित्तुं संसारमोक्खट्ठं ।।
पच्चाहरित्तु विसएहि इंदियाइं मणं च तेहिंतो ।
अप्पाणम्मि मणं तं जोगं पणिधाय धारेदि ।।

[भगवती आराधना १७०१-२]

एवं ज्झायंतस्स लक्खणं परूविदं ।

संपहि ज्झेयपरूवणं कीरदे—को ज्झाइज्जइ ? जिणो वीयरायो केवलणाणेण अवगयतिकालगोयराणंतपज्जाओवचियछद्दव्वो णवकेवललद्धिप्पहुडिअणंतगुणेहि आरद्धदिव्वदेहधरो अजरो अमरो अजोणिसंभवो अदज्झो अछेज्जो अवत्तो णिरंजणो णिरामओ अणवज्जो सयलकिलेसुम्मुक्को तोसवज्जियो वि सेवयजणकप्परुक्खो, रोसवज्जिओ वि सगसमयपरम्मुहजीवाणं कयंतोवमो, सिद्धसज्झो जियजेयो संसार-सायरुत्तिण्णो सुहामियसायरणिबुड्डासेसकरचरणो णिच्चओ णिरायुहभावेण जाणावियपडिवक्खाभावो सव्वलक्खणसंपुण्णदप्पणसंकंतमाणुसच्छायागारो संतो वि सयलमाणुसपहावुत्तिण्णो अव्वओ अक्खओ ।

द्रव्यतः क्षेत्रतश्चैव कालतो भावतस्तथा ।
सिद्धाष्टगुणसंयुक्ता गुणाः द्वादशधा स्मृताः ।।

बारसगुणकलियो । एत्थ गाहा—

अकसायमवेदत्तं अकारयत्तं विदेहदा चेव ।
अचलत्तमलेपत्तं च होंति अच्चंतियाइं से ।।

सगसरूवे दिण्णचित्तजीवाणमसेसपावपणासओ जिणउवइट्ठणवपयत्था वा ज्झेयं होंति । कधं ते णिग्गुणा कम्मक्खयकारिणो ? ण, तेसिं रागादिणिरोहे णिमित्तकारणाणं तदविरोहादो । उत्तं च—

आलंबणेहि भरियो लोगो ज्झाइदुमणस्स खवगस्स ।
जं जं मणसा पेच्छइ तं तं आलंबणं होइ ।।

बारसअणुपेक्खाओ उवसमसेडि-खवगसेडिचडण-विहाणं तेवीसवग्गणाओ पंच-परियट्टाणि ट्ठिदि-अणुभाग-पयडि-पदेसादि सव्वं पि ज्झेयं होदि त्ति दट्ठव्वं। एवं ज्झेय-परूवणा गदा।

झाणं दुविहं—धम्मज्झाणं सुक्कज्झाणमिदि। तत्थ धम्मज्झाणं ज्झेयभेदेण चउव्विहं होदि—आणाविचओ अपायविचओ विवागविचओ संठाणविचओ चेदि। तत्थ आणा णाम आगमो सिद्धंतो जिणवयणमिदि एयट्ठो। एत्थ गाहाओ—

सुणिउणमणाइणिहणं भूदहिदं भूदभावणमणग्घं।
अमिदमजिदं महत्थं महाणुभावं महाविसयं॥
ज्झाएज्जो णिरवज्जं जिणाणमाणं जगप्पईवाणं।
अणिउणजणदुण्णेयं णयभंगपमाणगमगहणं॥

[ध्या० श० ४५, ४६]

एसा आणा। एदीए आणाए पच्चक्खाणुमाणादिपमाणाणमगोयरत्थाणं जं ज्झाणं सो आणाविचओ णाम ज्झाणं। एत्थ गाहाओ—

तत्थ मइदुब्बलेण य तव्विज्जाइरियविरहदो वा वि।
णेयगहणत्तणेण य णाणावरणोवएणं च॥
हेदूदाहरणासंभवे य सइ सुट्ठु जं ण बुज्झेज्जो।
सव्वण्णुमयमवितथं तहावि तं चिंतए मदिमं॥
अणुवगयपराणुग्गहपरायणा जं जिणा जयप्पवरा।
जियरायदोसमोहा ण अण्णहावाइणो तेग॥

[ध्या० श० ४७-४९]

पंचत्थिकायछज्जीवकाइए कालदव्वमण्णे य।
आणागेज्झे भावे आणाविचएण विचिणादि॥

मिच्छत्तासंजम-कसाय-जोगजणिदकम्मसमुप्पण्णजाइ-जरा-मरणवेयणाणुसरणं तेहिंतो अवायचिंतणं च अवायविचयं णाम धम्मज्झाणं। एत्थ गाहाओ—

रागद्दोसकसायासवादिकिरियासु वट्टमाणाणं।
इहपरलोगावाए ज्झाएज्जो वज्जपरिवज्जी॥

[ध्या० श० ५०]

कल्लाणपावए जे उवाए विचिणादि जिणमयमुवेच्च।
विचिणादि वा अवाए जीवाणं जे सुहा असुहा॥

कम्माणं सुहासुहाणं पयडि-ट्ठिदि-अणुभाग-पदेसभेएण चउव्विहाणं विवागाणुसरणं विवागविचयं णाम तदियधम्मज्झाणं। एत्थ गाहाओ—

पयडिट्ठिदिप्पदेसाणुभागभिण्णं सुहासुहविहत्तं।
जोगाणुभागजणियं कम्मविवागं विचिंतेज्जो॥

[ध्या० श० ५१]

एगाणेगमवगयं जीवाणं पुण्णपावकम्मफलं ।
उदओदीरणसंकमबंधे मोक्खं च विचिणादी ॥

तिण्णं लोगाणं संठाण-पमाणाउयादिचिंतणं संठाणविचयं णाम चउत्थं धम्मज्झाणं। एत्थ गाहाओ—

जिणदेसियाइ लक्खणसंठाणासणविहाणमाणाइं ।
उप्पाद-ट्ठिदिभंगादिपज्जया जे य दव्वाणं ॥
पंचत्थिकायमइयं लोगमणाइणिहणं जिणक्खादं ।
णामादिभेयविहियं तिविहमहोलोगभागादिं ॥
खिदिवलयदीवसायरणयरविमाणभवणादिसंठाणं ।
वोमादिपडिट्ठाणं णिययं लोगट्ठिदिविहाणं ॥
उवजोगलक्खणमणाइणिहणमत्थंतरं सरीरादो ।
जीवमरूविं कारिं भोइं च सयस्स कम्मस्स ॥
तस्स य सकम्मजणियं जम्माइजलं कसायपायालं ।
वसणसयसावमीणं मोहावत्तं महाभीमं ॥
णाणमयकण्णहारं वरचारित्तमयमहापोयं ।
संसारसागरमणोरपारमसुहं विचिंतेज्जो ॥
किं बहुसो सव्वं चिय जीवादिपयत्थवित्थरोवेयं ।
सव्वणयसमूहमयं ज्झायज्जो समयसब्भावं ॥
ज्झाणोवरमे वि मुणी णिच्चमणिच्चादिचिंतणापरमो ।
होइ सुभावियचित्तो धम्मज्झाणे जिह व पुव्वं ॥

[ध्या० श० ५२-५६,५८ उत्तरार्ध+५७ उत्तरार्ध, ६२, ६५]

जदि सव्वो समयसब्भावो धम्मज्झाणस्सेव विसओ होदि तो सुक्कज्झाणेण णिव्विसएण होदव्वमिदि ? ण एस दोसो, दोण्णं पि ज्झाणाणं विसयं पडि भेदाभावादो। जदि एवं तो दोण्णं ज्झाणाणमेयत्तं पसज्जदे। कुदो ? दंस-मसय-सीह-वय-वग्घ-तरच्छच्छहल्लेहि खज्जंतो वि वासीए तच्छिज्जंतो [वि] करवत्तेहि फाडिज्जंतो वि दावाणलसिहामुहेण कवलिज्जंतो वि सीदवादादवेहि बाहिज्जंतो अच्छरसयकोडीहि लालिज्जंतओ वि जिस्से अवत्थाए ज्झेयादो ण चलदि सा जीवावत्था ज्झाणं णाम। एसो वि थिरभावो उभयत्थ सरिसो, अण्णहा ज्झाणभावाणुववत्तीदो त्ति ? एत्थ परिहारो वुच्चदे—सच्चं, एदेहि दोहि वि सरूवेहि दोण्णं ज्झाणाणं भेदाभावादो। किंतु धम्मज्झाणमेयवत्थुम्हि थोवकालावट्ठाइ। कुदो ? सकसायपरिणामस्स गब्भहरंतट्ठिदपईवस्सेव चिरकालमवट्ठाणाभावादो। धम्मज्झाणं सकसाएसु चेव होदि त्ति कधं णव्वदे ? असंजदसम्मादिट्ठि-संजदासंजद-पमत्तसंजद – अप्पमत्तसंजद – अपुव्वसंजद–अणियट्टिसंजद–सुहुमसांपराइयखवगोवसामएसु धम्मज्झाणस्स पवुत्ती होदि त्ति जिणोवएसादो। सुक्कज्झाणस्स पुण एक्कम्हि वत्थुम्हि धम्मज्झाणावट्ठाणकालादो संखेज्जगुणकालमवट्ठाणं होदि, वीयरायपरिणामस्स मणिसिहाए

व बहुएण वि कालेण संचालाभावादो। उवसंतकसायज्झाणस्स पुधत्तविदक्कवीयारस्स अंतोमुहुत्तं चेव अवट्ठाणमुवलब्भदि त्ति चे—ण एस दोसो, वीयरायत्ताभावेण तव्विणासुववत्तीदो। अत्थदो अत्थंतरसंचालो उवसंतकसायज्झाणस्स उवलब्भदि त्ति चे—ण, अत्थंतरसंचाले संजादे वि चित्तंतरगमणाभावेण ज्झाणविणासाभावादो। वीयरायत्ते संते वि खीणकसायज्झाणस्स एयत्तवियक्कावीचारस्स विणासो दिस्सदि त्ति चे—ण, आवरणाभावेण असेसदव्वपज्जाएसु उवजुत्तस्स केवलोवजोगस्स एगदव्वम्हि पज्जाए वा अवट्ठाणाभावं दट्ठूण तज्झाणाभावस्स परूवित्तादो। तदो सकसायाकसायसामिभेदेण अचिरकाल-चिरकालावट्ठाणेण य दोण्णं ज्झाणाणं सिद्धो भेओ। सकसायतिण्णिगुणट्ठाणकालादो उवसंतकसायकालो संखेज्जगुणहीणो, तदो वीयरायज्झाणावट्ठाणकालो संखेज्जगुणो त्ति ण घडदे? ण, एगवत्थुम्हि अवट्ठाणं पडुच्च तदुत्तीए। एत्थ गाहाओ—

अंतोमुहुत्तमेत्तं चिंतावत्थाणमेगवत्थुम्हि।
छदुमत्थाणं ज्झाणं जोगणिरोहो जिणाणं तु॥
अंतोमुहुत्तपरदो चिंता ज्झाणंतरं व होज्जाहि।
सुचिरं पि होज्ज बहुवत्थुसंकमे ज्झाणसंताणो॥

[ध्या० श० ३, ४]

एदम्हि धम्मज्झाणे पीय-पउम-सुक्कलेस्साओ तिण्णि चेव होंति, मंद-मंदयर-मंदतमकसाएसु एदस्स ज्झाणस्स संभवुवलंभादो। एत्थ गाहा—

होंति कमविसुद्धाओ लेस्साओ पीय-पउम-सुक्काओ।
धम्मज्झाणोवगयस्स तिव्व-मंदादिभेयाओ॥

[ध्या० श० ६६]

एसो धम्मज्झाणे परिणमदि त्ति कधं णव्वदे? जिण-साहुगुणपसंसण-विणय-दाण-संपत्तीए। एत्थ गाहाओ—

आगमउवदेसाणा णिसग्गदो जं जिणप्पणीयाणं।
भावाणं सद्दहणं धम्मज्झाणस्स तल्लिगं॥
जिण-साहुगुणुक्कित्तण-पसंसणा-विणय-दाणसंपण्णा।
सुद-सील-संजमरदा धम्मज्झाणे मुणेयव्वा॥

[ध्या० श० ६७, ६८]

किंफलमेदं धम्मज्झाणं? अक्खवएसु विउलामरसुहफलं गुणसेडीए कम्मणिज्जराफलं च। खवएसु पुण असंखेज्जगुणसेडीए कम्मपदेसणिज्जरणफलं सुहकम्माणमुक्कस्साणुभागविहाणफलं च। अतएव धर्मादनपेतं धर्म्यं ध्यानमिति सिद्धम्। एत्थ गाहाओ—

होंति सुहासव-संवर-णिज्जरामरसुहाइं विउलाइं।
ज्झाणवरस्स फलाइं सुहाणुबंधीणि धम्मस्स॥

जह वा घणसंघाया खणेण पवणाहया विलिज्जंति ।
ज्झाणप्पवणोवहया तह कम्मघणा विलिज्जंति ।।

[ध्या० श० ९३, १०२]

एवं धम्मज्झाणस्स परूवणा गदा ।

संपहि सुक्कज्झाणस्स परूवणं कस्सामो । तं जहा—कुदो एदस्स सुक्कत्तं ? कसायमलाभावादो । तं च चउव्विहं—पुधत्तविदक्कवीचारं एयत्तविदक्कअवीचारं सुहुमकिरियमप्पडिवादि समुच्छिण्णकिरियमप्पडिवादि चेदि । तत्थ पढमसुक्कज्झाण-लक्खणं वुच्चदे—पृथक्त्वं भेदः । वितर्कः श्रुतं द्वादशांगम् । वीचारः संक्रान्तिरर्थ-व्यंजन-योगेषु । पृथक्त्वेन भेदेन वितर्कस्य श्रुतस्य वीचारः संक्रान्तिर्यस्मिन् ध्याने तत्पृथक्त्ववितर्कवीचारम् । एत्थ गाहाओ—

दव्वाइमणेगाइं तीहि वि जोगेहि जेण ज्झायंति ।
उवसंतमोहणिज्जा तेण पुधत्तं ति तं भणिदं ।।
जम्हा सुदं विदक्कं जम्हा पुव्वगयअत्थकुसलो य ।
ज्झायदि ज्झाणं एदं सविदक्कं तेण तं ज्झाणं ।।
अत्थाण वंजणाण य जोगाण य संकमो हु वीचारो ।
तस्स य भावेण तगं सुत्ते उत्तं सवीचारं ।।

[भ० आ० १८७४-६]

एदस्स भावत्थो उच्चदे—उवसंतकसायवीयरायछदुमत्थो चोद्दस-दस-णवपुव्वहरो पसत्थतिविहसंघडणो कसाय-कलंकुत्तिण्णो तिसु जोगेसु एगजोगम्हि वट्टमाणो एगदव्वं गुणपज्जायं वा पढमसमए बहुणयगहणणिलीणं सुद-रविकिरणुज्जोयबलेण ज्झाएदि । एवं तं चेव अंतोमुहुत्तमेत्तकालं ज्झाएदि । तदो परदो अत्थंतरस्स णियमा संकमदि । अथवा तम्हि चेव अत्थे गुणस्स पज्जायस्स वा संकमदि । पुव्विल्लजोगादो जोगंतरं पि सिया संकमदि । एगमत्थमत्थंतरं गुणगुणंतरं पज्जायपज्जायंतरं च हेट्ठोवरि ट्ठविय पुणो तिण्णि जोगे एगपंतीए ठविय

द	गु	प	म	व	का
द	गु	प			

दुसंजोग-तिसंजोगेहि एत्थ पुधत्त-विदक्कवीचारज्झाण-भंगा बादालीस (४२) उप्पाएदव्वा । एवमंतोमुहुत्तकालमुवसंतकसाओ सुक्कलेस्सिओ पुधत्तविदक्कवीचारज्झाणं छदव्व-णवपयत्थविसय-मंतोमुहुत्तकालं ज्झायइ । अत्थदो अत्थंतरसंकमे संते वि ण ज्झाणविणासो, चित्तंतरगमणाभावादो । एवं संवर-णिज्जरामरसुहफलं, एदम्हादो णिव्वुइगमणाणुवलंभादो । एवं पुधत्तविदक्कवीचारज्झाणपरूवणा गदा ।

संपहि विदियसुक्कज्झाणपरूवणं कस्सामो—एकस्य भावः एकत्वम्, वितर्को द्वादशांगम्, असंक्रांतिरवीचारः; एकत्वेन वितर्कस्य अर्थ-व्यंजन-योगानामवीचारः असंक्रांतिः यस्मिन् ध्याने तदेकत्ववितर्कावीचारं ध्यानम् । एत्थ गाहाओ—

जेणेगमेव दव्वं जोगेणेक्केण अण्णदरएण ।
खीणकसाओ ज्झायइ तेणेयत्तं तगं भणिदं ।।

जम्हा सुदं विदक्कं जम्हा पुव्वगयअत्थकुसलो य।
ज्झायदि झाणं एदं सविदक्कं तेण तज्झाणं ॥
अत्थाण वंजणाण य जोगाण य संकमो हु वीचारो।
तस्स अभावेण तगं ज्झाणमवीचारमिदि वुत्तं ॥

[भ० आ० १८७७-६]

एदस्स भावत्थो—खीणकसाओ सुक्कलेस्सिओ ओघबलो ओघसूरो वज्जरिसहवइ-रणारायण-सरीरसंघडणो अण्णदरसंठाणो चोद्दसपुव्वहरो दसपुव्वहरो णवपुव्वहरो वा खइयसम्माइट्ठी खविदासेसकसायवग्गो णवपयत्थेसु एगपयत्थं दव्व-गुण-पज्जयभेदेण ज्झाएदि, अण्णदरजोगेण अण्णदराभिधाणेण य तत्थ एगम्हि दव्वे गुणे पज्जाए वा मेरुमहियरो व्व णिच्चलभावेण अवट्ठियचित्तस्स असंखेज्जगुणसेडीए कम्मक्खंधे गालयंतस्स अणंतगुणहीणाए सेडीए कम्माणुभागं सोसयंतस्स कम्माणं ट्ठिदीयो एगजोग-एगाभिहाणज्झाणेण घादयंतस्स अंतोमुहुत्तमेत्तकालो गच्छदि। तदो सेसखीणकसायद्धमेत्त-ट्ठिदीयो मोत्तूण उवरिमसव्वट्ठिदीयो घेत्तूण उदयादिगुणसेडिसरूवेण रचिय पुणो ट्ठिदिखंडएण विणा अधट्ठिदिगलणेण असंखेज्जगुणाए सेडीए कम्मक्खंधे घादंतो गच्छदि जाव खीणकसायचरिमसमओ त्ति। तत्थ खीणकसायचरिमसमए णाणावरणीय-दंसणावरणीय-अंतराइयाणि विणासेदि। एदेसु विणट्ठेसु केवलणाणी केवल-दंसणी अणंतवीरियो दाण-लाह-भोगुवभोगेसु विग्घवज्जियो होदि त्ति घेत्तव्वं दोण्णं सुक्कज्झाणाणं किमालंबणं ? खंति-मद्दवादओ। एत्थ गाहा—

अह खंति-मद्दवज्जव-मुत्तीयो जिणमदप्पहाणाओ।
आलंबणेहि जेहिं सुक्कज्झाणं समारुहइ ॥

[ध्या० श० ६६]

संपहि दोण्णं सुक्कज्झाणाणं फलपरूवणं कस्सामो—अट्ठावीसभेयभिण्णमोहणीयस्स सव्वुवसमावट्ठाणफलं पुधत्तविदक्कवीचारसुक्कज्झाणं। मोहसव्वुवसमो पुण धम्मज्झाण-फलं; सकसायत्तणेण धम्मज्झाणिणो सुहुमसांपराइयस्स चरिमसमए मोहणीयस्स सव्वुवसमुवलंभादो। तिण्णं घादिकम्माणं णिम्मूलविणासफलमेयत्तविदक्कअवीचारज्झाणं। मोहणीयविणासो पुण धम्मज्झाणफलं, सुहुमसांपरायचरिमसमए तस्स विणासुवलंभादो। मोहणीयस्स उवसमो जदि धम्मज्झाणफलो तो ण क्खदी, एयादो दोण्णं कज्जाणमुप्पत्ति-विरोहादो ?ण, धम्मज्झाणादो अणेयभेयभिण्णादो अणेयकज्जाणमुप्पत्तीए विरोहाभावादो। एयत्तवियक्क-अवीयार-ज्झाणस्स अप्पडिवाइविसेसणं किण्ण कदं ? ण, उवसंतकसायम्मि भवद्धाखएहि कसाएसु णिवदिदम्मि पडिवादुवलंभादो। उवसंतकसायम्मि एयत्तविदक्का-वीचारे संते उवसंतो दु पुधत्तं इच्चेदेण विरोहो होदि त्ति णासंकणिज्जं, तत्थ पुधत्तमेवे त्ति णियमाभावादो। ण च खीणकसायद्धाए सव्वत्थ एयत्तविदक्कावीचारज्झाणमेव, जोगपरावत्तीए एगसमयपरूवणण्णहाणुववत्तिबलेण तदद्धादीए पुधत्तविदक्कवीचारस्स वि संभवसिद्धीदो। एत्थ गाहाओ—

जह चिरसंचियमिंधणमणलो पवणुग्गदो धुवं दहइ ।
तह कम्मिंधणममियं खणेण झाणाणलो दहइ ।।
जह रोगासयसमणं विसोसणविरेयणोसहविहीहि ।
तह कम्मासयसमणं ज्झाणाणसणाविजोगेहि ।।
[ध्या० श० १०१, १००]

संपहि सुक्कज्झाणस्स लिंगपरूवणा कीरदे—असंमोहविवेगविसग्गादओ सुक्कज्झाण-लिंगाणि । एत्थ गाहाओ—

अभयासंमोहविवेगविसग्गा तस्स होंति लिंगाइं ।
लिंगिज्जइ जेहि मुणी सुक्कज्झाणोवगयचित्तो ।।
चालिज्जइ बीहेइ व धीरो ण परिस्सहोवसग्गेहि ।
सुहुमेसु ण सम्मुज्झइ भावेसु ण देवमायासु ।।
देहविचित्तं पेच्छइ अप्पाणं तह य सव्वसंजोए ।
देहोवहिवोसग्गं णिस्संगो सव्वदो कुणदि ।।
ण कसायसमुत्थेहि वि बाहिज्जइ माणसेहि दुक्खेहि ।
ईसाविसायसोगादिएहि ज्झाणोवगयचित्तो ।।
सीयायवादिएहि मि सारीरेहि बहुप्पयारेहिं ।
णो बाहिज्जइ साहू ज्झेयम्मि सुणिच्चलो संतो ।।
[ध्या० श० ९०-९२, १०३,१०४]

एवं विदियसुक्कज्झाणपरूवणा गदा ।

संपहि तदियसुक्कज्झाणपरूवणं कस्सामो । तं जहा—क्रिया नाम योगः । प्रतिपतितुं शीलं यस्य तत्प्रतिपाति । तत्प्रतिपक्षः अप्रतिपाति । सूक्ष्मं क्रिया योगो यस्मिन् तत्सूक्ष्मक्रियम् । सूक्ष्मक्रियं च तदप्रतिपाति च सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति ध्यानम् । केवलज्ञानेनापसारितश्रुतज्ञानत्वात् तदवितर्कम् । अर्थांतरसंक्रांत्यभावात्तदवीचारं व्यञ्जनयोगसंक्रांत्यभावाद्वा । कथं तत्संक्रांत्यभावः ? तदवष्टंभबलेन विना अक्रमेण त्रिकालगोचराशेषावगतेः । एत्थ गाहाओ—

अविदक्कमवीचारं सुहुमकिरियबंधणं तदियसुक्कं ।
सुहुमम्मि कायजोगे भणिदं तं सव्वभावगयं ।।
सुहुमम्मि कायजोगे वट्टंतो केवली तदियसुक्कं ।
ज्झायदि णिरु भिदुं जो सुहुमं तं कायजोगं पि ।।
[भ० आ० १८८०-१]

एदस्स भावत्थो—उप्पण्णकेवलणाणदंसणेहि सव्वदव्वपज्जाए तिकालविसए जाणंतो पस्संतो करणक्कमवहाणवज्जियअणंतविरियो असंखेज्जगुणाए सेडीए कम्मणिज्जरं कुणमाणो देसूणपुव्वकोडिं विहरिय सजोगिजिणो अंतोमुहुत्तावसेसे आउए दंडकवाडपदरलोगपूरणाणि करेदि । तत्थ जं पढमसमए देसूणचोद्दसरज्जुउस्सेहं सगविक्खंभपमाणवट्टपरिवेदमप्पाणं

कादूण ट्ठिदीए असंखेज्जे भागे अणुभागस्स अणंते भागे घादेदूण चेट्ठदि तं दंडं णाम। विदियसमए पुव्वावरेण वादवलयवज्जियलोगागासं सव्वं पि सगदेहविक्खंभेण वाविय सेसट्ठिदिअणुभागाणं जहाकमेण असंखेज्ज-अणंते भागे घादिदूण जमवट्ठाणं तं कवाडं णाम। तदियसमए वादवलयं वज्जिय सव्वलोगागासं सगजीवपदेसेहि विसप्पिदूण सेसट्ठिदिअणु-भागाणं कमेण असंखेज्जे भागे अणंते भागे घादेदूण जमवट्ठाणं तं पदरं णाम। चउत्थसमए सव्वलोगागासमावूरिय सेसट्ठिदिअणुभागाणमसंखेज्जे भागे अणंते भागे च घादिय जमवट्ठाणं तं लोगपूरणं णाम। संपहि एत्थ सेसट्ठिदिपमाणमंतोमुहुत्तो संखेज्जगुणमाउआदो। एत्तो प्पहुडि उवरि सव्वट्ठिदिखंडयाणि अणुभागखंडयाणि च अंतोमुहुत्तेण घादेदि। ट्ठिदिखंडयस्स आयामो अंतोमुहुत्तं अणुभागखंडयपमाणं पुण सेसअणुभागस्स अणंता भागा। एदेण कमेण अंतोमुहुत्तं गंतूण जोगणिरोहं करेदि। को जोगणिरोहो? जोग-विणासो। तं जहा—एत्तो अंतोमुहुत्तं गंतूण बादरकायजोगेण बादरमणजोगं णिरुंभदि। तदो अंतोमुहुत्तेण बादरकायजोगेण बादरवचिजोगं णिरुंभदि। तदो अंतोमुहुत्तेण बादरकाय-जोगेण बादरउस्सासणिस्सासं णिरुंभदि। तदो अंतोमुहुत्तेण बादरकायजोगेण तमेव बादर-कायजोगं णिरुंभदि। तदो अंतोमुहुत्तं गंतूण सुहुमकायजोगेण सुहुममणजोगं णिरुंभदि। तदो अंतोमुहुत्तेण सुहुमकायजोगेण सुहुमवचिजोगं णिरुंभदि। तदो अंतोमुहुत्तेण सहुमकाय-जोगेण सुहुमउस्सासणिस्सासं णिरुंभदि। तदो अंतोमुहुत्तं गंतूण सुहुमकायजोगेण सुहुम-कायजोगं णिरुंभमाणो इमाणि करणाणि करेदि—पढमसमए अपुव्वफद्दयाणि करेदि पुव्व-फद्दयाणं हेट्ठदो। आदिवग्गणाए अविभागपडिच्छेदाणमसंखेज्जदिभागमोकड्डुदि जीवपदेसाणं च असंखेज्जदिभागमोकड्डुदि। एवमंतोमुहुत्तमपुव्वफद्दयाणि करेदि। असंखेज्जगुणहीणाए सेडीए जीवपदेसाणं च असंखेज्जगुणाए सेडीए। अपुव्वफद्दयाणि सेडीए असंखेज्जदिभागो सेडिवग्गमूलस्स वि असंखेज्जदिभागो पुव्वफद्दयाणं पि असंखेज्जदिभागो अपुव्वफद्दयाणि सव्वाणि। एवमपुव्वफद्दयकरणविहाणं गदं।

एत्तो अंतोमुहुत्तं किट्टीओ करेदि। अपुव्वफद्दयाणमादिवग्गणाए अविभागपडिच्छे-दाणमसंखेज्जदिभागमोकड्डुदि। जीवपदेसाणमसंखेज्जदिभागमोकड्डुदि। एत्थ अंतोमुहुत्तं किट्टीओ करेदि असंखेज्जगुणहीणाए सेडीए। जीवपदेसाणमसंखेज्जगुणाए सेडीए ओकड्डुदि। किट्टिगुणगारो पलिदोवमस्स असंखेज्जदिभागो। किट्टीओ सेडीए असंखेज्जदिभागो। अपुव्वफद्दयाणं पि असंखेज्जदिभागो। किट्टीकरणे णिट्ठिदे तदो से काले पुव्वफद्दयाणि अपुव्वफद्दयाणि च णासेइ। अंतोमुहुत्तं किट्टीगदजोगो होदि। सुहुमकिरियं अप्पडिवादि ज्झाणं ज्झायदि। किट्टीणं चरिमसमए असंखेज्जे भागे णासेइ। एदम्हि जोगणिरोहकाले सुहुमकिरियमप्पडिवादि ज्झाणं ज्झायदि त्ति जं भणिदं तण्ण घडदे; केवलिस्स विसई-कयासेसदव्वपज्जायस्स सगसव्वद्धाए एगरूवस्स अणिंदियस्स एगवत्थुम्हि मणणिरोहाभा-वादो। ण च मणणिरोहेण विणा ज्झाणं संभवदि; अण्णत्थ तहाणुवलंभादो त्ति? ण एस दोसो; एगवत्थुम्हि चिंताणिरोहो ज्झाणमिदि जदि घेप्पदि तो होदि दोसो। ण च एवमेत्थ घेप्पदि। पुणो एत्थ कधं घेप्पदि ति भणिदे जोगो उवयारेण चिंता; तिस्से

एयग्गेण णिरोहो विणासो जम्मि तं ज्झाणमिदि एत्थ घेतव्वं; तेण ण पुव्वुत्तदोससंभवो त्ति । एत्थ गाहाओ—

तोयमिव णालियाए तत्तायसभायणोदरत्थं वा ।
परिहादि कमेण तहा जोगजलं ज्झाणजलणेण ।।
जह सव्वसरीरगयं मंतेण विसं णिरुंभए डंके ।
तत्तो पुणोऽवणिज्जदि पहाणज्झरमंतजोएण ।।
तह बादरतणुविसयं जोगविसं ज्झाणमंतबलजुत्तो ।
अणुभावम्मि णिरुंभदि अवणेदि तदो वि जिणवेज्जो ।।

[ध्या० श० ७५, ७१, ७२]

एवं तदियसुक्कज्झाणपरूवणा गदा ।

संपहि चउत्थसुक्कज्झाणपरूवणं कस्सामो । तं जहा—समुच्छिन्ना क्रिया योगो यस्मिन् तत्समुच्छिन्नक्रियम् । समुच्छिन्नक्रियं च अप्रतिपाति च समुच्छिन्नक्रियाप्रतिपाति ध्यानम् । श्रुतरहितत्वात् अवितर्कम् । जीवप्रदेशपरिस्पंदाभावादवीचारं अर्थव्यंजनयोग-संक्रांत्यभावाद्वा । एत्थ गाहा—

अविदक्कमवीचारं अणियट्टी अकिरियं च सेलेसिं ।
ज्झाणं णिरुद्धजोगं अपच्छिमं उत्तमं सुक्कं ।।

[भ० आ० १८८२]

एदस्स अत्थो—जोगम्हि णिरुद्धम्हि आउसमाणि कम्माणि होंति अंतोमुहुत्तं । से काले सेलेसियं पडिवज्जदि समुच्छिण्णकिरियमणियट्टि सुक्कज्झाणं ज्झायदि । कधमेत्थ ज्झाणववएसो ? एयग्गेण चिंताए जीवस्स णिरोहो परिप्फंदाभावो ज्झाणं णाम । किं फलमेदं ज्झाणं ? अघाइचउक्कविणासफलं । तदियसुक्कज्झाणं जोगणिरोहफलं । सेलेसियअद्धाए ज्झीणाए सव्वकम्मविप्पमुक्को एगसमएण सिद्धिं गच्छदि । एवं ज्झाणं णाम तवोकम्मं गदं ।

ध्यानतपोनिरूपणं समाप्तम् ।

DHYĀNAŚATAKA AND THE *DHYĀNA* SECTION OF *TATTVĀRTHA-BHĀṢYA-ṬĪKĀ* —A COMPARATIVE STUDY

The *Tattvārtha-Bhāṣya-Ṭīkā* of Siddhasenagaṇin records a great number of features of the Jaina theory of meditation, that deserve careful study. A number of valuable excerpts are also quoted there from earlier treatises that are no more extant. These passages throw immense light on the inter-relationship of meditation and the *guṇasthānas* (stages of spiritual development). In fact, one can properly understand the meaning and purpose of meditation only in the light of this inter-relationship.

The *Dhyānaśataka* is another treatise that lucidly epitomizes the Jaina doctrine of *dhyāna* in its various aspects, and is held in very great respect both in the Śvetāmbara and the Digambara tradition. The authorship of the work is not known though usually it is ascribed to Jinabhadragaṇi-kṣamāśramaṇa, the author of the *Viśeṣāvaśyaka-Bhāṣya*.

A comparative study of the above-mentioned two works shows their close affinity. I have quoted fortyfive instances from them, that may be helpful in determining their mutual chronology. Personally I feel that the *Dhyānaśataka* verses are based on the material provided by the *Tattvārtha-Bhāṣya-Ṭīkā*. There is also the possibility of both being indebted to an earlier treatise, though, of course, the latter was composed earlier than the former.

The parallel passages are given below seriatim.

1. TBhṬ, IX.27, p. 47 ll 15-17 :

चलं चित्तमेव चिन्ता, तन्निरोधस्तस्यैकत्रावस्थापनमन्यत्राप्रचारो निरोधः। अतो निश्चलं स्थिरमध्यवसानमेकालम्बनं छद्मस्थविषयं ध्यानम्। केवलिनां पुनर्वाक्काययोगनिरोध एव ध्यानम्।

DhŚ, 2-3 :

जं थिरमज्झवसाणं तं झाणं जं चलं तयं चित्तं।
तं होज्ज भावणा वा अणुपेहा वा अहव चिंता॥
अंतोमुहुत्तमेत्तं चित्तावत्थाणमेगवत्थुंमि।
छउमत्थाणं झाणं जोगनिरोहो जिणाणं तु॥

2. TBhṬ, IX. 28, p. 48 ll 6-7 :

अन्तर्मुहूर्तपरिमाणं न परतो मुहूर्तादित्यर्थः ।

DhŚ, 4 :

अंतोमुहुत्तपरओ चिंता झाणंतरं व होज्जाहि ।
सुचिरंपि होज्ज बहुवत्थुसंकमे झाणसंताणो ॥

3. TBhṬ, IX. 31, p. 50 ll 5-6 :

तेषाममनोज्ञानां शब्दादीनां विप्रयोगोऽपगमस्तदर्थं विप्रयोगायानिष्टशब्दादि-विषयपरिहाराय यः स्मृतिसमन्वाहारस्तदार्तम् ।

DhŚ, 6 :

अमणुण्णाणं सद्दाइविसयवत्थूण दोसमइलस्स ।
धणियं विओगचिंतणमसंपओगाणुसरणं च ॥

4. TBhṬ, IX. 32, p. 50 ll 22-23 :

शूलशिरःकम्पज्वराक्षिश्रवणदशनादिकायास्तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारो ध्यानमार्तम् ।

TBhṬ, IX. 31, p. 50 ll 6-7 :

स्मृतिसमन्वाहारो नाम तद्विप्रयोगादेवानुग्रहप्रतिपत्तीच्छया य आत्मनः प्रणिधानविशेषः स समन्वाहारः स्मृतेः ।

DhŚ, 7 :

तह सूल-सीसरोगाइवेयणाए विजोगपणिहाणं ।
तदसंपओगचिंता तप्पडियाराउलमणस्स ॥

5. TBhṬ, IX. 30, p. 49 ll 18-20 :

परमार्थतस्तु रागद्वेषमोहाः संसारहेतवः । तदनुगतं चार्तरौद्ररूपमपि प्रकृष्ट-तमरागद्वेषमोहभ्राजः । अतः संसारपरिभ्रमणहेतुता तयोरिति ।

DhŚ, 13 :

रागो दोसो मोहो य जेण संसारहेयवो भणिया ।
अट्टंमि य ते तिण्णिवि तो तं संसार-तरुवीयं ॥

6. TBhṬ, IX. 35, p. 53 ll 6-7 :

तदेतदार्तं नातिसंक्लिष्टकापोतनीलकृष्णलेश्यानुयायि द्रष्टव्यमिति ।

DhŚ, 14 :

कावोय-नील-काला लेस्साओ णाइसंकिलिट्ठाओ ।
अट्टज्झाणोवगयस्स कम्मपरिणामजणिआओ ॥

7. TBhṬ, IX. 34, p. 51 ll 19-21 :

तस्यैतस्यार्तध्यानस्य चतुःप्रकारस्यापि शोकादीनि लक्षणानि भवन्ति, यैरार्तध्यायी लक्ष्यते करतलपर्यस्तप्रम्लानवदनः शोचति क्रन्दति विलपति हा हा अहो धिक् कष्टं हुं मृतोऽस्म्युरस्ताडं परिदेवते दीर्घं निश्वसिति कवोष्णं शून्यव्याक्षिप्तचित्त इवोपलक्ष्यते ।

DhŚ, 15 :

तस्सऽक्कंदण-सोयण-परिदेवण-ताडणाइं लिंगाइं ।
इट्ठाऽणिट्ठविओगाऽविओग-वियणानिमित्ताइं ॥

8. TBhṬ, IX. 35, p. 52 ll 1-2 :

एतस्य त्रयः स्वामिनश्चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठगुणस्थानवर्तिनः क्रमेणाविरतदेश-विरतप्रमत्तसंयताः ।

DhŚ, 18 :

तदविरय-देसविरय-पमायपरसंजयाणुगं झाणं ।
सव्वप्पमायमूलं वज्जेयव्वं जइजणेणं ॥

9. TBhṬ, IX. 36, p. 53 ll 21-23 :

"प्रमत्तयोगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा ।" तच्च सत्त्वव्यापादनोद्बन्धनपरितापन-ताडनकरचरणश्रवणनासिकाऽधरवृषणशिश्नादिच्छेदनस्वभावं हिंसानन्दम् ।

DhŚ, 19 :

सत्तवह-वेह-बंधण-डहणंऽकण-मारणाइपणिहाणं ।
अइकोहग्गहघत्थं निग्घिणमणसोऽहमविवागं ॥

10. TBhṬ, IX. 36, p. 53 ll 25-27 :

.......पिशुनासभ्यासद्भूतघातातिसन्धानप्रवणमसदभिधानमनृतम् । तत्परो-पघातार्थमनुपरततीव्ररौद्राशयस्य स्मृतेः समन्वाहारः । तत्रैवं दृढप्रणिधान-मनृतानन्दमिति ।

DhŚ, 20 :

पिसुणासब्भासब्भूय-भूयघायाइवयणपणिहाणं ।
मायाविणोऽइसंधणपरस्स पच्छन्नपावस्स ॥

11. TBhṬ, IX. 36, p. 53 ll 28-30 :

तीव्रसङ्क्लेशाध्यवसायस्य ध्यातुः प्रबलीभूत-लोभप्रचाराहितसंस्कारस्य अपास्तपरलोकापेक्षस्य परस्वादित्सोरकुशलः स्मृतिसमन्वाहारः । द्रव्य-हरणोपाय एव चेतसो निरोधः प्रणिधानमित्यर्थः ।

DhŚ, 21 :

तह् तिव्वकोह्-लोहाउलस्स भूओवघायणमणज्जं ।
परदव्वहरणचित्तं परलोयावायनिरवेक्खं ॥

12. TBhṬ, IX. 36, p. 54 ll 2-10 :

·······विषयाः शब्दादयः । तत्साधनानि च····। विषयाणां च संरक्षणम्····। इत्थं च विषयसंरक्षणाहितक्रौर्यस्य·······तीव्रेण लोभकषायेणानुरक्तचेतसः तद्गतप्रणिधानस्य तत्रैव स्मृतिसमन्वाहारमाचरतो विषयसंरक्षणानन्दं रौद्रं भवति ध्यानम् ।

DhŚ, 22 :

सद्दाइविसयसाहणधणसारक्खणपरायणमणिट्ठं ।
सव्वाभिसंकणपरोवघायकलुसाउलं चित्तं ॥

13. TBhṬ, IX. 36, p. 54 ll 11-12 :

तच्चैतदविरतदेशविरतस्वामिकम्····तयोरेव च भवत्येतत्, न प्रमत्तसंयतादीनामिति ।

DhŚ, 23 :

इय करण-कारणाणुमइविसयमणुचिंतणं चउब्भेयं ।
अविरय-देसासंजय-जणमणसंसेवियमहण्णं ॥

14. TBhṬ, IX. 36, p. 54 ll 13-14 :

नरकगतिमूलमेतत् ।

DhŚ, 24 :

एयं चउव्विहं राग-दोस-मोहाउलस्स जीवस्स ।
रोद्दज्झाणं संसारवद्धणं नरयगइमूलं ॥

15. TBhṬ, IX. 36, p. 54 l 13 :

रौद्रध्यायिनस्तीव्रसंक्लिष्टाःकापोतनीलकृष्ण-लेश्यास्तिस्रः ।

DhŚ, 25 :

कावोय-नील-काला लेसाओ तिव्वसंकिलिट्ठाओ ।
रोद्दज्झाणोवगयस्स कम्मपरिणामजणियाओ ॥

16. TBhṬ, IX. 36, p. 54 l 15 :

लिङ्गान्यस्योत्सन्नबहुज्ञानामरणदोषाः ।

DhŚ, 26 :

लिंगाइं तस्स उस्सण्ण-बहुल-नाणाविहाऽऽमरणदोसा ।
तेसिं चिय हिंसाइसु बाहिरकरणोवउत्तस्स ॥

17. TBhṬ, IX. 36, p. 54 ll 17-19 :

········हिंसानन्दादिषु चतुर्ष्वपि प्रवर्तमानस्याभिनिविष्टान्तःकरणस्य बहुदोषता। अज्ञानदोषता तेष्वेव हिंसादिष्वधर्मकार्येष्वभ्युदयकार्यबुद्धिव्यपाश्रयस्य चैकतानविधानावलम्बितसंसारमोचकस्येव भवति।

DhŚ, 27 :

परवसणं अहिनंदइ निरवेक्खो निद्दओ निरणुतावो।
हरिसिज्जइ कयपावो रोद्दज्झाणोवगयचित्तो॥

18. TBhṬ, IX. 38, p. 58 l 21, p. 59 ll 3-9 :

धर्मध्यानानुप्रवेशपरिकर्माणि च भावनादेशकालासनादीनि। ····आलम्बनान्यपि·····ध्यानप्रतिपत्तिक्रमश्च·····लेश्यास्तु·······निसर्गाऽधिगमाभ्याम्·········धर्मध्यानलिङ्गम्।

DhŚ, 28-29 :

झाणस्स भावणाओ देसं कालं तहाऽऽसणविसेसं।
आलंबणं कमं झाइयव्वयं जे य झायारो॥
तत्तोऽणुप्पेहाओ लेस्सा लिंगं फलं च नाऊणं।
धम्मं झाइज्ज मुणी तग्गयजोगो तओ सुक्कं॥

19. TBhṬ, IX. 38, p. 58 l 22 :

तत्र चतस्रो भावना ज्ञान-दर्शन-चारित्र-वैराग्याख्याः।

DhŚ, 30 :

पुव्वकयब्भासो भावणाहि झाणस्स जोग्गयमुवेइ।
ताओ य नाण-दंसण-चरित्त-वेरग्गनियताओ॥

20. TBhṬ, IX. 38, p. 58 ll 22-23 :

ज्ञाने नित्याभ्यासान्मनसस्तत्रैव प्रणिधानम्, अवगतगुणसारश्च निश्चलमतिरनायासेनैव धर्म्यं ध्यायति।

DhŚ, 31 :

णाणे णिच्चब्भासो कुणइ मणोधारणं विसुद्धिं च।
नाणगुणमुणियसारो तो झाइ सुनिच्चलमईओ॥

21. TBhṬ, IX. 38, p. 58 ll 23-25 :

विगतशंकादिशल्यः प्रशम-संवेग-निर्वेदा-ऽनुकम्पा-ऽऽस्तिक्य-स्थैर्यप्रभावना-यतनाऽऽसेवन-भक्तियुक्तेऽसम्मूढचेता दर्शनभावनया विमलीकृतमतिरस्खलितमेव धर्म्यं ध्यायति।

DhŚ, 32 :

संकाइदोसरहिओ पसम-थेज्जाइगुणगणोवेओ ।
होइ असंमूढमणो दंसणसुद्धीए झाणंमि ।।

22. TBhṬ, IX. 38, p. 58 ll 25-27 :

चरणभावनाधिष्ठितः कर्माण्यपराणि नादत्ते, पुरातननिर्जरणं शुभानि वा सञ्चिनुते । ततश्चायत्नेनैव धर्मध्यायी भवति ।

DhŚ, 33 :

नवकम्माणायाणं पोराणविणिज्जरं सुभायाणं ।
चारित्तभावणाए झाणमयत्तेण य समेइ ।।

23. TBhṬ, IX. 38, p, 58 ll 27-28 :

जगत्कायस्वभावालोचनात् सुविदितजगत्स्वभावो निःसङ्गो निर्भयो विरागो वैराग्यभावनावष्टब्धचेता लीलयैव धर्मध्यायी भवति ।

DhŚ, 34 :

सुविदियजगस्सभावो निस्संगो निब्भओ निरासो य ।
वेरग्गभावियमणो झाणंमि सुनिच्चलो होइ ।।

24. TBhṬ, IX. 38, p. 58 l 29 :

देशोऽपि निष्कण्टको यः । कण्टकाः स्त्री-पशु-पण्डकाः ।

DhŚ, 35 :

निच्चं चिय जुवइ-पसू-नपुंसग-कुसीलवज्जियं जइणो ।
ठाणं वियणं भणियं विसेसओ झाणकालंमि ।।

25. TBhṬ, IX. 38, p. 58 ll 30-31 :

कालोऽपि यस्मिन्नेव काले मनसः समाधिरुत्पद्यते स एव ध्यानकालः । यथोक्तम्—णत्थि कालो अकालो वा झायमाणस्स भिक्खुणो ।

DhŚ, 38 :

कालोऽवि सोच्चिय जहिं जोगसमाहाणमुत्तमं लहइ ।
न उ दिवस-निसा वेलाइनियमणं झाइणो भणियं ।।

26. TBhṬ, IX. 38, p. 58 ll 32-33, p. 59 ll 1-2 :

आसनं तु कायावस्थाविशेषः । य एवाबाधकोऽभ्यस्तो जितः स एव कायविकल्प आसनम् । यथोक्तम्—

कालः समाधिर्ध्यानस्य कायावस्था जितासनम् ।
शुचिर्निष्कण्टको देशस्ते च स्त्री-पशु-पण्डकाः ।।

DhŚ, 39 :

जच्चिय देहावत्था जिया ण झाणोवरोहिणी होइ ।
झाइज्जा तदवत्थो ठिओ निसण्णो निवण्णो वा ।।

27. TBhṬ, IX. 38, p. 59 ll 3-4 :

आलम्बनान्यपि वाचना-प्रच्छना-परिवर्तन-चिन्तनानि सद्धर्मावश्यकादीनि च सामायिकादीनि । एभिरालम्बनैर्धर्मध्यानं समारोहति ।

DhŚ, 42-43 :

आलम्बणाइं वायण-पुच्छण-परियट्टणाऽणुचिंताओ ।
सामाइयाइयाइं सद्धम्मावस्सयाइं च ।।
विसमंमि समारोहइ दढदव्वालंबणो जहा पुरिसो ।
सुत्ताइकयालंबो तह झाणवरं समारुहइ ।।

28. TBhṬ, IX. 38, p. 59 ll 5-6 :

ध्यानप्रतिपत्तिक्रमश्च मनोयोगनिग्रहादिर्भवकाले केवलिनः ।
शेषस्य ध्यातुर्यथासमाध्यपेक्षमिति ।

DhŚ, 44 :

झाणप्पडिवत्तिकमो होइ मणोजोगनिग्गहाईओ ।
भवकाले केवलिणो सेसाण जहासमाहीए ।।

29. TBhṬ, IX. 37, p. 55 ll 3-5 :

तत्राज्ञा—सर्वज्ञप्रणीत आगमः । तामाज्ञामित्थं विचिनुयात्—पर्यालोचयेत्—पूर्वापरविशुद्धामतिनिपुणामशेषजीवकायहितामनवद्यां महार्थां महानुभावां निपुणजनविज्ञेयां द्रव्यपर्यायप्रपञ्चवतीमनाद्यनिधनाम् ।

DhŚ, 45-46 :

सुनिउणमणाइणिहणं भूयहियं भूयभावणमणग्घं ।
अमियमजियं महत्थं महाणुभावं महाविसयं ।।
झाइज्जा निरवज्जं जिणाणमाणं जगप्पईवाणं ।
अणिउणजणदुण्णेयं नय-भंग-पमाण-गमगहणं ।।

30. TBhṬ, IX. 37, p. 55 ll 6-11 :

तत्र प्रज्ञायाः परिदुर्बलत्वादुपयुक्तोऽपि सूक्ष्मया शेमुष्या यदि नावैति भूतमर्थं सावरणज्ञानत्वात् ।''''तथाप्येवं विचिन्वतोऽवितथवादिनः क्षीणरागद्वेषमोहाः सर्वज्ञा नान्यथाव्यवस्थितमन्यथा वदन्ति भाषन्ते वाऽनृतकारणाभावात् ।

DhŚ, 47-49 :

तत्थ य मइदोब्बलेणं तव्विहायरियविरहओ वावि ।
णेयगहणत्तणेण य णाणावरणोदएणं च ।।

हेऊदाहरणासंभवे य सइ सुट्ठु जं न बुज्झेज्जा ।
सव्वण्णुमयमवितहं तहावि तं चिंतए मइयं ।।
अणुवकयपराणुग्गहपरायणा जं जिणा जगप्पवरा ।
जियराग-दोस-मोहा य णण्णहावादिणो तेणं ।।

31. TBhṬ, IX. 37, p. 55 ll 14-20 :

इहामुत्र च रागद्वेषाकुलितचेतोवृत्तयः सत्त्वाः⋯⋯कायेन्द्रियादिष्वास्रवद्वार-प्रवाहेषु वर्तमाना मिथ्यात्वाज्ञानाविरति-परिणताः⋯⋯ परस्परमाक्रोश-वधबन्धाद्यपायभाजो दृश्यन्ते क्लिश्यन्त इति⋯अत्यन्तोद्वेगाय स्मृतिसमन्वा-हारतोऽपायविचयं धर्मध्यानमाविर्भवति ।

DhŚ, 50 :

रागद्दोसकसायाऽऽसवादिकिरियासु वट्टमाणाणं ।
इह परलोयावाओ झाइज्जा वज्जपरिवज्जी ।।

32. TBhṬ, IX. 37, p. 55 ll 24-29 :

ज्ञानावरणादिकमष्टप्रकारं कर्म प्रकृति-स्थित्यनुभाव-प्रदेश-भेदमिष्टानिष्ट-विपाकपरिणामं जघन्यमध्यमोत्कृष्टस्थितिकं विविधविपाकम् ।⋯⋯इत्थं निरुद्धचेतसः कर्मविपाकानुसरण एव स्मृतिसमन्वाहारतो धर्म्यं भवति ध्यानमिति ।

DhŚ, 51 :

पयइ-ठिइ-पएसाऽणुभावभिन्नं सुहासुहविहत्तं ।
जोगाणुभावजणियं कम्मविवागं विचिंतेज्जा ।।

33. TBhṬ, IX. 37, p. 55 ll 30-33; p. 56 ll 1-2 :

संस्थानमाकारविशेषो लोकस्य द्रव्याणां च । लोकस्य तावत् तत्राधोमुख-मल्लकसंस्थानं वर्णयन्त्यधोलोकं, स्थालीमिव च तिर्यग्लोकम्, ऊर्ध्वमधोमल्ल-कसमुद्गम् । तत्रापि तिर्यग्लोको ज्योतिर्व्यन्तराकुलः । असंङ्ख्येया द्वीपसमुद्रा वलयाकृतयो धर्माधर्माकाशपुद्गलजीवास्तिकायात्मका अनादिनिधनसन्निवेश-भाजो व्योमप्रतिष्ठाः क्षितिवलयद्वीपसागरनरकविमानभवनादिसंस्थानानि च ।

DhŚ, 52-54 :

जिणदेसियाइ लक्खण-संठाणाऽऽसण-विहाण-माणाइं ।
उप्पायट्ठिइभंगाइ पज्जवा जे य दव्वाणं ।।
पंचत्थिकायमइयं लोगमणाइणिहणं जिणक्खायं ।
णामाइभेयविहियं तिविहमहोलोयभेयाइं ।।

खिइ-वलय-दीव-सागर-नरय-विमाण-भवणाइसंठाणं ।
वोमाइपइट्ठाणं निययं लोगट्ठिइविहाणं ॥

34. TBhṬ, IX. 37, p. 56 ll 2-3 :

आत्मानमुपयोगलक्षणमनादिनिधनमर्थान्तरभूतं शरीराद्, अरूपं कर्तारमुपभोक्तारं च स्वकृतकर्मणः शरीराकारं, मुक्तौ त्रिभागहीनाकारम् ।

DhŚ, 55 :

उवओगलक्खणमणाइनिहणमत्थंतरं सरीराओ ।
जीवमरूविं कारिं भोइं च सयस्स कम्मस्स ॥

35. TBhṬ, IX. 37, p. 56 ll 10 :

तदेतदप्रमत्तसंयतस्य भवति धर्मध्यानम् ।

TBhṬ, IX. 38, p. 57 ll 7-8 :

अनयोश्चोपशांतक्षीणकषाययोरप्रमत्तसंयतस्य च ध्यानं धर्मं भवति ।

DhŚ, 63 :

सव्वप्पमायरहिया मुणओ खीणोवसंतमोहा य ।
झायारो नाण-धणा धम्मज्झाणस्स निद्दिट्ठा ॥

36. TBhṬ, IX. 39, p. 60 l 13 :

शुक्ले ध्याने उपशान्तक्षीणकषाययोर्भवतः ।

TBhṬ, IX. 40, p. 62 ll 2-4 :

पूर्वविदो यावुपशान्तक्षीणकषायौ तयोर्भवतः.........एवमाद्यशुक्लध्यानद्वयस्य स्वामिनियमनं विहितम् ।

TBhṬ, IX. 41, p. 62 ll 13-14 :

.........परे सूत्रसन्निवेशमाश्रित्य सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति व्युपरतक्रियं चानिवर्ति ग्रहीतव्यम् । ते च केवलिन एव त्रयोदशचतुर्दशगुणस्थानक्रमेणैव भवतः ।

TBhṬ, IX. 43, p. 64 l 26 :

तदेतच्चतुर्विधं शुक्लध्यानं प्रथमद्वितीयोत्तमसंहननवतो भवति ।

DhŚ, 64 :

एएच्चिय पुव्वाणं पुव्वधरा सुप्पसत्थसंघयणा ।
दोण्ह सजोगाजोगा सुक्काण पराण केवलिणो ॥

37. TBhṬ, IX. 38, p. 59 l 7 :

लेश्यास्तु पीत-पद्म-शुक्लाख्यास्तीव्र-मन्दादिभेदाः ।

DhŚ, 66 :

होंति कमविसुद्धाओ लेसाओ पीय-पम्म-सुक्काओ ।
धम्मज्झाणोवगयस्स तिव्व-मंदाइभेयाओ ।।

38. TBhṬ, IX. 38, p. 59 ll 8-9 :

निसर्गाऽधिगमाभ्यामशेषजीवादिपदार्थश्रद्धानं जिनसाधुगुणोत्कीर्तनप्रशंसा-विनयदानानि च धर्मध्यानलिङ्गम् ।

DhŚ, 67-68 :

आगम-उवएसाऽऽणा-णिसग्गओ जं जिणप्पणीयाणं ।
भावाणं सद्दहणं धम्मज्झाणस्स तं लिंगं ।।
जिणसाहूगुणकित्तण-पसंसणा-विणय-दाणसंपण्णो ।
सुअ-सील-संजमरओ धम्मज्झाणी मुणेयव्वो ।।

39. TBhṬ, IX. 39, p. 60 ll 15-21 :

पृथक् पुन: कश्चिद् भेदस्तद्भाव: पृथक्त्वम्—अनेकत्वम्, तेन सहगतो वितर्क: । पृथक्त्वमेव वा वितर्कसहगतं वितर्कपुरोगं पृथक्त्ववितर्कम् । तच्च परमाणु-जीवादावेकद्रव्य उत्पादव्ययध्रौव्यादिपर्यायानेकनयार्पितत्वम् । तत् पृथक्त्वेन पृथक्त्वेन तस्य चिन्तनं वितर्कसहचरितं सविचारं च यत् तत् पृथक्त्व-वतर्कं सविचारम् । तच्च पृथक्त्वमर्थव्यञ्जनयोगानां वक्ष्यति—"त्र्येककाययोगा-योगानां", "वितर्क: श्रुतं", "विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रांति:" (IX. 43, 45, 47) । पूर्वगतभङ्गिकश्रुतानुसारेणार्थव्यञ्जनयोगान्तरप्राप्ति:—गमनं विचार: ।

DhŚ, 77-78 :

उप्पाय-ट्ठिइ-भंगाइपज्जयाणं जमेगवत्थुंमि ।
नाणानयाणुसरणं पुव्वगयसुयाणुसारेणं ।।
सवियारमत्थ-वंजण-जोगंतरओ तयं पढमसुक्कं ।
होइ पुहुत्तवितक्कं सवियारमरागभावस्स ।।

40. TBhṬ, IX. 39, p. 60 ll 25-28 :

एकस्य भाव एकत्वम् । एकत्वगतो वितर्क एकत्ववितर्क: । एक एव योगस्त्र-याणामन्यतमस्तथाऽर्थो व्यञ्जनं चैकमेव पर्यायान्तरानर्पितमेकपर्याय-चिन्तनम् । उत्पादव्ययध्रौव्यादिपर्यायाणामेकस्मिन् पर्याये निवातशरण-प्रतिष्ठितप्रदीपवन्निष्प्रकम्पं, पूर्वगतश्रुतानुसारि चेतो निर्विचारमर्थव्यञ्जन-योगान्तरेषु । तदेकत्ववितर्कमविचारम् ।

DhŚ, 79-80 :

जं पुण सुणिप्पकंपं निवायसरणप्पईवमिव चित्तं ।
उप्पाय-ठिइ-भंगाइयाणमेगंमि पज्जाए ।।

अवियारमत्थ-वंजण-जोगंतरओ तयं बितियसुक्कं ।
पुव्वगयसुयालंबणमेगत्तवितक्कमवियारं ।।

41. TBhṬ, IX. 43, P. 65 ll 9-10 :

सूक्ष्मकायक्रियो रुद्धसूक्ष्मवाङ्मनसक्रियः ।
यद् ध्यायति तदप्युक्तं सूक्ष्ममप्रतिपाति च ।।

DhŚ, 81 :

निव्वाणगमणकाले केवलिणो दरनिरुद्धजोगस्स ।
सुहुमकिरियाऽनियट्टिं तइयं तणुकायकिरियस्स ।।

42. TBhṬ, IX. 43, p. 65 ll 11-12 :

कायिकी च यदेषाऽपि सूक्ष्मोपरमते क्रिया ।
अनिवर्ति तदप्युक्तं ध्यानं व्युपरतक्रियम् ।।

DhŚ, 82 :

तस्सेव य सेलेसीगयस्स सेलोव्व णिप्पकंपस्स ।
वोच्छिन्नकिरियमप्पडिवाइज्झाणं परमसुक्कं ।।

43. TBhṬ, IX. 43, p. 64 ll 26-33 :

तत्राद्यं पृथक्त्ववितर्कं त्रियोगस्य भवति, मनोवाक्काययोगव्यापारवत इत्यर्थः। एकान्यतमयोगानामिति । अन्यतमैकयोगानामेकत्ववितर्कम् । एकोऽन्यतमः कायादीनां योगो यस्य ध्यायिनो व्याप्रियते, कदाचिन्मनोयोग, कदाचिद्वाग्-योगः, कदाचित् काययोग इति । काययोगानामिति कायिकयोगभाजामेव सूक्ष्मक्रियमप्रतिपाति शुक्लध्यानमिति ।''''अयोगानामिति शैलेश्यवस्थानां'''' मनोवाक्काययोगत्रयरहितानां व्युपरतक्रियमनिवर्ति ध्यानं भवति ।

DhŚ, 83 :

पढमं जोगे जोगेसु वा मयं बितियमेयजोगंमि ।
तइयं च कायजोगे सुक्कमजोगंमि य चउत्थं ।।

44. TBhṬ, IX. 27, p. 47 ll 16-18 :

निश्चलं स्थिरमध्यवसानमेकालम्बनं छद्मस्थविषयं ध्यानम् ।
केवलिनां पुनर्वाक्काययोगनिरोध एव ध्यानमभावान्मनसः ।।

DhŚ, 84 :

जह छउमत्थस्स मणो झाणं भण्णइ सुनिच्चलो संतो ।
तह केवलिणो काओ सुनिच्चलो भन्नए झाणं ।।

45. TBhṬ, IX. 39, p. 61 ll 5-6 :

व्युत्सर्गविवेकासंमोहाव्यथलिङ्गमिष्यते शुक्लम् ।
न च सम्भवन्ति कात्स्न्र्येन तानि लिङ्गानि मोहवतः ।।

DhŚ, 90 :

अवहाऽसंमोह-विवेग-विउसग्गा तस्स होंति लिंगाइं ।
लिंगिज्जइ जेहिं मुणी सुक्कज्झाणोवगयचित्तो ॥

TATTVĀRTHA-BHĀṢYA-ṬĪKĀ AND *BHAGAVATĪ ĀRĀDHANĀ*

There are similarities between some verses quoted in the *Tattvārtha-Bhāṣya-Ṭīkā* and those of the *Bhagavatī Ārādhanā*. These verses throw valuable light on the doctrine of *dhyāna* and are quoted here to enable scholars to determine the chronology of the two texts.

1. **TBhṬ, p. 57 l 18 :**

तदपूर्वकरणमिष्टं कदाचिदप्राप्तपूर्वत्वात् ।

BhĀ, 2087 c-d :

होइ तमपुव्वकरणं कयाइ अप्पत्तपुव्वंति ।

2. **TBhṬ, p. 57 ll 28-33, and p. 58 ll 1-4 :**

अथ स क्षपयति निद्रानिद्रादित्रयमशेषतस्तत्र ।
नरकगमनानुपूर्वीं नरकगतिं चापि कात्स्न्र्येन ।।
सूक्ष्मस्थावरसाधारणातपोद्द्योतनामकर्माणि ।
तिर्यग्गतिनाम तथा तिर्यग्गत्यानुपूर्वीं च ।।
चतुरेकद्वित्रीन्द्रियनामानि तथैव नाशमुपयान्ति ।
तिर्यग्गतियोग्यास्ताः प्रकृतय एकादश प्रोक्ताः ।।
अष्टौ ततः कषायान् पण्डकवेदं ततस्ततः स्त्रीत्वम् ।
क्षपयति पुंवेदे सङ्क्रमय्य षण्णोकषायांश्च ।।
पुंस्त्वं क्रोधे क्रोधं माने मानं तथैव मायायाम् ।
मायां च तथा लोभे स क्षपयति सङ्क्रमय्य ततः ।।

BhĀ, 2088-91 :

अणिवित्तिकरणणामं णवमं गुणठाणयं च अधिगम्म ।
णिद्दाणिद्दा पयलापयला तध थीणगिद्धिं च ।।
णिरयगदियाणुपुव्वि णिरयगदिं थावरं च सुहुमं च ।
साधारणादवुज्जोवतिरयगदिं आणुपुव्वीए ।।
इगविगतिगचदुरिंदियणामाइं तध तिरिक्खगदिनामं ।
खवयित्ता मज्झिल्ले खवेदि सो अट्ठवि कसाए ।।
तत्तो णपुंसगित्थीवेदं हासादिछक्कपुंवेदं ।
कोधं माणं मायं लोभं च खवेदि सो कमसो ।।

3. TBhṬ, p. 58 ll 13-15 :

प्रकृतिविशेषाच्च पुनर्लोभकषायस्य सूक्ष्मत्वम् ।
स ततो विशुद्धियोगन याति स्थानान्तरं व्रजंस्तमपि ।।
क्षपयन् गच्छति यावत् क्षीणकषायत्वमाप्नोति ।

BhĀ, 2093 a-b :

तो सो खीणकसाओ जायदि खीणासु लोभकिट्टीसु ।

4. TBhṬ, p. 59 ll 10-15 :

तस्मादथाप्रमत्तस्थानात् स विशोधिमुत्तमं प्राप्य ।
स्थानान्तराण्यनेकान्यारोहति पूर्वविधिनैव ।।
देशे ततो विविक्ते समे शुचौ जन्तुविरहिते कल्प्ये ।
ऋज्वायम्य स देहं बद्ध्वा पल्यङ्कमचलाङ्गः ।।
वीरासनादि चासनमथ समपादादि वाचलं स्थानम् ।
तद्वदधिष्ठाय यतिः शयनं चोत्तानशयनादि ।।

BhĀ, 2082-4 :

साहू जहुत्तचारी वट्टंतो अप्पमत्तकालम्मि ।
ज्झाणं उवेदि धम्मं पविट्ठुकामो खवगसेढि ।।
सुचिए समे विवित्ते देसे णिज्जंतुए अणुण्णाए ।
उज्जुअआयददेहो अचलं बंधेत्तु पलिअंकं ।।
वीरासणमादीयं आसणसमपादमादियं ठाणं ।
सम्मं अधिट्ठिदो वा सिज्जमुत्ताणसयणादि ।।

5. TBhṬ, p. 59 l 17 :

सन्धाय स्मृतिमात्मनि किञ्चिदुपावर्त्य दृष्टिं स्वाम् ।

BhĀ, 1701 :

किंचिवि दिट्ठिमुपावत्तइत्तु झाणे णिरुद्धदिट्ठीओ ।
अप्पाणंहि सदिं संधित्ता संसारमोक्खट्ठं ।।

6. TBhṬ, p. 59 ll 18-19 :

विषयेभ्य इन्द्रियाणि प्रत्यवहृत्य च मनस्तथा तेभ्यः ।
धारयति मनः स्वात्मनि योगं प्रणिधाय मोक्षाय ।।

BhĀ, 1702 :

पच्चाहरित्तु विसयेहिं इंदियाइं मणं च तेहिंतो ।
अप्पाणम्मि मणं तं जोगं पणिधाय धारेदि ।।

7. TBhṬ, p. 59 ll 22-25 :

तल्लक्षणान्युपशमार्जवमार्दवलाघवानि दृष्टानि ।
उपदेशाज्ञासूत्रनिसर्गास्तद्रुचय इष्यन्ते ।।
तत्प्रश्नवाचनानुप्रेक्षापरिवर्तनावलम्बनकाः ।
तदनुप्रेक्षाः संसारैक्यानित्याशरणचिन्ताः ।।

BhĀ, 1704-5 :

धम्मस्स लक्खणं से अज्जवलहुगत्तमद्दवुवदेसा ।
उवदेसणा य सुत्ते णिसग्गजाओ रुचीओ दे ।।
आलंबणं च वायण-पुच्छण-परिवट्टणाणुपेहाओ ।
धम्मस्स तेण अविरुद्धाओ सव्वाणुपेहाओ ।।

8. TBhṬ, p. 59 ll 26-7 :

एकाग्रेण मनः स्वं निरुध्य भावाञ्जिनाज्ञया ग्राह्यान् ।
विचिनोति यथातत्त्वं तथैव च शुभाशुभापायान् ।।

BhĀ, 1703 :

एयग्गेण मणं रुंभिऊण धम्मं चउव्विहं झादि ।
आणापायविवागं विचयं संठाणविचयं च ।।

9. TBhṬ, p. 58 ll 28-31 :

संस्थानानि च सर्वद्रव्याणां कर्मफलविपाकांश्च ।
प्रवचनसम्भिन्नमतिर्विशुद्धलेश्यः प्रविचिनोति ।।
क्षपयति तेन ध्यानेन ततोऽनन्तानुबन्धिनश्चतुरः ।
मिथ्यात्वं संमिश्रं सम्यक्त्वं च क्रमेण ततः ।।

BhĀ, 2085-6 :

पुव्वभणिदेण विधिणा ज्झादि ज्झाणं विसुद्धलेस्साओ ।
पवयणसंभिण्णमदी मोहस्स खयं करेमाणो ।।
संजोयणाकसाए खवेदि झाणेण तेण सो पढमं ।
मिच्छत्तं सम्मिस्सं कमेण सम्मत्तमवि य तदो ।।

10. TBhṬ, p. 60 ll 29-30 :

क्षीणकषायस्थानं तत् प्राप्य ततो विशुद्धलेश्यः सन् ।
एकत्ववितर्कावीचारं ध्यानं ततोऽभ्येति ।।

BhĀ, 2093 :

तो सो खीणकसाओ जायदि खीणासु लोभकिट्टीसु ।
एयत्तवितक्कावीचारं तो ज्झादि सो ज्झाणं ।।

11. TBhṬ, p. 61 ll 1-4 :

श्रुतमुच्यते वितर्कः पूर्वाभिहितार्थनिश्चितमतेश्च ।
ध्यानं तदिष्यते येन तेन सवितर्कमिष्टं तत् ॥
अर्थव्यञ्जनयोगानां सङ्क्रान्तिरुदितो हि विचारः ।
तदभावात् तद् ध्यानं प्रोक्तमविचारमर्हद्भिः ॥

BhĀ, 1878-9 :

जम्हा सुदं वितक्कं जम्हा पुव्वगदअत्थकुसलो य ।
ज्झायदि ज्झाणं एदं सवितक्कं तेण तं झाणं ॥
अत्थाण वंजणाण य जोगाणं य संकमो हु वीचारो ।
तस्स अभावेण तयं झाणं अविचारमिति वुत्तं ॥

12. TBhṬ, p. 61 ll 10-13 :

तेन ध्यानेन यथाख्यातेन च संयमेन घातयति ।
शेषाणि घातिकर्माणि युगपदवरञ्जनानि ततः ॥
कार्त्स्न्यान्मिस्तकशूच्यां यथा हतायां हतो भवति तालः ।
कर्माणि क्षीयन्ते तथैव मोहे हते कार्त्स्न्यात् ॥

BhĀ, 2094-5 :

झाणेण य तेण अधक्खादेण य संजमेण घादेदि ।
सेसा घादिकम्माणि समं अवरंजणाणि तदो ॥
मत्थयसूचीए जधा हदाए कसिणो हदो भवदि तालो ।
कम्माणि तथा गच्छंति खयं मोहे हदे कसिणे ॥

13. TBhṬ, p. 61 ll 14-15 :

निद्राप्रचले द्विचरमसमये तस्य क्षयं समुपयातः ।
चरमान्ते क्षीयन्ते शेषाणि तु घातिकर्माणि ॥

BhĀ, 2096 :

णिद्दापचला य दुवे दुचरिमसमयम्मि तस्स खीयंति ।
सेसाणि घादिकम्माणि चरिमसमयम्मि खीयंति ॥

14. TBhṬ, p. 61 ll 20-21 :

तस्य हि तस्मिन् समये केवलमुत्पद्यते गततमस्कम् ।
ज्ञानं च दर्शनं चावरणद्वयसङ्क्षयाच्छुद्धम् ॥

BhĀ, 2097 :

तत्तो णंतरसमए उप्पज्जदि सव्वपज्जयणिबंधं ।
केवलणाणं सुद्धं तध केवलदंसणं चेव ॥

15. TBhṬ, p. 61 ll 22-27 :

चित्रं विचित्रपटनिभं त्रिकालसहितं ततः स लोकमिमम् ।
पश्यति युगपत् सर्वं सालोकं सर्वभावज्ञः ।।
वीर्यं निरन्तरायं भवत्यनन्तं तथैव तस्य तदा ।
कल्पातीतस्य महात्मनोऽन्तरायक्षयः कात्स्न्यात् ।।
स ततो वेदयमानो विहरति चत्वारि शेषकर्माणि ।
आयुष्यस्य समाप्तिर्यावत् स्याद् वेद्यमानस्य ।।

BhĀ, 2099-2101 :

चित्तपडं व विचित्तं तिकालसहिदं तदो जगमिणं सो ।
सव्वं जुगवं पस्सदि सव्वमलोगं च सव्वत्तो ।।
वीरियमणंतरायं होइ अणंतं तधेव तस्स तदा ।
कप्पातीदस्स महामुणिस्स विग्घम्मि खीणम्मि ।।
तो सो वेदयमाणो विहरइ सेसाणि ताव कम्माणि ।
जाव समत्ती वेदिज्जमाणस्साउगस्स भवे ।।

16. TBhṬ, p. 62 ll 21-22 :

अप्रतिपाति ध्यायन् कश्चित् सूक्ष्मक्रियविहृत्यन्ते ।
आयुःसमीक्रियार्थं त्रयस्य गच्छेत्समुद्घातम् ।।

BhĀ, 2105 :

जेसिं हवन्ति विसमाणि णामगोदाउवेदणीयाणि ।
ते दु कदसमुग्घादा जिणा उवणमंति सेलेसिं ।।

17. TBhṬ, p. 62 ll 28-33 :

स्थित्या च बन्धनेन च समीक्रियार्थं हि कर्मणां तेषाम् ।
अन्तर्मुहूर्तशेषे तदायुषि समुज्जिघांसति सः ।।
आर्द्रं विरल्लितं सद् वस्त्रं मङ्क्ष्वेव ननु विनिर्वाति ।
संवेष्टितं तु न तथा तथा हि कर्मापि मूर्तत्वात् ।।
स्नेहक्षयसाम्याद् स च हीयते समुद्घातात् ।
क्षीणस्नेहं शटति हि भवति तदल्पस्थिति च शेषम् ।।

BhĀ, 2106-8 :

ठिदिसंतकम्मसमकरणत्थं सव्वेसि तेसि कम्माणं ।
अंतोमुहुत्तसेसे जंति समुग्घादमाउम्मि ।।
ओल्लं संतं वत्थं विरल्लिदं जह लहु विणिव्वादि ।
संवेढियं तु ण तधा तधेव कम्मं पि णादव्वं ।।
ठिदिबंधस्स सिणेहो हेदू खीयदि य सो समुहदस्स ।
सडदि य खीणसिणेहं सेसं अप्पट्ठिदी होदि ।।

18. *TBhṬ*, p. 63 ll 3-4 :

दण्डकपाटकरुचकक्रिया जगत्पूरणं चतुःसमयम् ।
क्रमशो निवृत्तिरपि च तथैव प्रोक्ता चतुःसमया ।।

BhĀ, 2109 :

चदुहिं समएहिं दंड-कवाड-पदरजगपूरणाणि तदा ।
कमसो करेदि तह चेव णियत्तीदि चदुहिं समएहिं ।।

19. TBhṬ, p. 63 l 15 :

बादरत्वात् पूर्वं वाङ्मनसे बादरे स निरुणद्धि क्रमेणैव ।

BhĀ, 2111 :

बादरवाचिगजोगं बादरकायेण बादरमणं च ।
बादरकायंपि तधा रुंभदि सुहुमेण काएण ।।

20. TBhṬ, p. 63 ll 22-23 :

सूक्ष्मेण काययोगेन ततो निरुणद्धि सूक्ष्मवाङ्मनसे ।
भवति ततोऽसौ सूक्ष्मक्रियस्तदाकृतिगतयोगः ।।

BhĀ, 2112 :

तध चेव सुहुममणवचिओगं सुहुमेण कायजोगेण ।
रुंभित्तु जिणो चिट्ठदि सो सुहुमकायजोगेण ।।

21. TBhṬ, p. 63 ll 24-27 :

तमपि स योगं सूक्ष्मं निरुरुत्सन् सर्वपर्यायानुगतम् ।
ध्यानं सूक्ष्मक्रियमप्रतिपात्युपयाति वितमस्कम् ।।
ध्याने दृढार्पिते परमात्मनि ननु निष्क्रियो भवति कायः ।
प्रायणापातनिमेषोन्मेष-वियुक्तो मृतस्येव ।।

BhĀ, 1881-83 :

सुहुमम्मि कायजोगे वट्टंतो केवली तदियसुक्कं ।
झायदि णिरुंभिदुं जे सुहुमत्तं कायजोगं पि ।।
अवियक्कमवीचारं अणियट्टिमकिरियं च सीलेसिं ।
ज्झाणं णिरुद्धजोगं अपच्छिमं उत्तमं सुक्कं ।।
तं पुण णिरुद्धजोगो सरीरतियणासणं करेमाणो ।
सवण्हु अपडिवादी ज्झायदि ज्झाणं चरिमसुक्कं ।।

22. TBhṬ, p. 63 ll 30-31 :

सततं तेन ध्यानेन निरुद्धे सूक्ष्मकाययोगेऽपि ।
निष्क्रियदेशो भवदि स्थितोऽपि देहे विगतलेश्यः ।।

BhĀ, 2114 :

सुहुमकिरियेण झाणेण णिरुद्धे सुहुमकायजोगे वि ।
सेलेसी होदि तदो अबंधगो णिच्चलपदेसो ।।

23. TBhṬ, p, 65 ll 1-2 :

यदर्थव्यञ्जने कायवचसी च पृथक्त्वतः ।
मनः सङ्क्रमयत्यात्मा स विचारोऽभिधीयते ।।

BhĀ, 1876 :

अत्थाण वंजणाण य जोगाण य संकमो हु वीचारो ।
तस्स य भावेण तयं सुत्ते उत्तं सवीचारं ।।

24. TBhṬ, p. 65 ll 5-6 :

अर्थादि च पृथक्त्वेन यद् वितर्कयतीव हि ।
ध्यानमुक्तं समासेन तत् पृथक्त्वविचारवत् ।।

BhĀ, 1874 :

दव्वाइ अणेयाइं तीहिं वि जोगेहिं जेण ज्झायंति ।
उपसंतमोहणिज्जा तेण पुधत्तं त्ति तं भणिया ।।

25. TBhṬ, p. 65 ll 7-8 :

अविकम्प्यमनस्त्वेन योगसङ्क्रान्तिनिःस्पृहम् ।
तदेकत्ववितर्काख्यं श्रुतज्ञानोपयोगवत् ।।

BhĀ, 1877 :

जेणेगमेव दव्वं जोगेणेगेण अण्णदरगेण ।
खीणकसायो ज्झायदि तेणेगत्तं तयं भणियं ।।

26. TBhṬ, p. 65 ll 9-10 :

सूक्ष्मकायक्रियो रुद्धसूक्ष्मवाङ्मनसक्रियः ।
यद् ध्यायति तदप्युक्तं सूक्ष्ममप्रतिपाति च ।।

BhĀ, 1880 :

अवितक्कमवीचारं सुहुमकिरियत्तबंधणं तदियसुक्कं ।
सुहुमम्मि कायजोगे भणिदं तं सव्वभावगदं ।।

27. TBhṬ, p. 65 ll 11-12 :

कायिकी च यदेषाऽपि सूक्ष्मोपरमते क्रिया ।
अनिर्वर्ति तदप्युक्तं ध्यानं व्युपरतक्रियम् ।।

BhĀ, 1882 :

अवियक्कमवीचारं अणियट्टिमकिरियं च सीलेसिं ।
ज्झाणं णिरुद्धयोगं अपच्छिमं उत्तमं सुक्कं ।।

समाप्तम्

विजयोदयाटीकासमलंकृत-भगवती-आराधनान्तर्गतं

ध्यानमाहात्म्यं लेश्याविशुद्धिप्रकरणं च

ध्यानमाहात्म्यम्

सुचिरं वि संकिलिट्ठं विहरंतं झाणसंवरविहूणं ।
ज्झाणेण संवुडप्पा जिणदि अंतोमुहुत्तेण ।।१८८५।।

'सुचिरमवि संकिलिट्ठं विहरंतं' पूर्वकोटिकालं देशोनं क्लेशसहितचारित्रोद्यतं **'ज्झाणसंवरविहूणं'** ध्यानाख्येन संवरेण विहीनं । **'जिणदि'** जयति । कः ? **'आहोरत्तमेत्तेण झाणेण संवुडप्पा'** अहोरात्रमात्रेण ध्यानेन संवृतात्मा ।।१८८५।।

एवं कसायजुद्धंमि हवदि खवयस्स आउधं झाणं ।
ज्झाणविहूणो खवओ रंगेव अणाउहो मल्लो ।।१८८६।।

'एवं कसायजुद्धंमि' कषायसंप्रहारे ध्यानमायुधं क्षपकस्य भवति । ध्यानहीनः क्षपकः युद्धे निरायुध इव न प्रतिपक्षं प्रहन्तुमलं । कषायविनाशकारित्वं ध्यानस्यानया कथितम् ।।१८८६।।

रणभूमीए कवचं व कसायरणे तयं हवे कवचं ।
जुद्धे व णिरावरणो झाणेण विणा हवे खवओ ।।१८८७।।

'रणभूमीए' युद्धभूमौ कवचवत्कषाययुद्धे ध्यानं कवचो भवति । एतेन कषायपीडारक्षां करोति ध्यानमित्याख्यातं । ध्यानाभावे दोषमाचष्टे—**'जुद्धे व णिरावरणो'** युद्धे निरावरण इव भवति ध्यानेन विना क्षपकः ।।१८८७।।

ज्झाणं करेइ खवयस्सोवट्ठंभं खु हीणचेट्ठस्स ।
थेरस्स जहा जंतस्स कुणदि जट्ठी उवट्ठंभं ।।१८८८।।

'झाणं करेदि' ध्यानं करोति क्षपकस्योपष्टम्भं हीनचेष्टस्य स्थविरस्य गच्छतो यथा करोति यष्टिरुपष्टम्भं ।।१८८८।।

मल्लस्स णेहपाणं व कुणइ खवयस्स दढबलं झाणं ।
झाणविहीणो खवओ रंगे व अपोसिओ मल्लो ।।१८८९।।

'मल्लस्स णेहपाणं व' मल्लस्य स्नेहपानमिव क्षपकस्य ध्यानं करोति । ध्यानहीनः क्षपको रंगे अपोषितो मल्ल इव न प्रतिपक्षं जयति ।।१८८९।।

वइरं रदणेसु जहा गोसीसं चंदणं व गन्धेसु ।
वेरुलियं व मणीणं तह ज्झाणं होइ खवयस्स ।।१८९०।।

'वैरं रदणेसु जधा' यथा रत्नेषु वज्रं गन्धद्रव्येषु गोशीर्षचंदनं। मणिषु वैडूर्यमिव क्षपकस्य ध्यानं सर्वेषु दर्शनचरित्रतपस्सु सारभूतं ॥१८९०॥

झाणं किलेससावदरक्खा रक्खा व सावदभयम्मि ।
झाणं किलेसवसणे मित्तं मित्तेव वसणम्मि ॥१८९१॥

'झाणं किलेससापदरक्खा' ध्यानं दुःखश्वापदानां रक्षा, श्वापदभये रक्षेव ध्यानं क्लेशव्यसने मित्रं, व्यसने मित्रमिव ॥१८९१॥

ज्झाणं कसायवादे गब्भघरं मारुदेव गब्भघरं ।
झाणं कसायउण्हे छाही छाहीव उण्हम्मि ॥१८९२॥

झाणं कसायडाहे होदि वरदहो दहोव डाहम्मि ।
झाणं कसायसीदे अग्गी अग्गीव सीदम्मि ॥१८९३॥

झाणं कसायपरचक्कभए बलवाहणड्ढओ राया ।
परचक्कभए बलवाहणड्ढओ होइ जह राया ॥१८९४॥

झाणं कसायरोगेसु होदि वेज्जो तिगिंछदे कुसलो ।
रोगेसु जहा वेज्जो पुरिसस्स तिगिंछओ कुसलो ॥१८९५॥

झाणं विसयछुहाए होइ य छुहाए अण्णं वा ।
झाणं विसयतिसाए उदयं उदयं व तण्हाए ॥१८९६॥

स्पष्टार्थोत्तरगाथा ॥१८९२॥ ॥१८९३॥ १८९४॥ ॥१८९५॥ ॥१८९६॥

ध्यानमाहात्म्यं समाप्तम्

लेश्याविशुद्धिप्रकरणम्

इय समभावमुवगदो तह ज्झायंतो पसत्तझाणं च ।
लेस्साहिं विसुज्झंतो गुणसेढिं सो समारुहदि ॥१९००॥

'इय समभावमुवगदो' एवं समचित्ततां गतः प्रशस्तध्यानं प्रवर्तयेत्, लेश्याभिर्विशुद्धो गुणश्रेणीमारोहति ॥१९००॥

जह बाहिरलेस्साओ किण्हादीओ हवंति पुरिसस्स ।
अब्भंतरलेस्साओ तह किण्हादी य पुरिसस्स ॥१९०१॥

किण्हा णीला काओ लेस्साओ तिण्णि अप्पसत्थाओ ।
पजहइ विरायकरणो संवेगमणुत्तरं पत्तो ॥१९०२॥

'जह बाहिरलेस्साओ' कृष्णनीलकापोताश्चेति तिस्रः अप्रशस्ताः प्रजहाति वैराग्य-भावनावान् संसारभीरुतां परामुपागतः ॥१९०१-१९०२॥

तेओ पम्मा सुक्का लेस्साओ तिण्णि वि दु पसत्थाओ ।
पडिवज्जेइ य कमसो संवेगमणुत्तरं पत्तो ॥१६०३॥

'तेओ पम्मा सुक्का' तेजः पद्मशुक्ललेश्याः प्रतिपद्यते परिपाट्या ॥१६०३॥

एदेसिं लेस्साणं विसोधणं पडि उवक्कमो इणमो ।
सव्वेसिं संगाणं विवज्जणं सव्वहा होइ ॥१६०४॥

'एदेसिं लेस्साणं' एतासां शुभलेश्यानां शुद्धि प्रत्ययमुपक्रमः बाह्याभ्यन्तरसर्वपरिग्रहत्यागः ॥१६०४॥

लेस्सासोधी अज्झवसाणविसोधीए होइ जीवस्स ।
अज्झवसाणविसोधी मंदकसायस्स णादव्वा ॥१६०५॥

'लेस्सासोधी' लेश्यानां शुद्धिः । **'अज्झवसाणविसोधीए होदि'** परिणामविशुद्धया भवति । **'अज्झवसाणविसुद्धी'** परिणामविशुद्धिश्च । **'मंदकसायस्स'** मन्दकषायस्य भवतीति ज्ञातव्या ॥१६०५॥

कषायाणां मन्दता कथमित्यत्राह—

मंदा हुंति कसाया बाहिरसंगविजडस्स सव्वस्स ।
गिण्हइ कसायबहुलो चेव हु सव्वंपि गंथकलिं ॥१६०६॥

'मंदा हुंति कसाया' कषाया मन्दा भवन्ति, कृतबाह्यसंगपरित्यागस्य । कषायबहुल एवायं सर्वो जीवः सर्व ग्रन्थकलिं गृह्णाति ॥१६०६॥

जह इंधणेहिं अग्गी वड्ढइ विज्झाइ इंधणेहिं विणा ।
गंथेहिं तह कसाओ वड्ढइ विज्झाइं तेहिं विणा ॥१६०७॥

'जह इंधणेहिं अग्गी' इन्धनैर्यथाग्निर्वर्द्धते तैर्विना प्रशाम्यति । ग्रन्थैस्तथा कषायो वर्द्धते, तैर्विना मन्दो भवति ॥१६०७॥

जह पत्थरो पडंतो खोभेइ दहे पसण्णमवि पंकं ।
खोभेइ पसण्णमवि कसायं जीवस्स तह गंथो ॥१६०८॥

'जह पत्थरो पडंतो' यथा पाषाणः पतन् ह्रदे प्रशान्तमपि पङ्कं क्षोभयति, तथा जीवस्स कषायं ग्रन्थाः क्षोभयन्ति ॥१६०८॥

अब्भंतरसोधीए गंथे णियमेण बाहिरे चयदि ।
अब्भंतरमइलो चेव बाहिरे गेण्हदि हु गंथे ॥१६०६॥

'अब्भंतरसोधीए' अभ्यन्तरशुद्धया नियमेन बाह्यान्परिग्रहांस्त्यजति, अभ्यन्तरमलिन एव बाह्यान् गृह्णाति परिग्रहान् ॥१६०६॥

अब्भन्तरसोधीए बाहिरसोधी वि होदि णियमेण ।
अब्भंतरदोसेण हु कुणदि णरो बाहिरे दोसे ॥१६१०॥

'अब्भंतरसोधीए' अभ्यन्तरशुद्धया बाह्यशुद्धिर्नियमेन भवति। अभ्यन्तरदोषेणैव बाह्यान्कायगतान् दोषान् करोति ॥१६१०॥

जध तंडुलस्स कोण्डयसोधी सतुसस्स तीरदि ण कादुं ।
तह जीवस्स ण सक्का लिस्सासोधी ससंगस्स ॥१६११॥

'जह तंदुलस्स' यथा तन्दुलस्य अभ्यन्तरमलशुद्धिः कर्तुं न शक्यते बाह्यतुष-सहितस्य। तथा जीवस्य न शक्या लेश्याशुद्धिः कर्तुं सपरिग्रहस्य ॥१६११॥

इत उत्तरं लेश्याश्रयेणाराधनाविकल्पो निरूप्यते—

सुक्काए लेस्साए उक्कस्सं अंसयं परिणमित्ता ।
जो मरदि सो हु णियमा उक्कस्साराधओ होई ॥१६१२॥

'सुक्काए लेस्साए' शुक्ललेश्याया उत्कृष्टांशं परिणतो यो मृतिमुपैति स नियमा-दुत्कृष्टाराधको भवति ॥१६१२॥

खाइयदंसणचरणं खओवसमियं च णाणमिदि मग्गो ।
तं होइ खीणमोहो आराहित्ता य जो हु अरहंतो ॥१६१३॥

जे सेसा सुक्काए दु अंसया जे य पम्मलेस्साए ।
तल्लेस्सापरिणामो दु मज्झिमाराधणा मरणे ॥१६१४॥

'जे सेसा सुक्काए दु अंसया' उत्कृष्टांशादन्ये ये शुक्ललेश्याया अंशा ये चापि पद्म-लेश्याया अंशा तत्र परिणामो मरणे मध्यमाराधना ॥१६१३॥१६१४॥

तेजाए लेस्साए ये अंसा तेसु जो परिणमित्ता ।
कालं करेइ तस्स हु जहण्णियाराधणा भणिदा ॥१६१५॥

'तेजाए लेस्साए' तेजोलेश्याया ये अंशास्तेषु परिणतो यदि कालं कुर्यात् तस्य जघन्याराधना भवति ॥१६१५॥

जो जाए परिणमित्ता लेस्साए संजुदो कुणइ कालं ।
तल्लेसो उववज्जइ तल्लेसे चेव सो सग्गे ॥१६१६॥

'जो जाए' यो यया लेश्यया परिणतः कालं करोति, स तल्लेश्य एवोपजायते, तल्लेश्यासमन्विते स्वर्गे ॥१६१६॥

अध तेउपउमसुक्कं अदिच्छिदो णाणदंसणसमग्गो ।
आउक्खया दु सुद्धो गच्छदि सुद्धिं चुयकिलेसो ॥१६१७॥

'अध तेउपउमसुक्कं' अथ तेजःपद्मशुक्ललेश्या अतिक्रांतः अलेश्यतामुपगतो ज्ञान-दर्शनसमग्र आयुषः क्षयात् सिद्धिं गच्छति कर्मलेपापगमाद्विशुद्धो निरस्ताशेषक्लेशः ॥१६१७॥

एवं सुभाविदप्पा झाणोवगओ पसत्थलेस्साओ ।
आराधणापडायं हरइ अविग्घेण सो खवओ ॥१६१८॥

'एवं सुभाविदप्पा' एवं सुष्ठु भावितात्मा ध्यानमुपगतः प्रशस्तलेश्यापरिणत आराधनापताकां हरत्यविघ्नेन ॥१९१८॥

तेलोक्कसव्वसारं चउगइसंसारदुक्खणासयरं ।
आराहणं पवण्णो सो भयवं मुक्खपडिमुल्लं ॥१९१९॥

'तेलोक्कसव्वसारं' त्रैलोक्ये सर्वस्मिन्सारभूतां चतुर्गति-संसारदुःखनाशकरणी-माराधनां प्रपन्नोऽसौ भगवान् मोक्षमप्रतिमौल्यं ॥१९१९॥

एवं जधाक्खादविधिं संपत्ता सुद्धदंसणचरित्ता ।
केइ खवंति खवया मोहावरणंतरायाणि ॥१९२०॥

'एवं अधाक्खादविधिं' एवं यथाख्यातविधिं संप्राप्ताः शुद्धदर्शनचारित्राः केचित्क्षपका घातिकर्माणि क्षपयन्ति ॥१९२०॥

केवलकप्पं लोगं संपुण्णं दव्वपज्जयविधीहिं ।
ज्झायंता एयमणा जहंति आराहया देहं ॥१९२१॥

'केवलकप्पं' केवलज्ञानस्य परिच्छेद्यत्वेन योग्यं लोकं संपूर्णं द्रव्यपर्यायविकल्पैः परिच्छिन्दन्तो जहति ते स्वदेहं ॥१९२१॥

सव्वुक्कसं जोगं जुंजंता दंसणे चरित्ते य ।
कम्मरयविप्पमुक्का हवंति आराधया सिद्धा ॥१९२२॥

'सव्वुक्कस्सं' सर्वोत्कृष्टं दर्शनचारित्रयोर्योगं प्रतिपद्यमानाः कर्मरजोभ्यो विप्रयुक्ता आराधकाः सिद्धा भवन्ति ॥१९२२॥

इयमुक्कस्सियमाराधणमणुपलित्तु केवली भविया ।
लोगग्गसिहरवासी हवंति सिद्धा धुयकिलेसा ॥१९२३॥

'इय उक्कस्सिय' एवमुत्कृष्टामाराधनामनुपाल्य केवलिनो भूत्वा निरस्तक्लेशाः लोकाग्रशिखरवासिनः सिद्धा भवन्ति ॥१९२३॥

लेश्याविशुद्धिप्रकरणं समाप्तम्

ADDENDA AND CORRIGENDA

ADDENDA

Page	Line	Add
७५	२६	[Cf. भगवती आराधना, १७०४]
७७	२६	[भगवती आराधना, २१५१[
७७	३१	[भगवती आराधना, १८७०]
७८	२२	[मूलाचार, ५. २०२; भगवती आराधना, १७०६]
७८	२६	[मूलाचार, ५. २०३; भगवती आराधना, १७०७]
७६	२	[मूलाचार, ५. २०४; भगवती आराधना, १७०८]

CORRIGENDA

Page	Line	Incorrect	Correct
४	८	प्रक्रमिति	प्रक्रम इति
६	२८	पञ्जयाणं	पज्जयाणं
६ अ	१०	पञ्जाए	पज्जाए
६ ब	२	ज्ञाणं	झाणं
६ स	१३	व्युत्सर्ग	व्युत्सर्ग
६	१०	चतुविशति	चतुर्विंशति
११	२१	तत्पचात्	तत्पश्चात्
११	३५	विछाओं	विधाओं
१६	२४	ज्छूढा	च्छूढा
२०	१८	आगास	अगास (यह अशुद्धि कई स्थानों पर है)
२१	६	चुल्ल	चूल्ल ,,
२७	४	(देखिये समाधिशतक)	(पूज्यपाद) वीर सेवा मंदिर दिल्ली से प्रकाशित। अपर नाम समाधिशतक।
३१	७	पुरात्थिमाओ	पुरत्थिमाओ
३१	११	किरयावाई	किरियावाई
३२	६	कम्मभविस्मिं	कम्मभवस्मिं

Page	Line	Incorrect	Correct
३३	१४	कर्ता	कर्त्री
३६	१२	सोता	होते
३६	२३	की वासनाओं····है ।	वासनाओं····है,
३७	८	मज्जत्योऽल्पमपि	मज्जत्ययोऽल्पमपि
३८	२	दुख	दुःख
३८	१३	विर्तकात्म	वितर्कात्म
३८	३१	उपायविचय	अपायविचय
३९	१०	अध्याय २	अध्याय १
३९	१६	किलैषशास्त्र	किलैष शास्त्रा
४०	६	संसार-स्थित	संसार-स्थिति
४०	११	अनुपम	स्वाधीन
४४	२७-८	Replace these two lines by the following two lines : With such concentration achieved Never does here he return ;	
४५	१०	spread	see
४५	१४	does know	knows
४६	१५	Following	Treading
६१	११	युगपन्निरञ्जनानि	युगपदवरञ्जनानि
६४	१३	एकत्ववितर्कम्	एकत्ववितर्कम्,
७०	१३	पयइ-ठिइ-पएसा	पयइ-ट्ठिइ-प्पएसा
७०	२२	भोयं	भोइं
७०	२७	मणग्घं	मणग्घं
७१	८	नाणघणा	नाणघणा
७२	१२	वियारं	वीयारं
७३	२३	मिघण	मिघण
७५	२५	वुड्ड	मड्ड

कै
को